

SKANDIA FORLAG

FLENSBORG

VORES  
EGNE   
VINDVER

1953 · 1967

UDGIVET AF STUDIEAFDELINGEN FLENSBORG

VORES EGNE VINDVER

MADAM SCHMIDT: — — og gardinerne tager sig  
såmænd også godt ud fra gaden.  
Men kom dog, Amalie!  
Vil du ikke også se vores egne vindøer.

C. HOSTRUP: GJENBOERNE

# VORES EGNE VINDVER

UDVALGTE ARTIKLER FRA TIDSSKRIFTET

*Grenzfriedensbeste*

1967

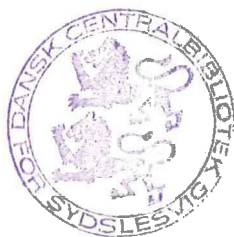
SKANDIA FORLAG . FLENSBORG

N. A. SØRENSEN KG

Udgiver af Poul Kürstein for  
© Studiefdelingen  
Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig  
Flensborg

Oversat af Herluf Hansen

Tryk: Th. Laursens Bogtrykkeri  
Tønder



Studiefdelingen  
08 04  
ex 1

1973/74

## Indhold

Træk af et tidsskrift .....	7
Hans Peter Johannsen: Kulturens fornyende kraft i grænselandet. <i>Grenzfriedenshefte</i> 3. 1961 .....	17
Hans Peter Johannsen: Der skete noget nyt. En betragtning i anledning af det dansk-tyske møde i Åbenrå 1960. <i>Grenzfriedenshefte</i> 4. 1960 .....	34
Hans Peter Johannsen: Danmark set med tyske øjne. <i>Grenzfriedenshefte</i> 4. 1964 .....	48
Hartwig Schlegelberger: Langt nede i Sydtykland. <i>Grenzfriedenshefte</i> 3. 1964 .....	65
Ernst Siegfried Hansen: Profiler i lyntoget. Et nærbillede af danske parlamentarikere fra Nordslesvig. <i>Grenzfriedenshefte</i> 2. 1956 .....	79
Ernst Siegfried Hansen: Fortidens skygger. En grænselands- tyskers personlige tanker. <i>Grenzfriedenshefte</i> 1. 1964 .....	93
Günter Lapp: Friedrich Joachim von Moltke (1799–1864). Et liv i loyalitet i tiden mellem de slesvigske krige 1848 og 1864. <i>Grenzfriedenshefte</i> 4. 1966 .....	110
Gerhard Beier: Marx, Engels, Lassalle og den tysk-danske konflikt 1848 og 1864. <i>Grenzfriedenshefte</i> 3–4. 1962 .....	134

Jens Nydahl: Jul på geesten omkring århundredskiftet. <i>Grenzfriedenshefte</i> 4. 1962 .....	164
Johannes Tonnesen: Fra fromhedslivet i Nordslesvig indtil 1920. <i>Grenzfriedenshefte</i> 3. 1962 .....	166
Johannes Tonnesen: Theodor Kaftan, Slesvigs generalsuper- intendent. <i>Grenzfriedenshefte</i> 1. 1959 .....	184

## Træk af et tidsskrift

*En kreds af mænd, som for en stor del var udgået fra det tyske socialdemokrati i Sydslesvig, dannede efter krigen GRENZFRIEDENSBUND, grænsefredsforeningen, som udsendte sine dupliserede GRENZFRIEDENSBRIEFE. Fra februar 1953 udkom de som et fjerdingårsskrift GRENZFRIEDENSHEFTE, et navn som ganske vist ikke lader sig gengive umiddelbart på dansk, men som dog ikke desto mindre er let at forstå selv for den ikke-tyskkyndige. I det følgende skal der forsøges en karakteristik, først af tidsskriftet og dernæst af nogle af forfatterne, hvorved tidsskriftets særpræg yderligere klares, og endelig skal disse forfattere have mulighed for selv at komme til orde, idet et udvalg af artikler fra Grenzfriedenshefte gives på dansk.*

*Det er meget kendetegnende for hefterne, at det første nummer drejede sig om den bogudstilling af værker til Sønderjyllands og Holstens historie, som i 1953 blev gennemført i fællig af Flensborghus Bogsamling, det nuværende Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, i Flensborg og det tyske Stadtbücherei samme steds. Det vil sige, at dr. Johannsen, lederen af Stadtbücherei, var med fra første færd både som den udfarende kraft, da man planlagde bogudstillingen, som var noget helt nyt og overraskende i den tid ved sit dansk-tyske samarbejde, og som redaktør af Grenzfriedenshefte, lige som det ikke er nogen tilfældighed, at han har været en midtpunktsmand i FLENSBORG-DAGENE, de dansk-tyske stævner, som siden 1954 mere end noget andet har været udtryk for den dansk-tyske samtale i grænselandet. Han var det også, som stod bag udgivelsen af de to bøger i 1963 »Dänemark unser Nachbar im Norden« og »Tyskland vor nabo mod syd«.*



*Tidsskriftets særpræg blev allerede i dette første nummer understreget ved, at man straks havde danske forfattere med som modpoler til de tyske: professor Fink overfor professor Scharff, overbibliotekar Glahn overfor dr. Johannsen.*

*I løbet af ganske få numre havde tidsskriftet fundet sin form. De følgende hefter bragte således ordlyden af både Kiel-erklæringen af 1949 og København-protokollen fra samme år. Siden da har dokumentation af vigtige emner været et udpræget træk i Grenzfriedenshefte.*

*Fra første færd har kulturelle, sociale og økonomiske emner været mere fremtrædende end politik i snævrere forstand, hvad der ikke har hindret fremkomsten af rent historiske og litterære afhandlinger af enhver art, også af ting, som kunne have betydning i øjeblikket. Dette almindelige sigte har ført med sig, at der også findes artikler, som ikke umiddelbart har med grænseforhold at gøre, men som opridses almindelige kulturelle og sociale træk i tiden. Grenzfriedenshefte er i ikke ringe grad et almindeligt kulturelt tidsskrift. Ved lejlighed har redaktionen åbnet blikket fra det snævre grænseområde ud over Europa og givet f. eks. et udsyn over skolevæsenet i de egne af vor verdensdel, som har blandet sprog.*

*Kendere af forholdene ved den dansk-tyske grænse vil lægge mærke til, at tidsskriftets ledelse har evnet at få påfaldende mange af grænselandets førende penne til at skrive i Grenzfriedenshefte. Tyske forfattere er vel i flertal, men flere af dem har skrevet om danske forhold, og ikke få fremtrædende danske forfattere har i tidens løb ydet bidrag, så at Grenzfriedenshefte nu er et af de bedste steder, hvor man kan finde oplysning om danske forhold på tysk.*

*Af de talrige tyske ytringer til livet i grænselandet hører skoleråd Axel Henningsens erindringer vel til de betydeligste både i omfang og i værd. De fyldte et helt nummer og udkom også som selvstændig bog under titlen »Aus einem Leben in zwei Kulturen«, 1958. Her og også andet steds har forfatteren udviklet sin idé om ZWEIFRÖMIGKEIT. Denne tanke, at mange mennesker i grænselan-*



*Landesdirektor Jens Nydahl, fot. juli 1965*

det er præget af to strømme, en dansk og en tysk kulturstrøm, er vel udtalt før – af Erik Schlaikjer og Otto Scheel – men det er ikke noget tilfælde, at den blev udtrykt og formet på ny netop i Grenzfriedenshefte, som ganske bevidst søger at yde begge strømme retfærdighed.

Herudover og ved siden af er Grenzfriedenshefte også meddelelsesblad for Grenzfriedensbund. Foruden de opgaver, der løses gennem tidsskriftet, tager Grenzfriedensbund sig også af sociale opgaver og yder hjælp til vanskeligt stillede familier. Denne del af virksomheden gav for nogle år siden anledning til en vis kritik fra dansk side, men den er nu forstummet.

I den foreliggende bog har man villet gøre opmærksom på de bidrag i tidsskriftet, der kan have interesse for danske læsere. Med denne indskrænkning er det udgiverens håb, at det trufne udvalg kan give et nogenlunde dækkende billede af dette interessante tidsskrift.

Bogens omslag er lånt fra Grenzfriedensheftes omslag, hvis grønne del gengiver dansk område i Nordslesvig, mens det hvide er tysk område i Sydslesvig, idet kontrasten mellem de to farver er et billede på grænsens mærkelige løb norden og vesten om Flensborg. Der er således også i det ydre søgt en vis lighed med det tidsskrift, som denne bog skulle vise for danske læsere. Dog er Grenzfriedensheftes typografi ikke fulgt. Den er typisk tysk og lidt for gnidret for danske øjne.

Der skal nu prøves på at kendetegne de enkelte forfattere, hvorved Grenzfriedensheftes ydre og indre yderligere vil træde frem med dette tidsskrifts ejendommeligheder.

Det mest iøjnefaldende tyske træk ved dr. HANS PETER JOHANNSEN er måske hans dokortitel og så det, at han går med den. Det gør man i Tyskland, for dokortitlen holdes for en del af selve navnet. Han har forøvrigt vundet den ved en afhandling om et dansk emne, for i hans bog »Die seelische Passivität im Roman des Naturalismus«, 1932, handler hovedkapitlet om »Niels Lyhne«, og han har også i andre bøger og skrifter syslet med danske emner.

Måske ville man også lægge mærke til visse ejendommeligheder i hans danske talesprog, som også er hans modersmål. Ikke meget ellers røber tyskeren, heller ikke hans pas, som er dansk, for dr. Johannsen er barnefødt i Tinglev, og han er dansk statsborger, skønt han har været leder af det tyske kommunale bibliotek i Flensborg i mere end 30 år. Noget tilsvarende kunne ikke finde sted i Nordslesvig. En dansk sydslesviger kunne ikke blive overbibliotekar i f. eks. Tønder uden at få dansk statsborgerskab. Det hører med til de særegne forhold i Flensborg, at bibliotekar Mommsen fra det danske centralbibliotek var medlem af det kommunale flensborgske udvalg, som havde med det tyske biblioteks sager at gøre, og at Mommsen således i en vis forstand var dr. Johannsens overordnede, hvad denne ikke var det mindste ked af, for så vidste han da, at der var mindst ét sagkyndigt og velvilligt medlem i udvalget.

Også på andre måder vil mangen en dansker finde danske træk hos dr. Johannsen, men selv er han ikke i tvivl om, at han jo er tysk, og han kan henvise til, at det var hans fader også og hans bedstefader før ham. Den sidstnævnte var endda kongelig preussisk amtsforstander – og det blev man kun, når man var tysksindet – og havde i denne egenskab i århundredets førstning et større sammenstød med redaktør Ernst Christiansen fra Flensborg Avis, som havde følt sig stødt af gendarmens optræden i Tinglev og klagede til dennes overordnede, amtsforstander Johannsen, som dog afviste ham. Man tør nok hævde om dr. Johannsen, at han ville strække sig vidt for ikke at yppe kiv med en dansk institution i grænselandet, og at han også ville fremme en retfærdig dansk klage.

Dr. Johannsen var den første redaktør af Grenzfriedenshefte, mens JENS NYDAHL var formand for Grenzfriedensbund, og det var selvfølgelig for Jens Nydahl at bruge dr. Johannsen, selv om denne ikke var socialdemokrat. Ligeså selvfølgelig var det, at dr. Johannsen fulgte efter Nydahl som formand for Grenzfriedensbund.

ERNST SIEGFRIED HANSEN er ligeledes dansk statsborger og

hjemmetysker, fra Harres ved Bredebro, men han er nu københavner, og ingen ville være i stand til uden videre at finde noget særligt ikke-københavnsk ved ham. Den skønneste og kærligste skildring af København har man hørt af hans mund i torsdags-selskabet i Flensborg. For ham er der ingen modsigelse i at være københavnsk hjemmetysker eller hjemmetysk københavner, for, ville han sige, København har i århundreder været hovedstaden også for hjemmetyskerne og deres forfædre i Nordslesvig. Af hans egen skildring af 1864, og hvad dette år kom til at betyde, kan man se, hvorfor han er hjemmetysker. Som medlem af St. Petri tyske menighed og menighedsråd mødes han med talsmænd for Københavns egne indfødte og indvandrede tyskere, som ikke har noget med Sønderjylland at gøre og ikke har politiske mål. Det har Ernst Siegfried Hansen derimod.

Hans væsen er politik og journalistik og hjemmetyskhed, selv om han for øjeblikket ikke spiller nogen rolle i det tyske mindretal. For tiden er han korrespondent for dpa, Deutsche Presse-Agentur, som kan være tilfreds med, at det er ham, der dækker Norge og Danmark, og det kan Danmark og sikkert også Norge være vel fornøjet med, for, som det fremgår af hans to bidrag til denne bog, er han særdeles godt inde i danske forhold. Han har spillet en stor rolle for hjemmetyskheden i Nordslesvig, for ikke alene har han skrevet to bøger: »Kurier der Heimat. Das Spiel um Schleswig zwischen Kapitulation und Programm Nord«, 1955, og »Disteln am Wege. Von der Besetzung Dänemarks bis zu den Bonner Erklärungen«, 1957, som er de største og vægtigste bidrag af en enkeltmand til grænselandets historie efter 2. verdenskrig, men det var ham, som efter sammenbrudet genskabte den hjemmetyske presse, først med »Der Nordschleswiger« som ugeavis og senere som dagblad. Og denne avis redigerede han, indtil hjemmetyskerne kom på noget andre tanker.

Han har som nævnt været taler i det flensborgske torsdags-selskab, og selv om det ikke er sket tit, er det ikke nogen tilfældighed. I samme udmærkede selskab, det bedste selskab i grænselandet, kommer foruden en række danske også flere af forfatterne til

dette skrift, nemlig dr. Johannsen, som spiller en større rolle, dr. Günter Lapp og pastor Johannes Tonnesen. Skønt Grenzfriedensbund og torsdagsselskab ingenlunde er det samme, er der en ikke ringe forbindelse mellem det sidstes tyske medlemmer og den førstnævnte forening.

Hvis JENS NYDAHL var blevet i sin snævre hjemegn, kunne han også have været dansk statsborger, men han kom over Berlin til Kiel og nåede toppen af en embedsmands levnedsløb. Han er født i Kravlund i samme meget hjemmetyske sogn som dr. Johannsen, nemlig Tinglev. Da Jens Nydahl på grund af fremrykket alder – han døde i 1967, 84 år gammel – i 1961 afløstes som formand for Grenzfriedensbund af dr. Johannsen, gav det anledning til en ytring fra Nydahl om, at nu var føringen gået fra den lille udmarksby til selve kirkebyen.

Ikke få tyske nordslesvigere har lagt deres manddomsgerning i Berlin. Til dem hører Jens Nydahl, der sad i ledelsen af byens skolevæsen, fra 1926 som skoledirektør. I 1933 blev han som overbevist socialdemokrat fyret og tjente siden sit brød i en vinhandel og som annonceagent. Efter 1945 havde hans hjemstavn brug for hans evner og indsigt på et noget højere plan.

Jens Nydahl var den, som førte ministerpræsident Bruno Diekmanns tanker om et socialdemokratisk arbejde for freden i grænselandet ud i livet, og dermed optoges en gammel socialdemokratisk tanke. Kernen i Grenzfriedensbund er nemlig grænsepolitisk set socialdemokratisk, og kernen i kernen var Jens Nydahl, som førte ånden fra den socialdemokratiske grænseaftale fra 1923 mellem danskeren Stauning og tyskeren Wels ud i livet. Jens Nydahls værd for den daværende socialdemokratiske regering kan man se af, at han har haft stor indflydelse på udformningen af Kiel-erklæringen i 1949, og at Bruno Diekmann gjorde ham til landet Slesvig-Holstens særlige kendtmand for Sydslesvig, til »Landesbeauftragter für den Landesteil Schleswig« med rang af Landesdirektor, departementschef. Tyskerne sagde den gang nødvendig Sydslesvig. Når de nu til dels, om end ikke gerne, gør det, er det en følge af dansk indflydelse.

*Hans modersmål var dansk, det sønderjyske stedmål, og han talte det gerne med sin nærmeste, men ikke med fremmede. Han var en lidet åben, lidt tung natur, og det lille stykke i denne bog er hans omtrent eneste bidrag til Grenzfriedenshefte, for han var heller ikke meget skrivende. Men når det er medtaget her, er det ikke blot som udtryk for en vigtig personligheds bidrag til Grenzfriedenshefte, men også fordi det kan stå som prøve på en række bidrag til hjemstavnsens historie i tidsskriftet. Det er også ganske kendetegnende for Grenzfriedensheftes ønske om paritetiske hensyn, en stræben efter national ligelighed, helst udtrykt i ens side-tal, for til Jens Nydahls skildring af julen i Kravlund er føjet Ingeborg Refslund Thomsens skildring af faderens, H. P. Hanssens jul, som dog er dobbelt så lang!*

Pastor JOHANNES TONNESEN kunne også have været dansk statsborger, for han er født som søn af sognepræsten i Hoptrup, den navnkundige pastor Hans Tonnesen, som endte sine dage som præst i den danske folkekirke og emeritus i Sønderborg 1935. Johannes Tonnesen ville også gerne være blevet i Nordslesvig, hvis han og den kongerigske Indre Mission havde kunnet enes om midler og mål, men det kunne de ikke. Det blev dog til tolv års præstestegerning før genforeningen i Hellevad-Egvad, en tid, som Johannes Tonnesen tænker tilbage på med glæde. Det var hans mål, som det var faderens, at være præst for både danske og tyske, og hans to artikler er vigtige bidrag til forståelse af den kirkelige udvikling i Nordslesvig.

Efter genforeningen blev han præst ved Mariekirken i Rendsborg og drev sammen med Theodor Steltzer en folkehøjskole. Siden ledede han i Altona med titel af professor en lærerhøjskole, men den blev lukket af Hitler. Efter et kort virke som præst i Altona søgte han til Innien ikke langt fra Kiel for at kunne komme sammen med sine præstebrødre i bekendelseskirken. Han blev medlem af den slesvig-holstenske landskirkes konsistorium og deltog i eksamination af præstekandidater.

Som emeritus har Tonnesen boet i Flensborg siden 1953. Han er medlem af torsdagsselskabet og taler med stor forkærlighed dansk.

*Han hører til kirkekedse, som ikke nægter det nationales værd, men som mener, at kirken bør være fælles for danske og tyske, når de bor sammen i sognet og altid har søgt den samme kirke.*

*Når der til disse fremragende hjemmetyskeres navne føjes skoleråd Axel Henningsens, ses det, at nordslesvigere har spillet en lige så stor rolle på tysk side i Sydslesvig som blandt danske.*

*Grenzfriedensheftes nuværende redaktør er Ernst Beier. Han er typograf og socialdemokrat. Hans søn, dr. GERHARD BEIER, går i faderens fodspor. Han er også socialdemokrat, og han har også holdt forbindelsen med typografien vedlige, idet han er leder af et skole- og feriehem, altså en slags højskole, som fagforeningen »Tryk og Papir« har oprettet i nærheden af Frankfurt. Han er en lærd mand, som har skrevet et stort værk om sit fag, typografiens historie, særligt set fra den politiske side. I Grenzfriedenshefte har han skrevet om socialdemokratiets rolle i grænselandets udvikling, men udgiveren har skønnet det vigtigere at medtage hans afhandling om Marx, Engels og Lassalle og deres forhold til Sønderjylland i 1848–50 og 1864, da dette, så vidt vides, aldrig er behandlet så udførligt på dansk.*

*Dr. GÜNTER LAPP og dr. HARTWIG SCHLEGELBERGER har mere end dokortitlen fælles. De er begge fremmede i den forstand, at de er født og opvokset ikke bare uden for Sønderjylland, men også uden for Slesvig-Holsten. Men de har også begge, som deres bidrag viser, i overraskende grad sluttet sig til Slesvig og Flensborg.*

*Når man som dr. Lapp er postmester i Flensborg, vil man vel blive boende her, mens dr. SCHLEGELBERGER, som tidligere var landråd, d.v.s. amtmand, i Flensborg amt med bopæl i Flensborg nu er indenrigsminister i Kiel. Intet materielt bånd knytter længere Schlegelberger til Flensborg, ikke engang hans bopæl, for det hus, han bor i, er ikke hans eget. Alligevel hænger han ved egnen her og vedbliver at bo i Flensborg trods sit møjefulde virke i Kiel. At han af fødsel, opvækst og uddannelse er berliner, fortæller han ganske vist nu og da og gerne, men ellers er han virkelig blevet flensborger i en sådan grad, at flensborgernes næsten undres. Hans*



*bidrag om teatret skal da stå som udtryk for en personlighed og som eksempel på en kulturbetragtning, som der er flere af i Grenzfriedenshefte.*

*Dr. GÜNTER LAPPS bidrag om sin forgænger som postmester i Flensborg, Friedrich Joachim von Moltke, har interesse ud fra to synspunkter. Dels er det et eksempel på Grenzfriedensheftes interesse for helstaten og tidsskriftets mod til at gå i lag med problemer, som stadig kan være brændende for både danske og tyske og ladet med stærke følelser, dels er den fordomsfrihed, hvormed denne tysker behandler sit emne, kendetegnende for mange ikke-slesvig-holstenske tyske, som ikke er hildet i fordomme i ordets egentligste tyd: domme, man har på forhånd, domme, man havde fra først af, og som man har arvet fra sine fædre.*

*Dermed er ikke sagt, at hjemmetyskere ikke kan være frie for fordomme. Denne lille bog har jo smukke prøver på det.*

## Kulturens fornyende kraft i grænselandet

*Foredrag i Grenzfriedensbund 26. 8. 1961*

Når vi vil tale om kulturens fornyende kraft i grænselandet, må vi først bestemme indholdet af ordet kultur og samtidig undersøge dens særlige betydning for grænselandet. Lad os ikke nøjes med at gøre dette i teorien, men derimod ved at gå ud fra grænselandets virkelighed. To betydelige personligheder, en tysker og en dansker, har gennem et afsluttet kunstnerisk henholdsvis politisk livsværk på en særlig overbevisende måde anskueliggjort denne åndens virkelighed; jeg mener Emil Nolde og den nyligt afdøde danske politiker Holger Andersen.

Emil Nolde indtog på ingen måde en kritikløs holdning over for den danske hverdag, og ganske særligt tog han, medens han endnu boede i Nordslesvig, afstand fra de politiske motiver, der lå bag tyvernes afvandning i Tønders marskområder, og skriver i denne sammenhæng til vennen Fehr: »Det er ganske ejendommeligt at måtte sige dette, når der dog i Danmark også findes så mange ædle mennesker, som vi påskønner og holder af.« Ja, han glæder sig på vennens vegne over, at denne ikke er født i et grænseland, men tilføjer så med den suverænitet, der er det skabende menneske egen, »Det er jeg, men som regel står jeg dog tiende over alle disse ting.« Der er ingen tvivl om, at åndelige danske værdier også var af betydning for denne grænselandets store personlighed, og derfor kan der ved afslutningen af dette rige liv skrives i oprettelsesdokumentet for stiftelsen Seebüll »I taknemmelighed over for hjemstavnen, der lod os opleve en solfyldt barndom, og i taknemmelighed over for de to lande, der i tunge som i gode tider beskyttede og understøttede os, Danmark og Tyskland, opretter vi en selvstændig, fri stiftelse.«

Og om Holger Andersen, den danske nordslesviger der var født i Haderslev, hedder det i Bent A. Kochs nekrolog, at han kendte Goethe bedre end Grundtvig, ja, at han ikke havde været dansk af væsen. Nuvel, han var en dansk politiker af høj karat. I 1920 krævede han i rigsdagen, at regeringen kulturelt skulle understøtte de danske landsmænd, som måtte forblive ved Tyskland. Ved denne lejlighed brugte han ord, som ikke siden har mistet deres aktualitet: »I et grænseland som Nordslesvig har de nationale strømninger gennem århundreder bevæget sig frem og tilbage, og de vil fortsætte hermed. Medens århundrederne skifter, skifter kampen form og indhold, men den vil vedblive at bestå.«

I nekrologerne over Holger Andersen hed det, at han både kendte bondens virkelighed i Nordslesvig og den store verden; at han kunne tænke i store linier og derfor, som formand for grænseforeningen, havde været det danske folk en god og dygtig søn. Den, der lærte ham at kende i samtaler f. eks. om Flensborgdagene, modtog i sandhed et stærkt indtryk af denne mand og af, at man her stod over for en stor kender af tysk kultur, for ikke blot var det ham en æstetisk nydelse at citere f. eks. fra Faust eller muntre, tyske vers; man sporede også tydeligt de kræfter, der altid kommer til syne, når det enkelte menneske i sig optager kulturens engang skabte, varige værdier.

Der kunne også anføres en anden slags eksempler, f. eks. når der i et af grænselandets jævne mennesker vågner noget, hvis det i erindringen genkalder sig et dansk eller tysk vers fra skoletiden. Man vil da bemærke, at de bevæges af mere end blot tilfredsstillelsen ved at kunne huske verset.

Og herfra kommer vi nu til indholdet af ordet kultur i det foreliggende tilfælde.

Af det allerede sagte fremgår, at de lærde har ret, når de betegner kultur som uddannelse, dannelse og forædling, og når de siger, at kultur er menneskehedens væremåde, og at resultatet af denne væremåde er besiddelsen af kultur. For tyskeren er det at eje sit eget folks kultur forudsætningen for, at han kan leve et liv, der præges af en stil, ligesom tilegnelsen af en dansk kultur er

danskerens forudsætning, og for begge forudsættes, at de herudover tilegner sig europæisk kultur og i grænselandet i særdeleshed også blivende værdier fra nabolandets kultur.

Når Emil Nolde nævner Danmark i sin stiftelse, og Holger Andersen citerer Goethe, da står vi over for grænselandets åndelige realiteter.

Sådan har det ikke altid været. I de to folks kulturelle udvikling og i forbindelsen mellem deres kulturer har der været parallellitet, nære forbindelser, men også strømninger, der gik hver sin vej. Lad os i korthed komme ind på nogle faser, for derefter at gøre et forsøg på at underbygge vor opfattelse af kulturen som en fornyende kraft.

## II

Siden Norden modtog kristendommen, der fandt sit tydeligste udtryk i det første kristne samfund, som Ansgar grundlagde i Hedeby, har vi efter den danske litteraturhistoriker Lundings mening kulturelt mellem Danmark og Tyskland kunnet konstatere et spil mellem tiltrækkende og frastødende kræfter. På Luthers tid oplever vi et nyt højdepunkt i forbindelsen mellem Nordtyskland og Danmark. Men det var Ludvig Holberg, som åbnede Danmarks vinduer imod vest og dermed i midten af det 18. århundrede lagde grundstenen til en åndelig tradition, som indtil i dag ikke blot har været ubrudt, men som endog gennem alle epoker har ført med sig, at kontakten syd på, altså til Tyskland, blev mindre. Ganske vist oplever vi ved udgangen af det 18. og indgangen til det 19. århundrede den snævre forbindelse mellem nord og syd, som vi kender den i Klopstocks mangeårige ophold i Danmark, i understøttelsen til Schiller og endvidere i det stipendium, som Christian VIII efter den danske digter Oehlenschlägers indstilling gav Hebbel i 1843. Det var i den dansk-tyske helstats tid, som var så afbalanceret i politisk, økonomisk og åndelig henseende og tillige så harmonisk, at den i Flensborg fødte pastor Heinrich Harries på den ene side kunne skrive:

»O Dania! Was glüht bei deinem Namen  
mir Wang und Busen durch!  
Ha, es ist Dänenstolz! Es ist die Liebe  
zu dir, mein Vaterland!«

(»Oh Dania, hvor gennemglødes min kind og barm ved dit navn! Ha! det er danskens stolthed og kærlighed til dig, mit fædreland«), medens han på den anden side som præst i Siversted i Flensborg amt omkring 1800 skrev: Meget ville være vundet, dersom forældrene kunne beslutte sig til at tale plattysk med deres børn (tysk kirke- og skolesprog!)« Begreberne tysk og dansk i vor forstand kendtes dengang endnu ikke. Helt ind i første trediedel af det 19. århundrede var mødet mellem dansk og tysk af politisk-dynastisk natur og undergivet de til disse forhold passende regler, der var et produkt af politikken magt; i de første tre århundreder efter reformationen har de økonomiske og åndelige forbindelser i overvejende grad været af en meget frugtbar natur.

### III

I tiden efter begge nationers demokratiske og nationale opvågningen, altså omtrent fra 1830 til i dag, men i særdeleshed siden krigene om Slesvig, har den politiske udvikling været en alvorlig belastning for de kulturelle forbindelser mellem de to folk.

Disse krige, der udsprang af dynastiske og forfatningsretlige forviklinger, virkede stærkt tyngende langt ind i sjælen hos det enkelte menneske i grænselandet. Når en bondefamilie på den nordslesvigske geest omkring 1780 kunne sætte tysk tekst på familiegravstenen (det var ikke nødvendigt at tage hensyn til naboen eller endog sognet eller staten), når den altså, selv om den brugte dansk som hverdagssprog, kunne føle tysk i livets store øjeblikke, så var dette ikke i sig selv nogen modsigelse, og lige så lidt bragte familien sig i et modsætningsforhold til landsbyen. Man var fri. Senere, i 19. og 20. årh., var man mere bundet, og ikke sjældent betegnede en stjerne og et kors begyndelsen og af-

slutningen, og dette havde bestemt ofte sine gode grunde. Men i det 18. århundrede var man fri og endnu ikke undergivet den nationalstatlige tænkings regler, som i deres forvrængethed førte til en undertrykkelse af jeg'et til fordel for et imaginært og meget ofte falsk »vi«. Set hver for sig kan der trækkes fire udviklingstrin op:

1. Fra omkring 1830 hæfter man sig i nogle årtier med flid kun ved det, der er anderledes ved modparten, ved forskellene eller, hvad værre er, ved det, der skiller, og til dette billede føjer man fordrejninger, der går så vidt som til fjendskab. På denne måde opstår den lige så primitive som uværdige kliché om Hannemann fra Jylland, det er den jævne mands version; den noget fornemmere er, at man senere betegner danskerne som et folkefærd uden historie, der har hengivet sig til vellevned, og ydermere den for Tyskland mest beskæmmende, nemlig opfattelsen af danskerne som et simpelt hen latterligt, lille folk. Men på dansk side står man naturligvis heller ikke tilbage og taler i de jævne lag om den prøjsiske pikkelhue, og i de noget højere lag om de militante tyskere, kort og godt herremennesket, hvorved man forestiller sig et højkrøstet, brølende og ukultiveret væsen.
2. Tiden fra 1864 til 1920 kendetegner den anden fase i udviklingen; det er Nordslesvigs prøjsiske tid, i hvilken der hovedsageligt med udgangspunkt i grænselandet vokser kræfter frem, som dels står fjendtligt over for hverandre, og dels stræber efter at virke udlignende. I al almindelighed står de åndelige forbindelser mellem de to folk i dette tidsrum under politikken ulykkelige stjerner. Det er ganske vist heller ikke sådan, at enhver forbindelse var afbrudt.
3. I løbet af tredje fase, nemlig mellem verdenskrigene, indledes en første, forsigtig bestræbelse for et gensidigt møde mellem de to kulturer, men den lider i for høj grad under første verdenskrigs efterveer og kvæles sluttelig ved nationalsocialismens gennembrud.

4. Og endelig – som fjerde og sidste fase – indledes der allerede kort efter anden verdenskrigs afslutning en udvikling, der hurtigt gav anledning til håb, og som også siden har båret frugt, en udvikling, hvori også »Grenzfriedensbund« tager del.

Lad os endnu føje noget til for at anskueliggøre disse fire faser i nyere tid. Hvorledes forholdt det sig med de kulturelle kræfter i første fase – fremmedgørelsens – i anden fase – Nordslesvigs præj-siske tid – i tredje – mellemkrigstiden – og den fjerde – nutiden?

Så mærkeligt det end kan lyde, har fremmedgørelsens fase sine rødder så langt tilbage som i Oehlenschlägers tid omkring 1800. Oehlenschläger er ganske vist romantiker set med danske, men ikke med tyske øjne. Han stod fremmed over for den tyske romantiks raffinesse og dens dristige, metafysiske eventyr, han følte sig mere tiltrukket af Goethes klassiske digtning, men kunne imidlertid kun overskue en bestemt provins i Goethes rige, nemlig det kraftfulde, det brave, »Goetz« og »Hermann und Dorothea«. Han elskede den lille enakter »Die Geschwister« og mente, at Goethe, da han blev ældre, desværre genoptog sin Faustdigtning. I denne opfattelse støtter jeg mig til et arbejde af den danske lærde, Erik Lunding, som har skrevet: »Oehlenschlägers reaktion og reception kan imidlertid ikke anses for at være noget tilfældigt, der var forbeholdt ham. Her skinner tværtimod noget almengyldigt igennem. Det åndelige fysiognomi i kulturlandskabet nord for Flensborg fjord var begyndt at tage form. Medens det abrupt springende, de skærende, til tider grelle kontraster kendetegner den tyske åndshistorie, sker den danske udvikling under indtryk af en langsom organisk vækst, som ganske vist af mindre velvilligt indstillede iagttagere er blevet kaldt for træghed eller tilbageståen-hed.« Således kunne det ske, at den danske oversættelse af »Werther« på det skarpeste blev forbudt, hvorimod Gellert og digterne fra Göttinger Hainbund blev modtaget med åbne arme i Danmark. Her har de virkelige forskelle i de to folks åndelige struktur deres egentlige rødder.

I en tid, da politikken og det endda politik forstået som taktik

og ikke som strategi indtog førstepladsen, måtte disse grundlæggende kendsgerninger uvægerligt blive forfladigede. Og som vi ved, skete dette da også i rigt mål, og det førte til, at de to folk blev fremmede over for hinanden, og til, at et så inderligt, åndeligt forhold som i Luthers tid eller omkring år 1800 aldrig lod sig genskabe. Dengang var de åndelige strømninger i begge folk faktisk af samme beskaffenhed og opfyldte den enkelte såvel som almenheden. Siden 1830 blev det anderledes; det er klart, at dette måtte få smertelige følger for det enkelte menneske i grænselandet. Det blev fattigere, fordi politikken som taktik var enerådende overalt. I dag ved vi, at meningene om værdien af det folkelige i udviklingen i det 19. århundrede var ensidigt politisk prægede. I dag ser vi det som vor opgave ubetinget at pleje det ægte i disse værdier, men alligevel have blikket åbent for hele den vesterlandske kulturarv, således at vi virkelig lever med denne arv og hæger om en kultur, i hvilken man værdsætter og plejer de egne folkelige værdier, men alligevel er modtagelig for alt godt og smukt i verden uden hensyn til, hvilket folk man skylder tak for dets tilblivelse.

I anden fase, Nordslesvigs præjsiske tid, træder det, der er sagt i det foregående, først rigtigt tydeligt frem. I selve grænselandet står politikerne over for hinanden i et uforsonligt fjendskab – H. P. Hanssen og Jens Jessen på dansk side, mændene omkring »Nordmark-foreningen« på tysk side. Det skal dog ikke forbigås, at der også i denne tid bestod åndelig kontakt på det, vi i dag ville kalde »Bundesebene«, således er f. eks. den danske socialisme en direkte efterkommer af det tyske socialdemokrati. Helt ind i tyverne har førende danske socialdemokrater hentet deres åndelige udrustning i de tyske arbejderhøjskolors klasseværelser. På den anden side har den danske litteraturbevægelse naturalismen været en uhyre impuls for firsernes Tyskland. Man behøver blot at tænke på Jacobsen og Bang, og ydermere havde førende kredse inden for dansk åndsliv nu som tidligere en vis kontakt med Tyskland også i denne periode. Men alt dette skete i begyndelsen hen over grænselandet.



I selve grænselandet stod signalerne på kamp, og først hen imod periodens slutning kom Schmidt-Vodders politisk-kulturelle virke til at danne indledningen til en ny besindelse. Schmidt-Vodders historiske betydning skyldes den kendsgerning, at han krævede en fri national udfoldelse for såvel danske som tyske i en tid, da staterne nærmest ville have opfattet et sådant krav som landsforræderi. Det blev ham ikke forundt før første verdenskrig at mobilisere nye, åndelige kræfter på det bredest mulige grundlag inden for den hjemmetyske befolkning i Nordslesvig. Tiden hertil var for kort – og efter første verdenskrig stod de politiske opgaver, der var opstået med den nye situation, i forgrunden. Men det bør også nævnes, at gymnasiet i Flensborg på samme tid besøgte af to elever, som skulle få stor betydning for begge folk i denne periode, den senere biskop Kaftan, der var en bevidst tysker, men for hvem det danske udgjorde en væsentlig del af hans kulturelle, og den senere danske rigsarkivar A. D. Jørgensen, der ejede dyb forståelse for den tyske kultur. På langt sigt har sådanne mænds åndelige holdning gjort sig gældende i grænselandet – og de har et stort følgeskab blandt de mere stille i landet. Axel Henningsen har tolket disse tvestrømmede mennesker, og fra ham stammer også udtrykket »zweistromig«, tvestrømmet.

Med hensyn til den kulturelle udvikling kan der kun siges lidt om mellemkrigstidens tredje fase. Det var kun et kort åremål opfyldt af allehånde politisk og økonomisk uro i begge lande. I politisk henseende var den offentlige diskussion – for så vidt den ikke var kvalt af ressentiments på begge sider – præget af ærlige bestræbelser på at nå til klarhed om begreberne folk og stat. De to mindretal, som nu forefandtes, udbyggede deres kulturelle og politiske organisationer, som danner grundlaget for de i dag eksisterende indretninger. I 1929 afholdtes der et tysk-nordisk stævne i Kiel, og arrangementerne i forbindelse hermed havde et højt niveau. Men fra grænsedansk side så man dengang med stor mistro netop på 1929's Kiel, et tegn på at politikken var sat i højsædet. I 1931 afholdtes »Østersø-året« under samme forudsætninger i Flensborg.

Og sluttelig som fjerde fase, nutiden. Her løber gamle og nye tendenser i almindelighed parallelt, og bestræbelserne på at nå frem til en frugtbar, europæisk politik støder ofte på vanskeligheder. På den ene side er den gammeldags nationalisme fortsat en hemsko for udviklingen henimod en europæisk sammenslutning, men på den anden side har også den erkendelse vundet frem, at der findes noget, der står over det nationale. I grænselandet har der nu dannet sig et klart billede af begreberne folk og statsrækkefølge. Det tyske mindretal i Nordslesvig har indrettet sig på at leve som en loyal gruppe i den danske stat og forventer, at man indrømmer det et livsmønster, der svarer til dets egne ønsker. Udviklingen inden for det danske mindretal viser, at de forskellige generationer bedømmer stillingen på hver sin måde. Jeg skal her minde om det åbne brev, som sydslesvigske studerende stiledede til Sydslesvigsk Forenings formand rektor Tychsen. Denne voksende stabilitet, der har udviklet sig organisk såvel oppe- som nedefra, tog sin begyndelse med Kiel-erklæringen af 1949, hvortil Jens Nydahl ydede et væsentligt bidrag, og kronedes i 1955 med regeringserklæringerne fra Bonn og København, ifølge hvilke – og dette var også det centrale i Kiel-erklæringen – den enkeltes nationale tilhørsforhold hverken måtte bestrides eller efterprøves fra myndighedernes side. På dette grundlag skabtes derefter en række bestemmelser, især på skolevæsenets område.

Hvis det er rigtigt, at kunstnere altid er forud for deres tid, vil man i alle nutidens bestræbelser på at finde frem til nye udtryksformer i musikken såvel som i maleriet og litteraturen kunne se et brud med de gamle traditioner og et forsøg på at give tilværelsen og dermed også de politiske liv et nyt indhold. Hvor er f. eks. det evigtvarende, det personskabende og det, der lyser op i hverdagen, blevet af i dagens digtning? I Tyskland ville vi i dette tilfælde være henvist til at undersøge Ernst Jüngers livsværk, og på samme måde måtte man i Danmark beskæftige sig med H. C. Branner. Disse forfattere påkaldte sig stor opmærksomhed i begge lande. Når Danmarks litterære interesse fortsat

i overvejende grad orienterer sig henimod de angelsaksiske lande, skal man heri ikke blot se en mangel på interesse for udviklingen i Tyskland, men ganske simpelt den kendsgerning, at vi alle har blikket vendt imod Amerika. Vi vil stille os bag det bange spørgsmål, som litteraturhistorikeren Lunding har stillet: »Selvom navne som Hans Fallada og Stefan Zweig endnu har en fremtrædende plads i det brede publikum, så findes der på den anden side også kredse, i hvilke disse navne er fortrængt af Hölderlin og Rilke og hvor – vi behøver blot at pege på digteren og Rilke-oversætteren Thorkild Bjørnvig – al udfoldelse står i inderliggørelsens tegn. Vil Tyskland også fremtidigt kunne virke på denne måde, eller vil Danmark og Tyskland til syvende og sidst først mødes rigtigt i den samme udprægede amerikanisme?« Både Jünger og Branner gør det klart i deres værker, at spørgsmålet om en mening med tilværelsen stilles i begge lande. Det kommer an på den enkeltes værdighed og frihed og på et liv i oplysning, styrke og skønhed. Det er kun glædeligt i denne forbindelse at kunne tale om en engageret litteratur og en fælles udtryksform i alle lande. Moderne lyrikere og abstrakte malere finder i dag hurtigt hinanden henover landegrænserne. Heri behøver man hverken at se tegn på snobberi eller forfald, der kan også være tale om indledningen til nye fællesskaber.

Og nu det nye efter 1945; for det første spejdes der mere intensivt fra nord mod syd og fra syd mod nord, og for det andet plejes der kontakter. Det gælder forholdet mellem de to lande i almindelighed og for grænselandet. Det økonomiske og politiske samarbejde mellem forbundsrepublikken og Danmark kan betegnes som godt. De kulturelle forbindelser gik over Kiel og Lybæk så langt som til en »dansk uge« i Stuttgart. Men det absolut nye er forbindelsen mellem de to lande også her i grænselandet. Det tog sin begyndelse med Goethe-ugens ganske vist mere repræsentative foranstaltninger i Flensborg i 1949, hvor danske og tyske kunne mødes som borgere i én by til trods for de første efterkrigsårs spændingsmomenter. Herefter er der siden 1952 skabt kontakter over grænsen på kommunalt plan og mellem de

mest forskelligartede organisationer. I Flensborg blev begyndelsen gjort af de to biblioteker med en udstilling af litteratur om det slesvigske spørgsmål. Herefter fulgte på kommunalt plan Flensborgdagene i 1954, 1955 og 1958, som igen fulgtes af det dansk-tyske stævne, der i 1960 arrangeredes af byerne Aabenraa, Sønderborg, Tønder og Haderslev. Ikke blot på grund af de retningsvisende foredrag, og ikke blot fordi de arrangeredes af byerne, men fordi de fandt sted i grænselandet og til en vis grad havde taget grænselandstemaer med i programmet, fik disse foranstaltninger så stor betydning.

Blandt de mange kontakter mellem de forskellige organisationer (fagforeninger, faglige sammenslutninger, ungdomsforeninger) kan vi i dag særligt fremhæve det initiativ, der er udfoldet af »Grenzfriedensbund«. Det tjener Detlef Hansen til ære, at der med de af han tilrettelagte, lødige foranstaltninger i 1952, 1954 og 1956 blev betrådt nye veje. Her behandlede historiske, undervisningsmæssige og kulturelle spørgsmål. I 1953 og 1955 udgik indbydelserne fra Danmark. I 1958 og 1959 fandt der drøftelser sted inden for en snævrere kreds. I dag er alt dette noget selvfølgeligt, men i begyndelsen var dette ikke tilfældet. Der krævedes erfaring og mod. Jeg vil gerne her gøre opmærksom på en detalje. Det mere fri i udviklingen kendetegnes derved, at mindretallenes større, kulturelle foranstaltninger som f. eks. Det kgl. teaters besøg i Flensborg eller Flensborg symfoniorkesters besøg i Nordslesvig som regel er offentlige og besøges af såvel danske som tyske. For nogle få årtier siden var dette ikke noget selvfølgeligt. Og endnu mindre ville det have været tænkeligt, at man så at sige officielt anvendte begge sprog, således som det var tilfældet i Aabenraa i 1960.

Vi har med tilfredshed kunnet konstatere, at begge mindretal ved siden af deres intensive kulturelle og politiske hverdagsarbejde i stadig stigende grad tager del i tidens principielle debat; man begynder på en realistisk måde at tage relationerne i betragtning, man giver ikke det lokale en større plads, end der kan tilkomme det, og indordner det i rækkefølgen målt med tidens store spørgs-

mål. Dette kræver en ny tankegang. En sådan synes de førnævnte, dansksindede studenter i Kiel at være i besiddelse af, når de i et åbent brev til rektor Tychsen vedrørende dennes politiske ønske om en grænseflytning skriver: »Statsgrænsen har ingen indflydelse på vort kulturelle og folkelige tilhørsforhold. Værdien i vort arbejde består netop i en forbindelse med Danmark og det danske til trods for grænsen.« Den samme tankegang præger også den tyske skoleråd Lessow i Nordslesvig, når han skriver: »En lærer ved en tysk skole i Nordslesvig kan ikke på den ene side lade, som om han er lærer ved en hvilken som helst skole i Slesvig-Holsten, men på den anden side heller ikke som om vor skole var en dansk skole med nogle timer i tysk. Vi skal finde en ny form for vort tyske skolearbejde i Nordslesvig, nemlig den tyske grænselandsskoles form.« Jeg tror, at begge disse udtalelser vil være af stor interesse som ledemotiv for den endelige betragtning, som jeg nu skal komme til.

#### IV

Når vi lader blikket glide tilbage over udviklingen, vil det stå os klart, at reformationstiden kulturelt set var en lykkelig tid, og at der i helstatens blomstringstid i mødet mellem de to folk kunne tales om et eget og et fælles kultureje. Enhver, der kender forholdene til bunds, vil kunne berette om utallige enkeltheder; et blik ind i vore kirker, i gamle familietestamenter og i dagbogs-optegnelser vidner om livsfølelsens harmoni. Siden omkring 1830 kaster politikken sine skygger over denne frugtbare atmosfære, og vi vender tilbage til spørgsmålet, der dannede udgangspunktet: Giver den tid, vi lever i, os ret til at tale om kulturens fornyende kraft i grænselandet? Svaret må i det foreliggende tilfælde både have en almengyldig karakter og ses på baggrund af den opgave, »Grenzfriedensbund« har sat sig.

For at tale med den engelske historiker Toynbee stilles hver generation over for sin udfordring, som den må tage op. Hvis vi betragter denne udfordring som et pålæg om at yde vort bidrag til et økonomisk sundt, socialt retfærdigt og åndeligt værdifuldt

liv, da kan det heller ikke være svært for grænselandets mennesker at finde et svar ud fra deres særlige situation. Der skal og må kunne findes en fællesnævner for de lokale spørgsmål og for tidens problemer. Det er gentagne gange – og efter min mening med rette – blevet sagt, at det er sværere, men samtidig også mere værdifuldt at være dansk eller tysk i grænselandet, når menneskene ikke knyttes sammen af materielle, politiske mål, når man med andre ord ikke indretter sin tilværelse efter de politiske magtkonstellationers tilfældigheder (d.v.s. grænseflytninger). Med skyldig respekt for den indsats, vore tyske eller danske forfædre i det 19. århundrede har ydet for det, som de anså for at være ret, så kræver det dog måske større åndelig kraft at leve et nationalt liv i grænselandet i dag. I dag kræves der nemlig en åndelig stillingtagen af den enkelte, som må være villig til at leve åndeligt, det vil sige i traditionen og for fremtiden. Men som historien har bevist, var det lykkelige tider for menneskene, når kulturen sad i højsædet. Og derfor kan vi med et berettiget håb tale om kulturens fornyende kraft i grænselandet. Eet er ganske vist fornødent, den gode vilje. Og hermed opstår spørgsmålet om karakteren af den nye hverdag i grænselandet, og i denne sammenhæng vil der også være anledning til at tale om vor organisation.

At tænke politisk i grænselandet vil i dag sige at tænke kulturpolitisk, men dog heller ikke sådan at forstå, at kulturen bliver et lokkemiddel eller propaganda, men sådan, at det enkelte menneske bliver et udtryk for kultur ved sin viden og sin livsholdning. Hertil hører mere, end at en dansker har en svag fornemmelse af, at Thomas Mann er en stor tysk digter, eller at en tysker dunkelt erindrer noget om en Jens Peter Jacobsen. Hertil skulle blandt andet høre, at man var i stand til at læse hinandens aviser. Hvad vil det sige at handle politisk i dag? Det vil sige at yde sit bidrag til materiel velfærd for alle; for de ledende vil det sige, at de skal sørge for, at enhver kommer til at høste udbytte af sit arbejde, og at han kan udføre det under fredelige forhold. Men det vil endvidere sige, at man efter at have ordnet og sikret de materielle forhold skal sørge for alt det, som først gør livet værd at leve.

Det moderne menneske er nøgternt indstillet, også i grænselandet; det vil arbejde og have noget for det. Det unge menneske foretrækker scooteren frem for lejrbalet og folkedansen. Det elsker tidens rytmer. Det voksne menneske vil have bil og køleskab, det vil leve behageligt og være anset i samfundet, og dersom det har noget i sig, vil det også have et ansigt udadtil. For »Grenzfriedensbund« vil det at arbejde politisk altså sige at sætte sig ind for den sociale velfærd, at virke for politisk retfærdige levevilkår og altid at have blikket vendt imod, at mennesket først kan leve rigtigt, når det åndelige grundlag er i orden. Og videre vil det sige, at det at leve politisk ikke er ensbetydende med at leve uden historie. Kun ud fra kendskabet til de nedarvede politiske og åndelige værdier vil det være os muligt at skabe nye værdier.

At arbejde for forståelsen af disse værdier er, hvad vi kalder kulturpolitik. Dens formål er at gøre menneskene fortrolige med de ægte, åndelige realiteter. I dag synger vi ikke længere drømmende sange for derefter alligevel ved en given lejlighed i samlet flok at istemme slagsange. Vi synger ikke mere, vi taler med hinanden. Men for at kunne tale må man vide noget, så først lærer man den vanskelige, men skønne kunst at forstå sig selv og verden og at handle i overensstemmelse med denne forståelse. Jeg vil minde Dem om det forandrede verdensbillede; på Als bruser bækkene ikke mere i ege- eller bøgeskovene, der kører arbejderne fra Danfoss på arbejde på asfalterede veje. Måske har endnu ikke alle på tysk eller dansk side begrebet, hvad denne forandring betyder på begge sider af grænsen. De tidligere tider er i sandhed forbi. Men lad os sørge for, at også vor generation får sit eget ansigt i dette land. Lad os være med til at arbejde for i begge folk at udbrede kendskabet til disse nationers værdier. Som sagt har »Grenzfriedensbund« forsøgt at gøre sin del hertil. Den vil fortsætte ad denne vej med fornyet kraft og mener, såvel ud fra et lokalt synspunkt som på baggrund af tidens problematik, at være på den rigtige vej, for, som det siges i den bekendte betænkning om »Tysk voksenundervisnings stilling og opgave«: »Den, der vil være politisk dannet, må ikke lade sig indfange af sin egen

sociale eller ideologiske gruppes isolerede forestillingsverden, han må kunne forstå de andre grupper og have et blik for hele virkeligheden.« Dette gælder både indenrigs- og grænsepolitisk.

Hvad kan der da gøres udover det allerede nåede? Vi må inden for »Grenzfriedensbund«

1. fortsat tjene vor oprindelige og første opgave, nemlig at arbejde for sunde, sociale forhold i grænselandet;
2. med grænselandet som udgangspunkt inden for de givne rammer udvide vort politiske arbejde i almindelighed; jeg tænker her såvel på muligheden for en udvidet kontakt med tilsvarende bestræbelser i forbundsrepublikken som f. eks. Europaunionen, som på kredse i Danmark, der måtte være interesserede i kontakt med Tyskland, hvorved vi vil kunne overveje en anden tilrettelæggelse af vore foranstaltninger;
3. forsøge at opnå større virkning med »Grenzfriedenshefte« og blandt andet overveje, om vi ved særlige lejligheder skal anvende begge sprog, som f. eks. Sonnberg-kredsen gør det;
4. hver for sig virke for at fremskaffe mere betydningsfulde publikationer (kulturhistorie);
5. efter bedste evne understøtte enhver bestræbelse fra det offentlige side, som går ud på at øge kendskabet til de kulturelle forbindelser mellem grænselandets to folk. Der findes her muligheder, som vi skulle tage op til overvejelse;
6. og endelig skal vi forsøge at vinde nye venner for vort arbejde, for vi må vise os den tillid værdig, som land og forbund viser os, og som understreges af deres materielle støtte. I lighed med andre organisationer i en demokratisk stat må og skal vi finde vor plads som formidler for at kunne være med til i befolkningen at virkeliggøre den mellemfolkelige tænkning, hvis virkeliggørelse er vigtigere i grænselandet end noget andet sted.

På grundlag af dette skema må vi udvikle et arbejdsprogram, i hvilket vi aldrig vil kunne krydse et punkt af som afsluttet, fordi livet stadig stiller nye krav.



Tilgiv mig, at jeg engang i stedet for en fagfilosof citerer Wilhelm Busch, der, som kenderen vil vide, ofte har overgået de bogligt lærde med hensyn til dybde og vægt i udtryksmåden: »Also lautet ein Beschluss, dass der Mensch was lernen muss.« (»Altså vedtoges det, at mennesket skulle lære noget«). Og vi har i sandhed noget at lære. Lønnen herfor er stor. Den betyder, at man hviler i sig selv. Og her stiller opgaven sig for alle, skolerne og universiteterne, partierne og organisationerne, for det drejer sig om at overvinde en tilstand, som belgieren de Man træffende har karakteriseret med bemærkningen: »Alle mennesker er stillet over for det uløselige dilemma, enten at have et virkeligt kendskab til for lidt, eller at kende lidt til for meget.« Men den, der endnu forstår at øse af antikkens og kristendommens store traditionsrigdom, kan videregive store værdier, og han kan gøre det med udsigt til et resultat, »fordi den menneskelige natur i nutidens historisk prægede, europæiske mennesker i sit anlæg higer efter kultur.« (Korn).

Lad os ikke stille spørgsmålet, om historien overhovedet har nogen berettigelse. Dette spørgsmål indeholder så mange usynlige gifte. Lad os anerkende historien som en drivende kraft. Den gentager sig ikke, men den fornyer sig stadig, mener danskeren Axel Riishøj i en klog betragtning over temaet »Dansk og tysk«. Han ville – og heri er vi enige med ham – ikke anse det for at være nogen ubetinget vinding, dersom spændingsmomentet ved den dansk-tyske grænse faldt bort. Dette ville skabe ro, men tillige en følelse af at være fremmed over for hinanden og af ligegyldighed. Historien gentager sig ikke, men den fornyer sig takket være folkenes kulturelle kraft og takket være en kulturhistorie, som ifølge Jacob Burckhardt »stadig udøver et overmål af en skæbnerig tiltrækningskraft mellem folkene på faglige områder og i det åndelige.«

Måtte vi stræbe efter Schillers kulturideal, som består i, at mennesket forbinder det allerstørste livsindhold med den allerstørste frihed og selvstændighed og i stedet for at fortabe sig til verden optager denne i sig og indordner den under klogskabens enhed.

Den inderlighed i den enkeltes livssyn, som i reformationstiden havde opnået en samklang hen over grænserne, er vel kølnet i det 20. århundrede, men det er et højt mål at arbejde henimod at udvide kendskabet til hverandre. Det kunne bidrage til, at en mange hundrede år gammel udvikling går et nyt højdepunkt i møde, et højdepunkt som vi vil kalde indbyrdes tillid. Domkirkerne i Ribe og Slesvig og slottet i Emkendorf er vidnesbyrd fra en rig tid. Når de kulturelle ønsker og mål, som man i dag i grænselandet giver udtryk for ved indvielsen af danske og tyske skoler og biblioteker, bliver til virkelighed i menneskers hjerter, da vil man også engang kunne sige om vor tid, at vi ærligt har arbejdet på at få vort eget ansigt. Lad os være taknemmelige for, at den så ofte smædede politik i dag giver os arbejdsvilkår, som allerede er en berigelse i sig selv. Man kan virkelig sige, at det er en gave at kunne leve i en egn, der er så rig på historie og samtidig så interessant.

Lad os ikke i dette øjeblik tale om den store krise, som verden befinder sig i, men lad os, og hermed vil jeg slutte, i det små yde vort bidrag til at overvinde denne krise, således at man engang til sene tider om os kan sige med Goethe: »I var med, dengang krisen blev overvundet.«

HANS PETER JOHANNSEN:

## Der skete noget nyt

*En betragtning i anledning af det dansk-tyske møde  
i Aabenraa 1960*

### I

*Statsminister Kampmann, forbundsminister Erhard og Oksevejen*

Det var egentlig et tilfælde, at vi benyttede den nu ganske vist meget moderniserede Oksevej, da vi i oktober måned kørte til Aabenraa for at deltage i det dansk-tyske møde. Og det skulle vise sig, at denne ældgamle hær- og handelsvej, der fører over den cimbriske halvøes højderyg kun et par kilometer vest for den nuværende Europavej 3, stadig udøver et landskabeligt trylleri og derudover virker tankevækkende på den rejsende med tilbøjelighed til at hengive sig til historiske grublerier.

Ved det lige efter 1920 anlagte grænseovergangssted på Oksevejen ved Padborg, som for årtier siden ofte kun havde den hjemvendende skoleelev som passant, stod flensborgerne i kø for at fortolde deres fra Danmark medbragte levnedsmidler, og allerede på vej hertil havde vi mødt lastbiler fra Danmark på vej sydpå med grus til tysk vejbyggeri. De danske rejsende vendte tilbage med mandler, rosiner og tusind andre søde eller stærke sager fra Flensborg. Forstå denne handels store og små detaljer, hvo som kan. Ved grænsen nøjes man med at »make the best of it«.

Slægter kommer og slægter går, men handel og vandel går videre – kun bliver tingene desværre mere og mere komplicerede. Jyderne drev deres okser til Rhinlandet, og i stedet for fik de blandt andet tufsten til deres kirker. Nu i 1960 måtte statsminister Kampmann komme fra København og forbundsminister Erhard fra Bonn for i Aabenraa i overværelse af en talstærk og interesseret tilhørerskare at drøfte vanskelighederne ved at skabe

kontakt mellem de to store økonomiske blokke, Fællesmarkedet og Frihandelsområdet. Var skildringen af situationen som sådan foruroligende, så virkede det dog beroligende, at begge ministre havde de samme grundsynspunkter.

Nuvel, vi befinder os på Oksevejen, og utvivlsomt har okse-driveren for 200 år siden ligesom vi i dag haft sans for den farveprægtige oktoberdag, da han lod blikket glide over de endeløse flader. De lå hen i rigt, men vemodigt lys fra oktobersolen og bekræftede det gamle ord om, at himlen her til lands er det egentlige landskab. Efterhånden som vi imidlertid nærmede os Aabenraa, glødede skovenes gyldne, røde og blå farver os i møde fra østkysten, disse skove hvis toppe i så beroligende, blødt svungne linier tegnede sig på oktoberhimmels uvirkelige blå. Kunne det nu undre en, at Theodor Storm kunne tale om de gryende, blå dage; man var beredt til at nyde dem og beredt til med en af vore dages beskrivere af dette landskab at prise det år som vellykket, som således tog afsked med os i prunk og pragt. Velkomstflagene ved bygrænsen og skiltene, der viste vej til mødestedet, Statsskolen, kaldte os tilbage til en ganske vist feststemt, men dog også af en let politisk og åndelig spænding præget virkelighed.

## II

### *Fire byer – fire borgmestre*

Borgmester Erik Jessen, Aabenraa, havde fået det lykkelige indfald at udforme sin velkomsthilsen til gæsterne sådan, at den blev et flygtigt portræt af de fire nordslesvigske byer, som arrangerede mødet. På den måde erfarede vi så, at Aabenraa nu som altid var en handelsstad, at Sønderborg og Haderslev havde forstået at drage egnede industrivirksomheder til sig, at Sønderborg i den senere tid også har måttet stifte bekendtskab med »pendultrafikken« af arbejdere mellem bopælen i Sønderborg og Danfoss, og at Tønder er i den heldige situation at være langt, langt bag efter. Den har derfor en lille, men ualmindelig harmonisk bys

fortryllelse, hvorimod de tre andre som bekendt efter 1920 er vokset anseligt såvel i udstrækning som i indbyggertal. Nu havde altså disse byer fundet sammen for at gøre gengæld for Flensborg bys invitationer i årene 1954, 1955 og 1958. Og selv om grundlaget for, at dette møde kunne afholdes, var skabt ved magistratbeslutninger i de fire byer, som ikke kan værdsættes højt nok, så ligger det i sagens natur, at ideen til og udførelsen af sådanne planer i vid udstrækning må blive enkeltmands værk. Og dermed påhviler det kronikøren på sin side at give en kort og knap skildring af de fire borgmestre, for de var dels opfinderne og dels formgiverne ved dette betydningsfulde, kommunale arrangement. Med en lille omskrivning af en borgers bekendte udråb i Goethes Faust fristes vi til at sige om disse fire borgmestre: Vi synes godt om disse borgmestre.

Her er Johann Paulsen fra Tønder. Allerede i to årtier har han været dansk borgmester i sin by, og når det betænkes, at Tønder havde tysk borgmester længe efter afstemningen i 1920, har han lov til at føle stolthed. Han kan også føle sig tilfreds med, at han, som kom fra bankfaget, blev kaldet til at gøre byen delagtig i landsdelens opsving. Hans tætbyggede skikkelse, hans klare og ofte noget kølige blik lader ham fremstå som en udpræget realist. Den, der har haft fornøjelsen at lære ham nærmere at kende, ved, at han har meget høje forestillinger om en borgmesters pligter i kulturel og politisk henseende, og at han, der har dybe rødder i humanistisk tankegang, anså det for en stor opgave at optage og videreføre tanken om Flensborg-dagene; en tanke, som først og fremmest på daværende bypræsident Thomas Andresens initiativ førte til samtaler mellem lærde og politikere fra begge lande, samtaler for grænselandets interesserede forum.

Dette gav han også meget tydeligt udtryk for, da en anden borgmester, nemlig Anders Andersen fra Sønderborg, ved en første drøftelse af disse spørgsmål fremkom med nogle helt igennem berettigede betænkeligheder. Også Anders Andersen er realist i den forstand, at han forstår at tænke politisk og at omgås med



*Borgmester Erik Jessen, Åbenrå*

et budget. Han gjorde opmærksom på, at det også nu i dag krævede særlige kundskaber og en særlig taktfølelse at virkeliggøre en sådan plan, thi ikke alle var nået så vidt som til at kunne glemme, og ikke alle var præget af den ånd, som skulle herske i en så inderligt ønsket, bedre fremtid. Andersen ville dog ikke have været Andersen, dersom han ikke allerede ud fra sit partis grundsynspunkt (han tilhører socialdemokratiet) uden forbehold havde givet tanken sin understøttelse. I sit samarbejde viste han sig som en mand af omtanke, der kunne fatte hurtige, ofte humoristisk formulerede beslutninger, der ledsagedes af et venlig blink med øjnene.

Er Paulsen og Andersen i besiddelse af et livligt temperament, som heller ikke lader sig holde nede af deres korte piber, så fremtræder Jessen og Olesen mere afmålte. Erik Jessen, der som overhoved for den by, i hvilken mødet afholdes, må trække det største læs, udstråler en ro, som virker velgørende på omgivelserne. Han er købmand i sin fødeby og tjener den ud fra en klar erkendelse af, at denne by ligger ud til havet, og at dette i forbindelse med naboskabet sydpå i dobbelt betydning har givet den rigdom og pålagt den opgaver. I denne sammenhæng omtalte han også sin bys tyske mindretals kulturelle indretninger. For så vidt angår det personlige indtryk, bør det nævnes, at borgmester Jessen ryger cigarer.

Og nu Peter Olesen fra Haderslev. Ham var det, som i 1958 i Flensborg som talsmand for den nordslesvigske »borgmesterklub« kom med den første antydning om indbydelsen til 1960. Og også han har på sin meget overlagte og (hvilket skal opfattes som en kompliment) overlegne måde stillet sig i sagens tjeneste. Som Paulsen og Jessen er også han nordslesviger, han har et stort kendskab til rigdommen i dette landskab og dets mennesker, og til de mellemtoner, som man må være i stand til at kunne høre, dersom man her vil tale til menneskets inderste. Tale! Han taler ikke meget – men han ser alt, hører alt og danner sig sin opfattelse og mening for så ved afslutningen af en debat at fremkomme med nogle velovervejede ord, som bliver hængende i rummet. Han el-



*Borgmester J. J. Paulsen, Tønder*



sker sin by, han elsker sin opgave, og også Aabenraamødet ansaa han som sin opgave.

### III

#### *Aabenraa-mødets opgave og formål*

Programmet for foranstaltningen i Aabenraa var tilrettelagt således, at det svarede til den form for disse møder, som næsten har udviklet sig til en stil. Arrangørerne på begge sider af grænsen har til hensigt altid at bringe foredrag om kulturelle spørgsmål inden for de to nationer, men dog samtidigt at stille aktuelle erhvervsøkonomiske emner til debat. Ikke som en kritisk bemærkning, men som en tilskyndelse, mener kronikøren at kunne tillade sig at foreslå, at man, som det skete 1954 i Flensborg, skulle forsøge også at komme ind på grænselandets historisk-politiske problemer (i 1954 lykkedes eksperimentet fuldt ud), thi herved ville disse dage komme til at svare ikke blot til den opgave, man har stillet i forgrunden, men også til deres egentlige formål. Og dette formål kan kun være at uddybe vort kendskab til de store spørgsmål, som på samme tid berører begge nationer. Herved kommer det lokale også til at betyde noget. Vi lever i en sammenkomsternes tid. Siden de første, sikkert ægte impulser har disse sammenkomster udviklet sig til at være et velkomment objekt for en politisk-kulturel underholdningsindustri. Selv om de mest kendte kulturkritikere inden for de frie, litterære kredse, ja, i begyndelsen endog sådanne fra offentlige myndigheder, undrede sig over det initiativ, som kommunerne her havde taget, og måske gav dem et medfølelsesfuldt skulderklap, så synes det dog nu at være blevet kendt, at grænselandets byer ikke har skabt politik i Aabenraa og Flensborg, men i hvert fald har været med til at skabe grundlaget for en god politik. Der blev lagt mærke til de i grænselandet fremsatte udtalelser; de føles som en forpligtelse.

Noget sådant er dog kun muligt, dersom udtalelserne udgør dele af et på langt sigt tilrettelagt program, og det kan med rette siges, at dette var tilfældet med hensyn til Aabenraa-programmet.



*Borgmester Anders Andersen. Maleri af Viggo Kragh Hansen  
i byrådssalen på Sønderborg rådhus*

Dagbladene berettede udførligt om velkomsttalerne og foredragene. Det svarede til arrangementets hele ånd, at såvel de nordslesvigske borgmestre som Flensborgs bypræsident dr. Schmidt gjorde brug af begge sprog i deres indlæg, i hvilke de gav udtryk for ønsket om en frugtbar vekselvirkning mellem tysk og dansk kultur.

Særlig opmærksomhed vakte det, da bypræsidenten senere i forbindelse med en i Flensborg udtalt tak som sin opfattelse gav udtryk for det ønskelige i, at alle grænselandets børn i skolerne blev gjort fortrolige med begge sprog. Tre år tidligere havde sprogsprogsområdet fremkaldt et røre, som vel må siges at have været lidt for hektisk. Da foredragsholderne i 1960 benyttede sig af deres lands sprog, kunne man tale om et ægte fremskridt på dette område, så ægte, at simultan-anlægget, som tilmed ikke fungerede upåklageligt, egentlig kunne have været sparet. Det var dog ikke blot tekniske mangler, som førte til, at det blev brugt så lidt, men derimod den omstændighed, at man kan, hvis man vil!

Professor Erdmann fra universitetet i Kiel gav i sit foredrag et overblik over tysk historie gennem de sidste hundrede år. Foredraget gjorde et stærkt indtryk, og tilhørerne var grebne af denne ærlige analyse af begivenheder i tysk politik, og det må siges, at der hermed måske for første gang blev givet en stor, dansk tilhørerskare et billede af det tyske folks vej fra højderne til dybderne, et billede som fængslede såvel ved sit ægte, menneskelige udsagn som ved sin omfattende, klare og kloge idé. Dette foredrag vil endnu længe øve sin virkning. For de tyske tilhørere var det interessant gennem en tilsyneladende lidenskabsløst foredrag beretning ved litteraturhistorikeren Møller Kristensen fra Aarhus at stifte bekendtskab med en stor periode inden for dansk litteratur omkring 1900. Ikke blot fordi Møller Kristensen viste sig at være en fremragende kender og fortolker af dette stof, men også fordi hans personlige diktion, der var båret af ægte, akademisk lidenskab, og hans nye udlægning lod dette foredrag blive til et værdifuldt bidrag. Dette gælder også de to danske foredrag, dels professor Globes om klippehuletegninger fra den europæiske fortid og dels professor Bredsdorffs om de nordslesvigske byers byplanlægning, omend kun fagfolk kunne få fuldt udbytte af sidstnævnte foredrag. Foredragene ved den danske statsminister og den tyske forbundsminister over problemer inden for »De seks« og »De syv« fandt sted for overfyldte sale. De viste tydeligt, hvor kompliceret den moderne, økonomiske tilværelse er blevet, og de



*Borgmester Peter Olesen, Haderslev*

gjorde indtryk på den læge tilhører ved den på samme tid værdige og dog intime måde, hvorpå de to ministre holdt deres foredrag. Man gik fra disse foranstaltninger med en følelse af beroligelse ved at vide, at vigtige afgørelser er lagt i disse to mænds hænder. En frokost for indbudte gæster, hvori også statsminister Kampmann og forbundsminister Erhard deltog, var i lige høj grad præget af disse to personligheder og deres fine humor som af den legendariske, danske gæstfrihed.

Det bør også udtrykkeligt fremhæves, at de kunstneriske bidrag denne gang ligesom tidligere betød en stor berigelse. Solister fra Det kongelige teater i København gav i kabinetstykker inden for den sceniske kunst et nærbillede i ord og toner af dansk og europæisk kulturarv, medens Københavns strygekvartet og Nordmark-symfoniorkestret fra Flensborg ydede musikalske præstationer, som blev en lige så fremragende oplevelse. En efter tilskyndelse fra den tyske konsul arrangeret udstilling af tyske bøger mødte stor og glædelig interesse. En udstilling af dansk kunsthåndværk, som vistes på Aabenraa museum blev mødt med samme store interesse.

Programmet har altså opfyldt sin mission; det leverede stoffet. Meningen med stoffet udkrystalliserer sig i den øjeblikkelige, politiske og åndelige situation ved grænsen. Hvis vi godtager det så ofte omtalte og faktisk også eksisterende tidehverv, da må vi afstikke nye veje for vort arbejde og for vor tilværelse. Nutidens politiske, militære og økonomiske kendsgerninger kræver en ny mentalitet. Hvorledes var det muligt at tale om eksistenskriser inden for de to mindretal – dog vel kun, fordi man inden for mindretallene langt ind i det tyvende århundrede levede videre i ånden fra nationalstatens tid, altså i en statsopfattelse, som var snævert knyttet til magtpolitiske og ofte meget materialistiske kendsgerninger, og som, hvad der er endnu vigtigere, har mistet sin betydning ved udviklingen inden for det europæiske folke- og statsfællesskab. Men hvis man betragter mindretallene uafhængigt af denne politik, og hvis man endog tillægger dem vigtige funktioner i dette tidehverv, så kan man højst tale om en politisk krise,

som er opstået, fordi mindretallene endnu ikke har fundet den vej, de søger at slå ind på. Men hvis de imidlertid kunne udvikle sig derhen, at hvert enkelt menneske blev til en budbringer mellem folkene, da ville de allerede være inde på den rigtige vej. Historiens hjul lader sig ikke dreje tilbage, og man bør heller ikke blive sentimental, men det er dog heller ikke urealistisk at konstatere, at meget i vore dages politiske og økonomiske forhold minder om den tidligere dansk-tyske helstat. Ingen ønsker den tilbage; også det, som var godt ved den ulyksalige arv fra det nittende århundrede, må forvaltes og videreudvikles. Men man vil dog gøre klogt i at forsøge at redde det attende århundredes store tanker med over i vor tid. Vi vil ikke over al måde kredse om Schiller, hertugen af Augustenborg, Holberg og Klopstock, men vi vil udbrede kendskabet til dem og, som bypræsidenten ganske enkelt foreslog, lære begge vore sprog at kende. Vi ville gøre klogt i at prøve på at blive humanister igen eller, for at sige det med Jaspers ord, sætte os ind for vor tids tre høje mål: For den sociale opgave at finde et retfærdigt samfundssystem; for en verdensorden, som ikke er imperialistisk og for en tro. Ikke politisk nihilisme, men kærlighed til sagen og mennesket skulle bestemme vor handlemåde. Vi i grænselandet har ganske vist til alle tider snarere været dem, som var genstand for historien end dem, der lavede den, men dette skulle dog ikke få os til at afstå fra at forsøge at gøre vor røst gældende. Og hvad betyder alt dette – hvilken betydning har de dansk-tyske stævner i denne sammenhæng? De betyder, at der her bringes oplysninger videre, som vi trænger til, dersom vi vil leve i historisk bevidsthed. At leve historisk bevidst er ensbetydende med at leve for fremtiden. Kun gennem kendskab til tingene vil vi kunne komme til at virke med i en stor, os ubekendt, gudskabt plan. Vi kan som enkeltpersoner kun arbejde med os selv, og vi burde taknemmeligt erkende, at en tysker eller dansker, som lever bevidst i dette land, vil kunne modne sin personlighed netop i kraft af denne situation. Det kræver åndeligt arbejde og bærer en stor løn i sig. Lønnen hedder: at hvile, tænke og arbejde i sig selv. Grænselandets byer har faktisk skabt en medborgerlig at-

mosfære gennem deres programmer. Det vil herefter blive svære, men også skønnere at være tysker eller dansker, for det er aldrig let at leve bevidst hinsides alle nationalromantikens hyggelige strømninger (Vi er så ædle) eller hinsides al statslig storhed (Vi har en stor opgave). Vi befinder os i en brydningstid, som vel nok blev analyseret noget skeptisk af forstanderen ved den danske folkehøjskole i Jaruplund, da han udtalte, at der var indtrådt en afspænding mellem tysk og dansk, men at det var vanskeligt at afgøre, hvorvidt dette var udtryk for en tidsbegrænset, grænsepolitisk konjunktur, eller om det betød en virkelig, åndelig strukturændring. Vi ved det ikke, men vi kan kun handle ud fra overbevisning og tro, eller for igen at sige det med Jaspers, være villige til at træde i forbindelse med andre. Denne beredvillighed forefindes langt fra overalt, men den bliver større.

#### IV

##### *Der skete noget*

Det folkelige sammenstød og spændingen ved vor grænse er ældre end den historiske periode, i hvilken vi er opvokset. Bonden, som avlede hø eller stak tørv på den slesvigske geest i det attende århundrede, var den danske konges undersåt. På grund af omstændigheder, som i deres art ofte var bestemt af en blanding af politik, kultur og økonomi, blev han i det nittende århundrede enten tysker eller dansker. De overivrige fanebærere for dette århundredes ideer har overset, at historien jo ikke tog sin begyndelse med det nittende århundrede og heller ikke ophørte med dette århundrede. Overalt er der bevægelse, og intet står stille. Også vi, som i dag mener at kunne være med til at skabe grundlaget for en bedre sameksistens, vil en dag kunne trænge til at forbedre vore planer. Det, der bliver tilbage, er den enkelte – hans plan og hans vilje til at skabe et kunstværk af sit liv. Først så kan noget virkeligt stort ske.

Og når vi nu spørger efter det nye, som skete i Aabenraa i oktober og før den tid i Flensborg, så må man formentlig se det deri,

at bykommunerne for første gang er trådt i aktion på denne måde. I de industrielle massers tidsalder har de måttet påtage sig mange opgaver, som før var dem fremmede, ikke blot vanskelige, men også taknemmelige opgaver. De har afløst mæcener, de har måttet træde i stedet ved gennemførelsen af mange planer, som før i tiden fattedes og førtes ud i livet af enkelte borgere. I deres byråd er de vore talsmænd og fører vore ordrer ud i livet. Borgerskabet lever eller skulle i dag i sin brede masse leve med en bestemt målsætning. Gør det det, vil der være en god samklang mellem de planlæggende i en bykommune og dem, der skal nyde godt af planerne. Vi mener at have hørt en sådan samklang allerede ved mødet i Flensborg og ganske særligt i Aabenraa. Borgmester Paulsen kunne med fuld berettigelse sige, at vi ville fortsætte den kulturelle kappestrid ved grænsen, men efter forædlede metoder. Dette er et nyt sprog, og nyt er det også, at sproget selv er blevet bragt ud af de politiske omgivelser, i hvilke det i mere end hundrede år har måtte føre en ofte uværdig tilværelse, og ført tilbage til et område præget af personligheden, dannelsen og den enkeltes berigelse. Og endelig er det noget nyt, at kommunerne på en toneangivende måde har engageret sig i et århundredgammelt, folkeligt spændingsfelt.



## Danmark set med tyske øjne

– »Danmark set med tyske øjne« – da jeg arbejdede på en disposition til min nærværende fremstilling, forekom det mig, som om jeg holdt et stykke spanskrør mellem fingrene. Jeg forsøgte at bøje det sammen til en cirkel – altså til et hele. Men bedst som jeg troede at have samlet det, svirpede den ene ende fri. Det er nemlig ikke ligegyldigt, om tilskueren er fra Schwaben eller fra Slesvig-Holsten, ligesom det heller ikke er ligegyldigt, hvor man betragter landet og dets mennesker – på den jyske kyst, på midt-ryggen, der dengang var hede, men i dag er med til at danne grundlaget for en af verdens højest udviklede landbrugsproduktioner, eller i København, denne sympatiske blanding af gammeldags residensby, kulturbevarende storby og automation; og ikke mindst er det ikke ligegyldigt, i hvilken epoke man betragter dette land og dets mennesker, om man mener Holberg, Kierkegård, Niels Bohr, Bernstorff, I. C. Christensen eller Stauning. Dette hvem, hvor og hvornår frembyder ikke blot interessante udgangspunkter men også snarer, i hvilke man kan blive hængende. I tro overensstemmelse med vor tyske tilbøjelighed beslutter vi os imidlertid for et skema i håbet om – med en margin for den utilstrækkelighed, et skema altid vil indebære – dog at nå frem til nogle håndgribelige kendsgerninger. Vi vil herved lade os lede af to ting, for det første Schopenhauers kloge ord om, at der aldrig vil kunne siges ret meget godt om nationalkarakteren, idet der jo er tale om mennesker og dermed disses indskrænkethed og dårlige sider, som højst kan variere lidt fra et land til et andet, og dernæst vor egen overbevisning om, at der

findes meget smukt og stort i verden – hos os og hos naboerne. Enhver nation gør nar af de andre, og alle har de ret, mener Schopenhauer. De vil imidlertid også få ret og ikke mindst glæde derved, dersom de viser evne til at kunne underkaste sig selv en kritisk betragtning, og hvis de derpå forstår at værdsætte og tage imod det bidrag, som naboen yder til Europas store, åndelige kraftfelt. Disse tanker fandt vi fornyligt fremført med stor digterisk begavelse i en debutroman af en ny dansk forfatter, Rolf Bagger.

Vi er imidlertid ikke forfattere og langt mindre digtere, men skal beskæftige os med tingene på en mere skolemæssig måde. Når den tyske historiker Walther Hubatsch betegner den nordiske tanke som et stadigt gentaget, tysk forsøg på at reflektere over Skandinavien som en kulturel begivenhed, så rører han sikkert ved sagens kerne med denne konstatering, og ligeså rigtigt er det vist, når han mener, at der ikke findes nogen tysk tanke i Skandinavien. Dersom vi anvender denne konstatering på det dansk-tyske forhold, så er der uden tvivl blevet reflekteret mere over Danmark i Tyskland (Slesvig-Holsten) end over Tyskland i Danmark. Men lad os som sagt vove forsøget med en vis inddeling og tillige forsøget på en glimtvis, historisk betragtning. Lad os altså betragte landet og dets befolkning, og lad os dernæst se på nogle af hovedpunkterne i den tyske opfattelse af dansk politik, og lad os endelig gøre et forsøg på at formulere nogle iagttagelser.

### *Land og befolkning*

En af de første, betydelige personligheder, der kan henføres til moderne tysk digtnings begyndelse, er Friedrich Gottlieb Klopstock. Han levede næsten tyve år i Danmark, fra 1751 til 1770, men lærte aldrig at beherske det danske sprog, efterlod ingen beskrivelser af sine danske omgivelser og tog næppe notits af sin tids danske digtning. Det vil senere blive anledning til at komme ind på det mærkværdige i dette forhold. Det varede næsten

hundrede år, før en tysk digter af rang igen begav sig på en rejse til Danmark, nemlig Theodor Fontane, som nu i realisternes stil iagttog og beskrev landet og dets befolkning. Ved synet af det smukke, men uopdyrkede hedelandskab mellem Skive og Viborg noterede han i sin rejsedagbog spørgsmålet om, hvad Friedrich Wilhelm I af Prøjsen kunne have fået ud af dette landskab. »Der hersker fuldstændig patriarkalske tilstande, i mange henseender misundelsesværdigt, et Mecklenburg, men frit, og alligevel viet til undergang. Verden hader stille lykke, og al større kraft er anmassende . . .« Fontanes skildring af Danmark er naturligvis ikke omfattende, men den er det første realistiske vidnesbyrd af betydning i tysk litteratur. Hidtil havde man kun kendt romantikernes noget opstyltede, nordiske verden. Fontane skildrer væsentlige træk hos gejstligheden, folkelivet og landskabet, og indtrykkene har i hvert fald påvirket ham så meget, at nogle af dem indgik i et af hans hovedværker, »Effi Briest«, og dermed i et værk, som ikke blot er et af tysk digtnings hovedværker, men som også hævder sig smukt i den europæiske litteratur. De ubesværede københavnerne, de tungnemme jyske bønder, det snart yndefulde og snart vemodige danske landskab synes at have bevæget ham på samme måde som Goethes vers om, at »verden er så stor, for at vi kan søge adspredelse i den.«

Siden Fontanes dage er meget blevet anderledes i denne verden. Lad os blot tænke på noget for os nærliggende, nemlig grænseovergangen i Krussaa. En søndag morgen 1920–25: Enkelte cyklister, en raslende bus, rejsende i hestevogn. En bil var ikke at se. Østkystens landskab – præget af levende hegn. Den gamle kro med en eller to politibetjente; på tysk side toldbarakken på skrånningen. – 1964: En motoriseret og i landskabelig henseende noget steriliseret atmosfære; 50.000 rejsende i hver retning. Det europæiske velstandssamfunds socialturisme. Det skaber grundlag for mange fordringer, dette samfund, og fordringerne suggereres næsten frem. Og derfor er det ikke blot muligt at købe smør og andre højt kvalificerede og standardiserede levnedsmidler i Danmark, men også, for at kunne orientere sig ved at købe tyske for-

lags hygiejnisk indbundne litteratur over Danmark. Vi lever i en strøm af billed- og rejsebeskrivelser. Jeg vil komme ind på to af dem, idet jeg samtidig må stille det bange spørgsmål, om disse bøger virkelig svarer til den opgave, man har tiltænkt dem.

### *To rejsehåndbøger*

I billedbogserien Terra magica er udgivet et bind »Dänemark«. Teksten er skrevet af Richard Wolfram, og billederne har faktisk atmosfære; ikke sjældent overrasker motiverne, gør indtryk – ja, bevæger en. Teksten begynder, som følger: »Danmarks melodi i skabelsens store symfoni er ikke høj og påtrængende, men af en inderlig skønhed. Når man tænker på Danmark, klinger havets brusen og lærkens sang i ens øre, for øjet tegner sig bøgeskovenes løvkroner, blomstrende lyng og kornmarkernes modne guld, der strækker sig til fjordenes sølvblå striber. Bag røde mursten eller hvidkalket bindingsværk giver husene ly for et liv i tryghed og nøjsomhed, hvor det nedarvedes ro endnu hersker, omend landet også stiller sig åbent over for omverdenen og dens uendelige vidder.« – Meget pænt, men næsten for pænt. Lad os ikke være uretfærdige, bogen rummer mange rigtige iagttagelser – også den kongelige familie på cykel. Men så kommer igen noget klichéagtigt: »Men i dag – og det virker på en eller anden måde næsten symbolsk – leder et blik ind i et af Vimmelskaftets elegante udstillingsvinduer mere tanken hen på Paris. En anelse af fransk let-sind, ironi, ja, næsten en smule frivolitet blander sig som et pirrende krydderi med dansk gedigenhed.« Vi kan give indledningens sidste sætning vor tilslutning: »Det er et folk, som forstår at hævde sig, uden at gøre megen stads deraf.«

I David Hohnens »3mal Skandinavien« findes ingen billeder, men en flydende skrevet tekst, som desværre mister noget af sin værdi ved de overskrifter, som forfatteren har givet de enkelte afsnit: »Danmark er lille. Er Danmark et socialt paradys? Munter kristendom. Det gode smørs hemmelighed, brugsforeningen. Bygget under Christian IV. Snaps, hovedsageligt til festlige lejlighe-

der. Patriotisme og det fjernes kalden. Girafbukser og minkpelse. Sværindustri i Danmark? Indkomstskat kontra huslig lykke. Danskerne er ivrige læsere. Verdens ældste filmselskab. Hamlet var dansker. Dirigent Hans Majestæt Kongen.« Og herefter læser vi: »Af de to udenrigspolitiske emner, der af og til kan få danskeren til at ytre sig, er det slesvigske spørgsmål det ene. Og dette til trods for den kendsgerning, at der i dag næsten ikke – hvis overhovedet – består et sådant problem, som ville være en diskussion værd. Når danskeren hører navnet Dybbøl, svulmer hans bryst under en brændende bølge af patriotisk-romantiske følelser, og mange husker endnu fra deres skoletid, at selveste Kong Christian I var årsag til alle besværligheder. Han fik i året 1460 føjet en klausul ind i en traktat, hvorefter den danske provins Slesvig og den tyske provins Holsten skulle »blive evigt sammen«, og opnåede dermed, at der for altid var skabt forvirring om dette spørgsmål. . . . Skønt der i den danske historie findes to årstal, som hver eneste dansker kan nævne uden tøven – de to krige med Prøjsen i det 19. århundrede, 1848 og 1864 – må jeg nødvendigvis hertil bemærke, at ikke alle gode patrioter, som jeg talte med, med sikkerhed vidste, hvilken af disse to krige de havde vundet, og hvilken de havde tabt.« – Hertil kan vi kun sige med Fritz Reuters »Onkel Bräsig«: »I behændighed overgik jeg dig, men i rigtighed overgik du mig.« Lad disse to eksempler være nok, selv om der kunne nævnes flere. Hvor meget vi end hilser denne socialturisme, og så godt som det er, at alle mennesker lærer, at der også bor mennesker på den anden side af bjerget – og af og til nogle, som er helt anderledes – så bør man dog ikke overvurdere betydningen af den dannelsesmæssige oplevelse, disse nutidens masserejser er. Ved et så betydningsfuldt spørgsmål som det, at folkene lærer hverandre at kende, kommer det i første række dog formentlig mere an på rigtigheden. Hvad der kan opnås med klicheer – og disse eksempler var klichéagtige – ved vi af erfaring. Alt for gerne har danske skjalde sikkert benyttet sig af Johannes Ewalds ord »Al vor fortræd er tysk«, til trods for at også andre end lige netop tyskerne i historiens forløb har gjort Danmark fortræd; og

alt for gerne har slesvig-holstenerne i det 19. århundrede talt om Hannemann i træsko og om det »sorte Jylland« som et underudviklet land. Alt dette undlod ikke at gøre sin virkning og skabte misforståelser, og derfor skulle man tage sig i agt for ikke at se andet og mere i Danmark end »lovely Copenhagen«. Klicheen er en fare, i kultur såvel som i politik.

Lad os derfor forsøge at danne os et indtryk af, på hvilken måde man i Tyskland havde lejlighed til at gøre sig fortrolig med Danmarks historisk-politiske, økonomiske og litterære livsyttringer, og hvorledes man virkelig så og ser på dette land.

### *Tysk originallitteratur om Danmark*

Når der ses bort fra den tyske del af litteraturen om det slesvigske spørgsmål, er den tyske originallitteratur om Danmark ikke særlig omfangsrig, men til gengæld indeholder den en række meget vægtige, videnskabelige publikationer. I 1950 udkom det anselige værk »Deutschland und Skandinavien im Wandel der Jahrhunderte« af Martin Gerhardt og Walther Hubatsch. I dette finder vi en fremstilling af de politiske og kulturelle forbindelser mellem Tyskland og de skandinaviske lande, i hvilken også de linier og begivenheder er trukket op, som siden middelalderen har været bestemmende for Danmarks politik. Naturligvis er bogen ikke nogen Danmarkshistorie, men den analyserer motiverne for den danske politik, således som det også gøres ud fra et slesvig-holstensk standpunkt i det store værk af tyvernes kielske historiker, Otto Brandt, »Geistesleben und Politik in Schleswig-Holstein um die Wende des 18. Jahrhunderts«. Leopold Magon skrev på et stort anlagt, men desværre ikke afsluttet værk af ren idé- og åndshistorisk karakter med titlen »Ein Jahrhundert geistiger und literarischer Beziehungen zwischen Deutschland und Skandinavien 1750–1850«. Med disse værker kan Magon og Brandt betragtes som foregangsmænd i et videnskabeligt arbejde, i hvilket man mere fremhævede det forbindende end det skillende i de to folks kultur og politik. Den historisk-politiske litteratur, der skabtes i

Slesvig-Holsten på baggrund af det nationalistiske 19. århundrede, er, som ventes kan, præget af denne tid. En moderne, samlet Danmarkshistorie skrevet af tyskerne på videnskabeligt grundlag, eksisterer ikke. Men vi er dog, som det vil være Dem bekendt, i den heldige situation i bogen »Dänemark – unser Nachbar im Norden« at eje et på tysk udgivet værk af danske lærde og skribenter, ganske vist skrevet af danskere – men af danskere, som tænkte på et tysklæsende publikum – som opfylder alle de krav, vi ville stille til en tysk forfatter med hensyn til vort ønske om information. Det moderne Danmarks historie er i dette værk beskrevet af professor Troels Fink. Han skildrer udviklingen, som følger: »På dansk har man ordet »almue«, som kun vanskeligt lader sig oversætte. Det betyder det jævne folk, først og fremmest den lavere klasse på landet, hvortil også bønderne hørte for 150 år siden. Almuen levede ganske vist uden at være sig sin egenart bevidst, men den fik sin åndelige næring gennem folkesagn, eventyr, folkesange og traditioner. Gennem industrialiseringen og dannelsen af bysamfundene kom byernes lavere klasser til; fra 1870 påvirkedes disse af de internationale, socialistiske ideer. Såvel den danske almue som arbejderfolket har sammen med de øvrige befolkningslag udviklet sig til et homogent folk, hvilket skal forstås således, at vor tids danske folk har fået sit præg ved den historiske udvikling i den her skildrede periode. Den nationale bevidstheds store gennembrud skete i 1848.« I et med største opmærksomhed fulgt foredrag i Flensborg i 1952 ved Kiels nuværende landshistoriker, Alexander Scharff, med titlen »Hjemstavns historie og universalhistorie« oplever vi et vellykket forsøg på at slå en slutstreg under de på så smertelig måde ødelagte forbindelser mellem Danmark og Tyskland og på at finde nye udgangspunkter. Foredraget er et objektivt forsøg på at vurdere motiverne for den danske politik uden herved at opgive berettigede tyske standpunkter, og det er derfor blandt andet udtryk for, at man har overvundet den slesvig-holstenske historieopfattelse og dens mere populære værker, som udelukkende havde deres udspring i det 19. århundredes tænkning.

*Det 19. århundredes tyske Danmarksbillede*

Lad os endnu et øjeblik gøre et ophold her. I det 19. århundrede måtte det tyske billede af Danmark givetvis være sløret af de politiske begivenheder; som omvendt det billede af Germania, som endnu havde levet i romantikkens Danmark, måtte forvrænges til at blive et billede af den præjsiske pikkelhue. At noget sådant har eftervirkninger endnu i dag, bliver så meget mere forståeligt, når man studerer tidens ånder. Deres heftighed kan ængste og hyppigt røre en. Begge dele i fællesskab garanterer en længe vedvarende virkning. Af Franz Benöhr er skrevet en bog »Den politiske digtning i og for Slesvig-Holsten i årene fra 1840 til 1864«. Disse digte er ganske vist gået over i glemselen, men engang genspejlede de følelser, som – og dette gælder også mange tilsvarende danske kampsange – endnu synes at være til stede i underbevidstheden. Men selv den fredsommelige Klaus Groth præsterede følgende på vers:

»Wir saßen still in unserm stillen Lande,  
Und hörten nur von ferne, wie die Wogen  
Der aufgeregten Völker brausend zogen,  
Abschüttelnd alt verhaßte Sklavenbande.  
Da plötzlich nahte dröhnend unserm Lande  
Von Norden her, der uns schon oft getrogen,  
Der Friedensstörer, wie am Himmelsbogen  
Gewitterwolken vor dem Sturm und Brande.«

(»Stille sad vi i vort stille land,  
og hørte kun i det fjerne, hvorledes bølgerne  
fra de rasende folkeslag kom brusende,  
medens de rystede de længst forhadte slavelænker af.  
Så pludseligt nærmede sig drønende vor land  
fra Norden han, som så ofte havde sveget os,  
fredsforstyrren, som tordenskyer  
på himmelens bue før storm og brand.«)

Dog Storms vers udstråler en ægte, poetisk følelse, som har sine rødder i hans krænkede retsbevidsthed. Han taler ikke som



de andre om dansk lumskhed og skændigt spil; men skabte ud af situationen det vers, som skulle blive tidløst, og som i dag kan godtages af både tyskere og danskere »Ingen mand kan trives uden fædreland«. Begge folk måtte ganske vist gøre en lang omvej for at komme til at erkende disse ord, som dengang ofte blev taget alt for alvorligt, men som i dag opleves på en dybere måde – med det perspektiv, den problematik og den opgave, som de indeholder. Også bøgerne af de føljetonforfattere, som i disse årtier rejste rundt og ironiserede og polemiserede i hertugdømmerne og i Danmark, er gået over i glemselen. Det første tegn på et nyt syn på Danmark var det senere så berømte skrift af Johannes Tiedje om »Tilstandene i Nordslesvig« fra 1909; og af stor virkning var også den tyske nordslesviger Otto Scheel, der talte om »cantus firmus«, den tyske slesvigers tyske grundmelodi, som ganske vist var omgivet af »cantus figuratus«, de nordiske klokker.

### *Men det blivende skaber digterne*

»Men det blivende skaber digterne,« således har tyskeren Hölderlin udtrykt sig. Findes der i tysk digtning et litterært udtryk for opfattelsen af Danmark, som i sin intensitet kan sammenlignes f. eks. med Goethes oplevelse af Italien? Billedet er fuldt af modsætninger. Jeg har allerede gjort opmærksom på, at Klopstock opholdt sig længe i Danmark. Han fik stor indflydelse derved, at Ewalds digtning, som på sin side gennem lange tider virkede befrugtende på den spirende, moderne danske poesi, i formal henseende er tydeligt påvirket af Klopstock. Men Klopstock havde kun et begrænset kendskab til dansk digtning og kultur. Han levede midt i en fremmed omverden, kun omgivet af kulturen hos den adel, der værdsatte hans sværmeriske religiøse og humanistiske ideer, og som havde kaldet ham. Det er interessant at læse, hvorledes Baggesen (vi står ved indgangen til en ny tid) besøger Klopstock i Hamborg omkring 1790 og roser ham og tager ham i forsvar imod imaginære angreb, der skyldtes, at han levede i udlandet af den pension, som den danske konge havde

ydet ham. Magon gør en bemærkning, som fortjener at blive gengivet: »I den danske folkekarakter fandtes der noget, som ganske umiddelbart og ubevidst måtte afvise Klopstocks kunstneriske holdning, nemlig en aversion imod det ekstreme og en sværmen for mådeholdet. . . . Allerede Holberg har fremhævet denne side af den danske folkekarakter. Uden tvivl ligger efter dansk opfattelse grænsen for det, som man kan kalde opstyltet eller forskruet, et godt stykke længere nede end efter vor opfattelse. Herved forklares tillige en aversion imod glæden ved det spekulative eller verdensfjern tankeflugt, som i Danmark ofte er blevet betragtet som en særlig ejendommelighed hos tyskerne.«

Goethe var, og dette være sagt med tilbørlig respekt, men tillige som en frimodig kritik, desværre ikke atlantisk og heller ikke hverken britisk eller skandinavisk interesseret. Hans skildring af mødet med Oehlschläger forekommer en næsten pinlig. Ganske vist må det siges, at Oehlschläger, selv ved en meget imødekommende betragtning, har meget udprægede provinsielle træk. (Under en livlig samtale med ham udtalte Schelling »De har en sund og brav livsanskuelse,« men i øvrigt mente han dog, at de ikke havde mere at sige hinanden). På den anden side er Oehlschlägers to bind »En Rejse – fortalt i Breve til mit Hjem« et vidnesbyrd om en indsigtsgigantisk personlighed, der på samme tid var digter, verdensmand og barnet i manden. De er først og fremmest udtryk for en forbilledlig beredvillighed til at se fordomsfrit på nabofolket. Den onde napoleonske dragesæd var endnu ikke kommet til spiring.

### *Thomas Manns »Tonio Kröger«*

Det værk i tysk litteratur, som på den mest indtryksfulde måde bærer præg af skandinavisk livssyn, er Thomas Manns u dødelige værk »Tonio Kröger«. – »Men tag de bøger, som skrives deroppe,« siger Tonio Kröger, »disse dybsindige, klare og humoristiske bøger, Lisweta, for mig findes der ingen bedre, jeg elsker dem. Tag de skandinaviske måltider, disse uforlignelige måltider, som man kun

tåler i saltmættet luft (jeg ved ikke, om jeg overhovedet kan tåle dem endnu), og som jeg også kender lidt til hjemmefra, for hjemme hos mig spiser man allerede sådan. Tag også blot navnene, fornavnene, som folk deroppe smykker sig med, og hvoraf der også allerede findes mange hjemme hos mig; en lyd som Ingeborg, en poesiens reneste harpetone. Og dertil havet – de deroppe har Østersøen! Kort sagt, jeg tager derop, Lisweta. Jeg vil gense Østersøen, hørte disse fornavne igen, læse disse bøger der og kun der.« Tonio Kröger er ikke blot et af de værker, der siger os mest om Thomas Mann selv, det er også det værk i moderne tysk digtning, som ånder skandinavisk atmosfære. Som Theodor Fontane vandrer også Tonio Kröger gennem den danske hovedstad. Han betragtede Kongens Nytorv med »Hesten« i midten, lod et ærbødigt blik glide op ad Vor Frue kirkes søjler, stod længe foran Thorvaldsens ædle og skønne kunstværker, besteg Rundetårn, så på slotte og tilbragte to lystige aftener i Tivoli. Han kører derefter ligesom Fontane til Nordsjælland og lader som en fornøjet eller vemodigt stemt tilskuer det brogede liv blandt badegæsterne, blonde og med blå øjne og ukomplicerede, passere revy, vel vidende, at han er lukket ude fra denne tilværelse, som han elsker så højt. Vi kender alle disse mennesker, den astmatiske fiskehandler, postassistenten, der er så optaget af sin egen halvelegance, og andre. Thomas Mann, en søn af det 19. århundrede, som han har beskrevet i sine forbilledlige værker, Thomas Mann, opfyldt af længsel efter lykkelige, sorgløse mennesker; en længsel, han tilsætter et stænk af ironi, denne Thomas Mann beskrev i novellen »Tonio Kröger« sit eget væsen. Og ingen af hans noveller minder så stærkt om de mesterlige, danske noveller »Mogens« eller »Fru Fønss« som netop denne. Disse passager fra et af de store værker i nyere, tysk litteratur er i sandhed »Danmark set med tyske øjne.«

#### *H. M. Enzenberger og moderne dansk lyrik*

Ikke så venligt, men derimod kritisk og dog meget positiv i sin endelige vurdering, er det billede, som H. M. Enzenberger, en

samtidig tysk lyriker, tegner af den danske lyrik. Når vi hæfter os særligt ved disse betragtninger, er det, fordi lyrikken klarest genspejler et folks og en epokes ånd. Enzenberger konstaterer først, at dansk lyrik indtil 1940 målt med den europæiske ekspresionisme tager sig ud som en legetøjsdværg. Den var borgerlig eller socialdemokratisk respektive antifascistisk, men middelmådig og i Biedermeierstil. Han taler om danskernes forsinkede kultur, men kommer så for tiden efter 1940, efter at have stiftet bekendtskab med Sarvig, Bjørnvig, Wivel og Rifbjerg, til det resultat, at dansk poesi er nået op til samtiden, ja, med Rifbjerg endog er blevet aktuell på en udfordrende måde. Ganske vist er også Rifbjerg umiskendelig dansk. Detaljen, interiøret, idyllen og hin særprægede humor, som allerede før Kierkegaard kendetegnede alle landets fremragende ånder, spillede en stor rolle. Disse forfattere havde brudt med den nationale væren-sig-selv-nok. Hvad Rifbjerg skriver, er udtryk for en bevidsthed om, at moderne litteratur er en international proces. Jeg vil igen citere Enzenberger ordret: »Tilsyneladende behersker han uden vanskelighed den moderne poesis syntaks og lader sig inspirere af den nye, amerikanske produktion med samme selvfølgelighed, hvormed han lader sig inspirere af den tyske produktion eller af digtningen i latinske eller slaviske lande. Med ham og hans lige er den længe bundne Gulliver vågnet. Fra at være et af poesiens underudviklede lande er Danmark blevet til en af dens mest levende provinser.«

Hvis Hebbel har ret i sin opfattelse, at ethvert virkeligt digt er gennemsyret af det mest almindelige og det mest individuelle, har vi grund til at tillægge denne konstatering ganske særlig betydning, og da vil det være gavnligt for os tyskere at beskæftige os med disse digtere.

### *En afsluttende betragtning*

Jeg kommer nu til en afsluttende betragtning. Vi sagde, at det ikke var ligegyldigt, hvem der studerer Danmark, den uhildede schwabe eller slesvig-holsteneren, der i højere grad har været engageret,

eller hvorfra man gør sine iagttagelser, og først og fremmest under hvilken historisk synsvinkel man anstiller sine betragtninger. Lad os sammenfattende, og idet der tages hensyn til de anførte eksempler fra litteraturen, prøve i det mindste at trække billedets konturer op og antyde farveskalaen. Vi gør dette i forventning om, at den velvillige tilhører er indstillet på at arbejde videre på skitsen ud fra sit subjektive erfaringsgrundlag.

Danmark er et amfibisk land. Marker, skove og kyster gennemskærer hinanden, farverne skifter hvert øjeblik og gør konturerne udflydende. Ikke blot geografisk, men også i kraft af sine mennesker, sin politik, sin økonomi og sidst men ikke mindst sin kunst og filosofi er Danmark nuancernes land. Om bestemte ting har danskeren sin ganske bestemte mening, som han ikke lader sig rokke fra. Den latente uforbindtlighed, der kan ligge heri, afparrerer han med lattermild skepsis. Hvorledes giver dette sig udtryk i politik og i det økonomiske liv og først og fremmest i kunsten og filosofien?

Politisk betraget præsenterer Danmark sig som et demokrati, der gennem bitre indre stridigheder omkring århundredskiftet fik den form, det har i dag. Gennem næsten 40 år er landet blevet socialdemokratisk regeret. I Danmarks tilfælde har man kunnet tale om en borgerlig-marxistisk livsform. Den udenforstående må få det indtryk, at velfærdsstaten her er blevet til virkelighed på en fornuftig måde, men at den her som alle andre steder stilles over for menneskelige og økonomiske problemer, der skal klares, efterhånden som de melder sig, dersom den for alle borgere skal stå som den eftertragtede værdige livsform, som man kan acceptere og i givet fald vil forsvare. I dansk indenrigspolitik spiller fair play en stor rolle, og begrebet »en god taber« er ikke ukendt. Dansk udenrigspolitik er kendetegnet ved medlemskab i FN og NATO. En væsentlig rolle spiller også det, der siden det 19. århundrede er blevet kaldt det slesvigske spørgsmål. Det betragtes i dag som målestok for den nationale selvhævdelse midt i den europæiske, politiske bevidsthed, som vi alle ser komme imod os. Set på baggrund af den nationalstatlige tænkning har det slesvig-

ske spørgsmål mistet sin eksplosive kraft, men dets offensive kraft består endnu, for så vidt det drejer sig om at ville og skulle bestå over for omverdenen. Denne udvikling hilses af alle de danske og tyske, der føler, at de fører traditioner videre og bereder vejen for det nye.

Under denne synsvinkel skal man betragte de ofte ind i hinanden gribende, åndelige og rent økonomiske overvejelser, når man vil tage stilling til Danmarks balance-taktik i spørgsmålet om »De seks« og »De syv«. Når det kommer til stykket, står det »fifty-fifty«. I politik optræder danskeren i overensstemmelse med en sætning af en af den nyere tids danske digtere, Holger Drachmann: »Jeg sætter min hat, som jeg vil,« hvilket dog ikke må sammenlignes med en grænseløs individualisme, for på samme tid kender og værdsætter han sin Holberg, hvis hele oplysende og poetiske digterværk bærer præg af en følelse af forpligtelse over for almenheden under bibeholdelse af en frisindet individualisme. »Jeppe på bjerget« kan kaldes et socialkritisk drama, hvorimod »Erasmus Montanus« skildrer individualistens tragikomedie. I verset

»Det store Medium man ingen holde seer,  
thi i hvert Menneske et sælsomt Chaos er.«

beviser Holberg, at han er en virkelig digter. Dansk digtning kan lige så lidt som andre nationers betragtes som et isoleret fænomen. Den befrugtedes udefra men den virkede også udefter. Af danske digtere med europæisk betydning kan i denne henseende nævnes H. C. Andersen, filosofen Søren Kierkegaard, præsten Grundtvig, naturalisten J. P. Jacobsen og den, der følte sig som manden af det 20. århundrede, Johs. V. Jensen.

*H. C. Andersen, J. P. Jacobsen og Johs. V. Jensen*

At ville sige noget om H. C. Andersen for dette forum, ville ikke blot være at sejle kul til Newcastle, men også at bringe smør til Danmark. Ligesom Frederik Nielsen vil jeg sige, at han var en

fremragende rejsebeskriver, en noget udisciplineret romanforfatter, en næsten resultatløs dramatiker, en noget banal lyriker og en genial eventyrfortæller. I overensstemmelse med nærværende betragtninger legemliggør han et stykke Danmark. Han havde lune, men han var skeptisk; han var en kunstner, der havde lært menneskets ensomhed at kende, en kunstner, der besad en fornemmelse for formen, som gjorde ham til et geni. Og denne kunstner gjorde indtryk på den øvrige verden, fordi han evnede at forene det almenmenneskelige med det danske i sine skikkelser. Til trods for sit komplicerede sjæleliv besad han menneskelig viljestyrke – og også dette forekommer mig at være dansk.

Det kan synes overraskende, men uden H. C. Andersen ville man ikke i kunstnerisk forstand kunne forestille sig J. P. Jacobsen. Præget af en ganske anden verdensanskuelse – i mellemtiden havde man oplevet en Darwin – er han i sin kunst en fortsættelse af H. C. Andersen. Bange for følelsernes overmagt og vidende om erkendelsens armod er han ironisk som alle store repræsentanter for dansk kultur, men dog på samme tid præget af en stærk vilje i sin personlige bekendelse. I sin skildring af blomster og farver var han forud for Emil Noldes blomstermalerier, i sin skepsis er han meget moderne, og dog findes der i dansk litteratur næppe en mere gribende sætning end den, hvormed han i Niels Lyhne omtaler krigen i 1864: »Saa var det den Novemberdag kom, da Kongen døde, og Krigen mer og mer begyndte at true«.

Kunstnerisk og sprogligt danner Johs. V. Jensen fortsættelsen til denne digter i det 20. århundrede, idet hans sprog indeholder et moment af præcision, som hidtil havde været ukendt i Danmark. Hans jyske mennesker er på samme tid opfyldt af resignation og oprør. I ham findes noget af det bedste i angelsaksisk væsen. Hans realistisk skildrede livsglæde må simpelt hen virke smittende:

Men nu skælver mit Bryst imod Snapsen,  
som jeg har skænket mig af den iskolde Flaske.  
Se den spiller, den ler klart,  
jeg holder den op som en stor levende Diamant,

Kornbrændevin, kort sagt, Danmark!  
Her sidder jeg og bereder mig paa det bedste Øjeblik,  
Her er godt. Hatte passerer Vinduet, meget Folk  
færdes paa Gaden.  
Jeg har sagt til mig selv, at Livet og Solsystemet gaar  
glimrende.  
Skaall!

### *Grundtvig og Kierkegaard*

Når jeg nu sluttelig kommer med en bemærkning om Grundtvig og Kierkegaard, da forekommer, set med tyske øjne, Kierkegaard mig mere væsentlig end Grundtvig. Misforstå mig endelig ikke. Jeg har skyldig respekt for Grundtvig, men jeg føler mig ikke grebet af ham. Han har betydet uendelig meget for Danmark, religiøst, litterært og politisk, men dog hovedsageligt for Danmark. Og så kom det, man har gjort ham til. Mig forekommer det, at hans sølvpenge er blevet vekslet til alt for megen kobbermønt. Hvis min opfattelse er rigtig, undslap noget af det elementære i hans egentlige nationalfølelse ikke den fare, der lå i, at det kunne udvikle sig til selvglæde. Når Grundtvig taler om det lille Danmark, som han elsker, så tror man ham, men derimod ikke visse fortolkere, som lejlighedsvis koketterede med lidenheden. Endvidere er det jo ikke rigtigt at tale om det lille Danmark; det har frembragt og frembringer stadig ting, som ikke kan overses – fra porcelæn til møbler, fra J. P. Jacobsen til Niels Bohr, fra Grundtvig til Kierkegaard.

Hvorfor forekommer Kierkegaard os ikke blot at være dansk, men simpelt hen af betydning for hele den vestlige kulturkreds? Grundtvig prædikede fællesskab, Kierkegaard prædikede for den enkelte. I dette spændingsforhold lever mennesket i dag som tilforn. Men i dag vil individet gerne kunne hævde sig inden for de tilbudte systemer. Herved kommer Kierkegaard det til hjælp. Han viser os, at æstetikerne søger livets største værdi i nydelsen, og at han ikke vil lade sig binde. Han viser os endvidere, at etike-



ren er villig til at leve i ansvarsbevidsthed og pligtopfyldelse, og at han ser et kald i tilværelsen. Den ene lever i nuet, den anden i tiden. Og sluttelig fører Kierkegaard os i sine fremstillinger til højdepunktet, til det menneske, for hvem livets dybeste mening er forholdet til Gud. Det æstetiske, det etiske, det religiøse, disse stadier på livets vej må tilbagelægges. Det ironiske og det humoristiske element er nuancer og stationer på vejen. Her findes på samme tid grubleri og åndelig klarhed, men der træffes også en afgørelse. Og dersom man har læst Kierkegaard, kan ingen være i tvivl om den rigtige afgørelse.

Tyskeren Hebbel har engang sagt: »At leve er at være dybt ensom.« Fra danskeren Jacobsen stammer sætningen: »Den største sorg var, at sjælen altid er ensom.« Dansk ånds væsen synes mig at ligge i det spændingsfelt, der består mellem denne ensomhed og trygheden i familielivets og folkelivets sammenhold.

## Langt nede i Sydtyskland

Min kære dr. Johannsen.

28. august 1964.

Det var altså noget om teatret i Flensborg, jeg skulle skrive til Dem . . . »og venligst før den 1. september.« Hvor hurtigt bliver de herrer chefredaktører ikke strenge og tjenstlige, al venskabelig omgang til trods, så snart det drejer sig om at fastsætte en uigenkaldelig frist for den plagede artikelforfatter: »Og venligst før den 1. september.« Men jeg be'r Dem, min kære og højjagede herre over den offentlige mening, i dag er det allerede den 28. august, og brevskrivningens muse, hvis en sådan overhovedet findes, lader sig dog ikke indstævne som til en retssag. I henhold til de olympiske guders uudgrundelige beslutning er en muse, når alt kommer til alt, en dame og har følgelig ret til at have sin egen vilje og til at være upræcis. De må dog kunne indse, at selv en politimester ikke vil kunne ændre noget herved. Men De er en rigtig nordslesviger, eller – for at sige det tydeligere – en slesviger: altid venlig, men vedholdende, altid noget romantisk, men hvor det gælder det forretningsmæssige, målbevidst og nøgtern i en sjældnen grad. Lad os altså indgå et kompromis, à propos, hvorledes kan det egentlig være, at dette ord, der næsten synes at være skræddersyet til vore dages mennesker, takket være en filosofisk forudseenhed allerede længe har haft sin faste plads i vort ordforråd? – Men nu til mit kompromisforslag: En artikel får De ikke, derimod skriver jeg dette brev til Dem. Og for at det kan blive et rigtigt brev, som er portoens værd, er jeg taget bort fra Flensborg. Nej, ikke til Kiel, men derimod langt ned i det sydlige Tyskland, som efter den flensborgske opfattelse af geografin begynder på

den anden side af Elben. De vil kunne se, at jeg overhovedet ikke koncentrerer mig, men derimod kredser uden om emnet, således som selv det bedste koncert- eller teaterpublikum kan gøre det, selv om det naturligvis ikke ville indrømme noget sådant. Netop dette er det fortryllende ved teatret; allerede ordet »teater« forekommer ubegribeligt, uforståeligt og uforklarligt, men er alligevel en realitet. Jeg råder Dem derfor til ikke at offentliggøre dette brev, og skulle De alligevel gøre det, sker det på eget ansvar.

Det er i dag den 28. august, Goethes fødselsdag. En rigtig glædesdag for alle, der kan omskrive hele tilværelsen fra vuggen til graven i citater. Det skulle da være pokkers, hvis jeg ikke ud fra stikordene »28 august« og »brevskrivning« skulle være i stand til at finde én eller anden stump af Goethe. Men lad »West-Ostlicher Diwan« ligge, og spar mig for citaterne. Dersom digterne blot vidste, hvad deres citater har ført med sig! Lige fra de evindelige stileemner og den evige forventning hos den klassisk dannede tilskuer: »Hvornår kommer dog det citat?« eller: »Har jeg mon forvekslet Goethe med Schiller?« til den for ethvert stykke dræbende egenskab hos citaterne, at de ligesom en kageform i pebernøddedej skærer alt fra, som ikke lige er citat og derfor ikke har nogen quiz-mæssig funktion. Et kongerige for et rigtigt quiz-skuespil! »Freunde, nicht diese Töne . . .!« (»Men venner dog, ej disse toner . . .« Beethoven, 9. symfoni. Udgiverens anmærkning). Skål vi lade det ligge! I sidste ende kan man stille alt på hovedet, man kan endog holde en tale stående på hovedet, således som det ifølge en avismeddelelse skal være forekommet fornyligt et sted i vort fædreland. At udtrykke tingene modsat i ord eller skrift er dog, når det kommer til stykket, ikke andet end en slags generthed ved at udtrykke, hvad man virkelig tænker og føler.

Jeg vil derfor beholde begge ben på jorden og uden blusel tilstå, at jeg er forelsket, virkelig forelsket i vort teater i Flensborg og i dets koncertverden med alt, hvad der findes deri af kogleri. Hos Eckermann kan man læse, at Goethe tilbragte alle sine frie aftener i teatret. Gjorde han det af pligt som manden, der var ansvarlig for hofteatret i Weimar, eller i sin egenskab af mini-

ster? Det tror jeg ikke, rent bortset fra, at en så formel opfattelse af pligtfølelse ville have ligget vort fødselsdagsbarn fjernt.

Vi vil derfor engang spørge vor teaterdirektør dr. Hattesen. Vi ser ham dog næsten hver aften i hans loge. »Hvad behager? Det forstår jeg ikke,« ville han sige på sin bekendte, afmålte facon, der skal synes noget overrasket – halvt filosof og halvt drillepind. Men han forstår det ganske udmærket, lige så vel som vor dynamiske generalmusikdirektør Steiner, der er præget af musikkens rytme og af sin evne til at kunne følge et musikstykkets hundredtallige følelæssvingninger. Gør ikke allerede disse to modsætninger i det kunstneriske vort teater til noget fascinerende? Heroverfor vil De kunne indvende, at noget sådant også finder sted andre steder. Det er rigtigt, og aviserne er fyldt med beretninger herom, men for os vil sådanne beretninger dog altid være fjerntliggende, trykt historie. Men vi her i Flensborg, vi lever med disse ting; vi kan ikke lægge dem til side som en læst avis. Når vi efter en opera eller et teaterstykke sætter os til middagsbordet hjemme, har vi på en måde spændingsmomentet, denne store drivkraft for al åndelig bevægelse, med til bords. Det store, som vi ikke længere kan fornemme i denne verden af hektisk selvbedrag, det fornemmer vi i denne lille, afgrænsede, flensborgske teaterverden, nemlig åndens styrke, der formår at gøre spændingen til noget synligt, men tillige til noget overkommeligt. Quod »in Carmine« erat demonstrandum, netop hvad digterværket skulle være.

Nu befinder jeg mig allerede midt i teatret, næsten helt oppe på scenens glødende gulv, der på en forunderlig måde er i stand til at gøre teatret til noget levende. Så hurtigt skulle det imidlertid ikke gå, og så hurtigt går det heller ikke i virkeligheden. Til et rigtigt teaterbesøg, der må nydes i alle enkeltheder, hører en forudgående undersøgelse af bygningen. Hvor ofte er jeg, ligesom så mange andre flensborgere, ikke gået forbi teatret uden at værdige det et blik. Man opfattede bygningen uden at se den. Sådan er livet. Nu står jeg foran den. Måske vil det være at fornærme den ene eller anden, men smukt finder jeg ikke Flensborgs teater. En smule kølig og kantet og afværgende i den rødgrå farve. Her-

på hjælper ej heller Schiller-citaterne på begge sider af indgangsdørene eller damen i sten, som troner ensomt og upåagtet i en niche i første sals højde ud imod Nørregravene. Skal det mon være Thalia med Flensborgs byvåben? Når jeg skal være ærlig, kan Flensborg teater ikke fascinere mig på en ganske almindelig hverdag. Og dog vil jeg, alt taget i betragtning, indrømme, at man ikke kan sige noget imod det, det repræsenterer en »hæderlig byggestil«, som ikke kan forvirre vore drømmerier. For den, der på embeds vegne er ansvarlig for den offentlige ro og orden i landet, er dette altid noget.

Nå, spørg til side, jeg burde være den sidste til at sige noget, for i min hjemby Berlin fandtes og findes der endog teatre, der ligger i baggårde. Så går det dog anderledes fornemt og tidssvarende til i Flensborg. Her har vi nu vort teater midt i bankernes verden, forretningsbygninger til højre og venstre og teatret i midten. På én eller anden måde forekommer dette mig at være symptomatisk for Flensborg og for det såre elskværdige karaktertræk, der på en så tiltalende måde har forstået at skabe forbindelse mellem penge og romantik. Imod dette vil der kunne indvendes, at det er et tilfælde eller resultatet af en bevidst byplanlægning. Besynderligt, at vor generation kun kan eksistere i en verden, hvor alt har sin forklaring. Jeg vil mene, at der stikker mere bag; mennesket mellem kursliste og teaterplakat, kun adskilt af Rådhusgade eller Søndergravene, er nemlig et flensborgsk fænomen og tilmed ikke uinteressant.

I øvrigt havde vort teater også engang sit store arkitektoniske øjeblik, nemlig efter at den gamle kredssparekasse var blevet revet ned, således at man kunne yde teatret større retfærdighed ved at betragte det på afstand oppe fra Søndergravene. Men skal jeg være ganske ærlig, så tænker jeg i denne forbindelse ikke så meget på den arkitektoniske afstand, men så meget mere på, at man hver aften må lede efter et sted at parkere. Thi her er vi ved det andet flensborgske fænomen, nemlig at teatret synes at være et »Torneroseslot« i bilmæssig henseende, bevogtet som det er af skilte, der forbyder bilister at holde eller parkere. Hvem af os har

ikke fra tid til anden ærgret sig over at ankomme til teatret i bil for så at skulle køre halvvejs hjem igen for at finde et sted at parkere? Don Quichote og Don Basilio lever stadig iblandt os. Nå, i selvskabskredse klares dette problem hurtigt: »Hvis jeg overhovedet skal køre, så kun til Hamborg« – men ganske sikkert kører han ikke alligevel (forf. bem.). Når mørket sænker sig, og det bliver teatertid, synes scenens trylleri at stråle lige igennem bygningens beskedne facade. Så går vi, hvad der end måtte komme – som en moderne Tamino – upåvirkelige af regn, storm eller sne forbi politiets strenge blikke og ind i vort teater. Vi klapper op ad stentrapperne til balkonerne, damerne udfører i mangel af en stol en sand balancekunst for at skifte sko, men alt dette kommer ikke os ved. Som af en magisk kraft føler vi os draget ind i teatrets helligdom. Endnu et venligt nik til de altid flinke garderobedamer og vi iler henimod døren: *introite nam et hic dii sunt.* (Træd ind, for her er guderne også nærværende. Det gamle teater i Flensborg fra 1795 havde denne indskrift over scenen og havde lånt den fra Lessing, som havde den fra romeren Gellius, som igen havde den fra grækeren Heraklit. Udgiverens anmærkning.)

Her sidder vi nu år efter år på samme på samme måde. Hvor-  
når vil en flensborger mon ændre sine vaner? Man kender ikke sig selv, man er den samme og dog allerede forandret i en forandret tid. Dette er teatrets sande gåde. Forhænget går til side, og vi ser et stykke, som vi muligvis allerede har set mange gange i teatret, læst det som bog eller oplevet det i biografen eller foran fjernsynet. Jeg tænker i denne sammenhæng ikke på de moderne stykker – men tro nu ikke, at jeg principielt er imod dem, også de er kød og blod af min tid. Jeg er ikke i stand til at tilpasse verden min smag eller – for at blive i billedet – skære den af stykkevis. Men de moderne stykker er jo en god salgsvare, ganske særligt hvis de handler om noget konkret. De moderne stykker vil altid have deres søgning, blive diskuteret, bekæmpet eller rost, i det hele taget være omstridte. Hvem af os bærer ikke i sig håbet om at kunne løfte en flig af fortidens eller fremtidens hemmelighedsfulde slør. Heri er der ikke noget nyt, også »Røverne« ville, over-

sat til vort sprog, have kunnet være en moderne bestseller; men dette værk er vokset ud over sig selv og blevet klassisk. Men hvad vil der ske med vor tid? Også vi vil gerne, at det i år 2000 skal kunne siges om os, at vi levede i klassikernes tidsalder.

Når jeg altså holder mig til gamle stykker, er det ikke, fordi jeg kun vil rose dem. Der er også meget, som kun bliver set, blot fordi det er gammelt og bestandigt og derfor regnes for at være godt. Det er dog ikke det, vi ønsker os, for den slags teater ville være så gråt som den udvendige facade. Men hvorfor sidder vi da her og lader os tryllebinde af det, der sker på scenen? Vi ved da udmærket, at Maria Stuart skal dø, ligesom vi ved, at det må ende galt med Johanna og med lærken hos Anouilh, vi ved også, at Radames og Aida skal lide en kvalfuld død, og at Salome hos Richard Strauss og Don José i »Carmen« går til grunde i deres synd. Men, min kære ven, jeg sværger Dem, at jeg ikke overdri- ver, når jeg siger, at jeg hver eneste gang håber, at slutningen dog må blive anderledes, at mennesket må slippe for den skæbne, man har tiltænkt det, og jeg håber og ængstes med dem på scenen, der sikkert føler det samme i de korte timer, hvori de er som for- vandlede mennesker. Og ikke blot de og jeg, men huset som en helhed, fra scenen til tilskuerrummet og fra parkettet til øverste balkon. Nu skal De imidlertid ikke tro, at jeg vil komme ind på at tale om en teatermenighed – et hult og uægte ord. Det er svært at finde en definition for forholdet mellem de enkelte teatergæ- ster. Mig forekommer det, som om mængden, i det korte tidsrum et stykke varer, bliver til et samfund. Men det er kun indbildning, for når stykket er slut, ser vi os igen stillet over for den barske, tyske realitet, at vi dog ikke mere er et samfund . . .

Jeg er bange for, at De nu kunne svare mig, at jeg skulle for- klare mig lidt nærmere. Men jeg har ikke det samme talent for at skrive breve som De. Prøv imidlertid engang at se Dem om- kring under en forestilling, hvorved jeg dog må indskyde, der- som De kan. For det er noget ganske specielt, at man, vel vidende at det drejer sig om et stykke, som man har givet penge for at få lov til at se, alligevel ikke kan forholde sig rationelt, dvs. handle

bevidst og villet. Prøv det engang. Måske lykkes det for et øjeblik at abstrahere sig, at komme på afstand. Men det, som jeg kaldte det magiske, er stærkere kræfter. Og på denne måde bliver ordene, der pryder Det kgl. Teater i København: »Ei blot til lyst« til livsnær virkelighed på en ganske almindelig teateraften.

Dette kan jeg naturligvis kun skrive til Dem personligt, idet jeg ellers er bange for, at jeg i andres øjne kunne blive til en medborger, hvis udvikling ikke har fulgt med tiden, og som overser film, fjernsyn og radio. Dette ville dog være en for grov forenkling af tingene. Hvordan kan det gå til, at vi ud fra vore begreber ikke kan frigøre os for sådanne sammenligninger, endskønt der her ville være tale om at sammenligne ting, der ikke kan sammenlignes. For mig er film og fjernsyn som en bil. Bilen er ikke blot nødvendig for at kunne leve op til hverdagens krav, man kan også glæde sig over den og skaffe sig glæder med den; men til trods herfor er jeg en passioneret fodgænger og som sådan i stand til at komme fra et sted til et andet. Men skal måden, man bevæger sig på, bedømmes, er det antikveret at holde af gåture. Men ligesom teatret er også det at spadsere noget andet, noget hvorved helt andre personlige værdier levendegøres. Dette lader sig kun vanskeligt forklare, men lad mig udtrykke det således: Når vi går i teatret, er vi ikke typiserede, kulturforbrugende borgere, der er kendetegnet af et kvalitetsmærke, men derimod alle højst forskellige og med helt forskellige hverdags- og livsskæbner. Om tirsdagen vil vi ikke være de samme som om mandagen. Ikke blot, at det kan være andre sorger eller andre glæder, der bevæger sig, nej, vi har forandret os, og det samme gælder for sangerne og skuespillerne. Og derfor er hver eneste opførelse anderledes og indebærer en risiko, som ikke stammer fra det tekniske apparat, men som er til stede i arrangementet som et hele, hvorved jeg forstår scene og tilskuerrum under ét. Bortset fra, at jeg som niårig medvirkede som folkemængde i Wilhelm Tell på et børnehjem i Schweiz og endda for en for mig dengang ufattelig gage på 50 centimer, har jeg aldrig stået på en scene. Mine bemærkninger skyldes derfor mine formodninger. Men så meget ved jeg, at den,



der som tilskuer ser det samme stykke opført på samme scene og med de samme skuespillere, vil opfatte stykket eller blive grebet af det på en måde, der ganske afhænger af, hvornår man ser stykket. For det der foregår på scenen, i nøje overensstemmelse med rolletekster og iscenesættelse, smelter pludseligt og umærkeligt sammen med ens egen forestillingsverden, stiller spørgsmål, fremkalder uro, beroliger eller giver svar på et eller andet. Skulle denne gnist kun kunne springe i én retning? Jeg føler mig overbevist om, at de, der skaber liv deroppe på scenen, gribes på samme måde af denne uforklarlige vekselvirkning, der snart kan virke hemmende, dirigerende eller som en fremadgående kraft. Som bilist ser jeg naturen og glædes ved den; som fodgænger lever jeg med den og taler med den. På samme måde her. Biograflærredets og fjernsynsapparatets billedflade skaber selv ved direkte transmission ikke nogen forbindelse fra menneske til menneske, og denne levende vekselstrøm af menneskelig medleven er det, som på trods af alle lærde analyser og prognoser om teatrets undergang gør teatret – fra kukkaseteatret til operaen – til noget livsnødvendigt. Og det lader sig ikke erstatte af et surrogat.

Trods alle tekniske fremskridt er det ikke muligt at måle denne åndelige fortætning. Og måske er det godt sådan, for ellers ville mange teatergængere, der tror, at denne kunstneriske kvalitet er afhængig af teatrets størrelse, blive skuffede. Naturligvis har vi ikke et ensemble som det i Hamborg, München, Salzburg eller Bayreuth, og de tekniske hjælpemidler er beskedne, men hvilket snobberi ville det ikke være at tale om provinsialisme i denne forbindelse, som en udenbys advokat i Flensborg engang gjorde det om slesvig-holstensk justitsvæsen. Vi har oplevet ganske fortrinlige opførelser i Flensborg, stykker der gav genklang længe hos dem, der overværede dem. Jeg tænker herved på Tsajkovskis »Eugen Onegin« og opførelsen af »Salome«, og ligeledes husker jeg endnu, for også at nævne koncertlivet, den første præsentation af Beethovens 9. symfoni, som vi hørte en varm majdag i 1951. Det sker kun ganske sjældent, men så til gengæld så det ikke glemmes, at man i et sådant øjeblik oplever, hvad hjertets banken egent-

lig er. Det er umuligt på så kort tid at genkalde alle de billeder og oplevelser, som for altid har prentet sig i min erindring om Flensborg. Men enhver har jo også sin ganske særlige lykkedag i teatret. Mine tanker går tilbage til opførelsen af Gerhart Hauptmanns »Før solnedgang«. Hvad teateranmeldere end måtte mene om kærligheden mellem den 70-årige gehejmeråd Clausen og den 20-årige Inken Peters, muligvis er stykket dubiøst, så så jeg det anderledes netop på en sådan dag på grund af den sjælelige tilstand, hvori skuespillerne og jeg som en af tilskuerne befandt os. For mig blev det et drama om et ensomt menneske, hvis ensomhed blev endnu mere makaber, fordi det levede midt iblandt sin familie og med en datter, hvis kærlighed løste sig fra det ægte grundlag og perverterede til egocentri og ødelæggelsestrang. Husker De endnu, hvorledes den gamle gehejmeråd Clausen i dr. Hattesens fremstilling i ubeskrivelig fortvivlelse og raseri over børnenes opførsel styrter ned af trappen og rammer gulvet? Et anklagende skrig – var det kun faderen imod sine børn? Nej, det var tidløst – det stammende fra det enkelte menneske, som følte sig forfulgt i og af mængden. Det var store aftener! Og ingen af os forlod teatret i samme tilstand, som vi var kommet i.

Jeg vil altså gentage, at jeg er forelsket i vort teater. Og dog er jeg et moderne menneske, som aldrig kan frigøre sig helt af tanken om, hvad en ting er værd i penge. Det er DM-relationernes filosofi. Teater og koncert koster mange penge. Alene til teatret udgør byens anslåede nettotilskud for finansåret 1964 DM 878.520,00. Det bør man lette på hatten for, mine herrer rådmænd, det gør Flensborg by ære. Forbundet og landet yder tilskud på 240.000,00 og 465.000,00 DM. Også denne hjælp skal ærligt anerkendes som et bevis på, at Flensborg ikke ligger ét eller andet sted i Tysklands periferi, men i Tyskland. I øvrigt fortjener det også anerkendelse, at vi nu såvel i teatret som i Det tyske hus kan sidde bedre og mere bekvemt (ærede flensborgske ppp-redaktion, har De ikke selv nævnt dette et eller andet sted? Man glemmer så let). Men også en hjertelig tak til en mand, som i mange år trofast, utrættelig og med et godt resultat har hjulpet Flensborg by.

Hjertelig tak, dr. Grothusen! Last not least en reverens til Dem, kære ven, som den stille, gode ånd i vort flensborgske kulturliv. Men tilbage til pengene. Er teatret alle disse mange penge værd? Dette spørgsmål møder man gang på gang, og man skulle også kunne tale åbent om det. Endelig lever vi jo ikke mere i en så stilfuld tid, at det er ufint at tale om penge. Det skal straks indrømmes, at disse offentlige midler kun kommer en lille kreds til gode, en ringe procentdel af hele Flensborgområdets befolkning. Men jeg er bange for, at selv om man opførte et Colosseum, ville det tynde svært ud i tilstrømningen til teatret, så snart forårsarbejderne i haven begynder. Kunst kan nu engang ikke sælges efter vægt. Den vil altid kun have bud til et begrænset antal personer. Sådan var det i svundne tider med deres mæcener, og sådan er det i dag, hvor det offentlige: byen, landet eller forbundet, kort og godt hans majestæt skatteyderen er mæcen. Kun med den store forskel og det store fremskridt, at tilbudet på kunst gives til enhver uden stands anseelse. Skulle man give afkald på denne form for understøttelse, blot fordi der måske kunne bygges noget nyttigt for disse penge? Hvad ville Europa være i dag uden den alsidige arv fra private mæcener – fra Atlanterhavet til Adriaterhavet, fra Nordsøen til Middelhavet? Skal disse statuer og malerier, litteraturen, musikken og de bygningsmæssige kunstværker være forbeholdt turistforeningernes omtale, eller skal de være det grundlag, hvorpå vi også i tider med politisk svækkelse eller kunstnerisk ufrugtbarhed kan finde et sikkert fodfæste, fordi livet – trods politiske skuffelser, svingende børskurser og åndelig forstummedhed – stadig kan forekomme den enkelte værd at leve? Hvad ville Tyskland være uden universiteternes og teatrenes mangfoldighed? Al respekt for rationalisering, men at lægge teatre sammen på et enkelt sted ville, selv om der fandtes de bedste forbindelser til dette sted, aldrig kunne blive til mere end et stykke friluftsmuseum, belærende vel at mærke, men dog uden liv i den kunstige afsondrethed fra livets skabelse og død.

Tæppet falder, de sidste toner fra »Orpheus og Eurydike« forstummer; snart vil bygningen ligge i mørke, først inde og senere

også udvendig. Var alt dette kun beregnet for tre timer? Nej, selv om måske kun få gemmer det i sig, som her tændtes i dem, giver denne kapital rigelige renter. Hvad vi end måtte være i dag, og hvad der end måtte være vore omgivelser: Et folk vil leve, så længe dets kunst lever, det vil sige, så længe bogen læses, musikken spilles, teatret medopleves, altid umiddelbart konfronteret med værket eller med dem, der giver det indhold.

Fornyligt sagde en eller anden til mig: »Lad mig i fred med Deres teater, det er repræsentativ kultur for de få udvalgte.« Dette fik mig til engang at kaste et blik rundt i teatret. Nuvel, jeg så kun få – desværre alt for få – af Flensborgs få udvalgte. Hvad jeg så var et bredt udsnit af befolkningen med hensyn til alder og profession og også – hvis De vil vide det – til social stilling i samfundet. Vi er forlængst kommet ud over århundredskiftets repræsentativforanstaltninger. I antikken fandtes kun et teater for folket i al almindelighed, og vi er inde i den samme gode udvikling. Men desværre har tiderne jo ellers ændret sig i forhold til, hvad man kendte for to tusind år siden. Der består således ikke nogen pligt til at gå i teatret, hvilken jo også ville være en grov forsyndelse imod grundloven, og endvidere kan man ikke komme gratis i teatret. Men på den anden side er den enkeltes indkomstmuligheder i dag andre end på Perikles' tid, og efter min mening er prisen for at komme i teater beskeden. Muligvis kunne man endog forhøje den en anelse, for det er jo en kendsgerning, at en ting i dag ofte vurderes ud fra dens pris. Jeg vil derfor foreslå, at den, der har et teaterabonnement, skal kunne trække udgiften hertil fra ved beregningen af sin skattepligtige indkomst som en investering, der ikke blot er gavnlig for skatteyderen selv, men for samfundet som helhed. Jeg føler mig ganske vist ikke overbevist om, at finansministeren ville føle glæde ved dette forslag, men i givet fald ville vi på en måde have opnået en videreførelse af antikkens gratis teaterbesøg.

Tilskuerrummet tømmes efterhånden. Alle strømmer mod garderoben. Medens jeg står her og venter tålmodigt, falder det mig ind, at vi jo faktisk har et grænselandsteater. Hvad er et grænse-

landsteater? Det ligger ved grænsen, herved kan der ikke rokkes, der ydes tilskud fra land og forbund, af og til spilles der danske stykker og med mellemrum giver danske teatre endog gæsteforestillinger. Dette er vigtigt, men dog ikke alt. Pyntede tillægsord har man altid kunnet finde. Herfor har hofleverandørerne præsteret talende vidnesbyrd. I dag er alt i Slesvig-Holsten afstemt efter fællesmarkedet, ikke mindst har vi jo et fællesmarked-tilpasningsprogram, så lad os altså tilpasse os . . . i det mindste hvad sproget angår. Lignende forholder det sig med grænselandet. Lad os ikke blive pedantiske, men lad os på den anden side heller ikke få for megen velsignelse af grænselandet. Dette ville hverken kunne blive til noget varigt eller få nogen særlig værdi. Men alligevel er teatret på en eller anden måde en betydningsfuld faktor i det dansk-tyske grænseland. Hvorved ytrer grænselandsproblematikken sig da? Hverken ved den politiske grænse-dragning eller ved den økonomiske skillelinje, men ved et folkeligt skel, som ganske vist ikke gør sig gældende i biologisk eller sprogligt henseende, men derved, at enhver på sin side af skellet lever og kan leve sin hverdag, som han vil. Dette at kunne være anderledes skulle vi søge at bevare i vort område som et levende udtryk for en værdifuld, europæisk mangfoldighed. De tider er forbi, hvor det at være anderledes var ensbetydende med at være imod hverandre. Spøgelse! Men man kan også leve ved siden af hinanden og samtidig være stumme i ordets egentligste forstand. Alt muligt kan dekretes ovenfra, blot ikke det, at man skal tale sammen og gøre sig umage for at forstå hinanden. Noget sådant er langt sværere end at afslutte en handel eller opnå enighed om en statslig overenskomst. Til en samtale kræves et indre engagement. Det ene store spørgsmål for vort folk vil derfor være, om vi vil være i stand til at tale med os selv, jeg mener her tyskerne på begge sider af muren. Men det andet spørgsmål, som Europas historie stiller os overfor, er, hvorvidt vi herudover kan finde de rigtige ord i forholdet til vor nabo, og om han har noget at sige os, med andre ord, om der kan komme en samtale i gang. Engang gav guderne gennem musikken og sproget Orpheus styrke

til at befri Eurydike fra underverdenen. Hvad er teatret andet end et forsøg på ved hjælp af ord, toner og bevægelse at sætte mennesker i stand til at røre noget i andre mennesker for derigennem at vække de kræfter, der kan skabe det moralske og åndelige grundlag for omgangen med sit eget folk og nabofolket. Muligvis lyder dette noget lærebogsagtigt. Men den, der virkelig har oplevet teatret, vil forstå mig, når jeg påstår, at her forvandles kunst til politik, uden at man mærker det. Hvad står der ikke skrevet på teatret i Flensborg: »Wenn Du das große Spiel der Welt gesehen, so kehrest du reicher in Dich selbst zurück.« »Når du har set verdens store spil, vender du beriget tilbage til dig selv igen.« . . . til dig selv og til andre!

Nu er det imidlertid på høje tid at komme af sted. Endnu et hastigt blik på damernes balancekunst, og så slutter jeg mig til »trip-trap-koret« ned ad trapperne. Den regnvåde natteluft bringer en tilbage til hverdagen. Hvad var det dog, jeg tænkte på på vej ned ad trapperne? Jeg husker det ikke mere. Men så hører jeg, hvorledes to herrer taler værdigt og temperamentfuldt sammen under en gadelygte. Den ene siger: »Nej, kære ven, nu må vi virkelig foretage os et eller andet. Når Deres kone kommer, vil hun kunne bekræfte det.« Hertil svarer den anden: »Jeg er ganske enig med Dem, men det koster penge, og han der« – jeg følte det, som om han pegede i retning af mig – »kunne få det indtryk, at vore finanser ikke var så dårlige endda.« Nu gik det op for mig, at det var bypræsident dr. Jensen og overborgmester Adler – politiske modstandere – men i deres teaterglæde og i deres indsats for kulturen i vor by dog alligevel medlemmer af »kunstens store koalition«. Jeg følte mig beroliget. Så ville vi ganske sikkert inden næste sæson få en skøn og festlig løber på trapperne i vort teater. De to herrer forsvandt i nattens mørke. På afstand hørte jeg dog endnu spørgsmålet: »Ja, men kære kollega, hvorledes skal vi begrunde en sådan udgift?« Det forekom mig, at teatret mumlede: »Nam et hic dii sunt.«

I mellemtiden er det også blevet mørkt omkring mig. Uret og kalenderen viser, at det er blevet den 1. september. »Men præcist

inden 1. september, hvis jeg må bede Dem!« De har altså selv skylden for, at jeg må holde inde her, og for, at det åndelige fragment er blevet alt for fragmentarisk.

Godnat! Jeg sender Dem mine hengivne hilsener som Deres flensborgske medborger og teaterven.

Den 1. september 1964.

*Schlegelberger.*

## Profiler i lyntoget

*Et nærbillede af danske parlamentarikere fra Nordslesvig*

Fra den første tirsdag i oktober til henimod pinse gentager det samme billede sig på Københavns hovedbanegård: Klokken er 13,50 en tirsdag middag, lyntoget »Sønderjyden« er lige kommet ind, dørene åbnes og ud springer ni parlamentarikere fra Nordslesvig med deres dokumentmapper eller små rejsetasker; de iler opad trapperne til ankomsthallen og gennem denne, fordeler sig på tre af de ventende taxaer, der forsvinder i retning mod Christiansborg. Præcis klokken 14 rejser folketingets formand, Gustav Pedersen, sig fra sit ophøjede sæde, ringer med dirigentklokken og siger med sin dybe bas: »Mødet er åbnet.« Herved glider hans blik under de buskede bryn ud over forsamlingen, og se, dér sidder nordslesvingerne på deres pladser.

### *En lille familie*

Den, der ikke kender I. klasse i lyntoget »Sønderjyden«, har ikke noget begreb om politisk liv i Nordslesvig. Ganske vist er det kun en halv vogn, og ofte nok er der trængsel i sidegangen, fordi rejsende uden pladsbillet forsøger at smugle sig ind. De eneste, der har en dokumenteret ret hertil er folketingsmændene; men de har for det meste rettidigt ladet sig reservere en pladsbillet. Medens lyntoget venter på rejsende fra Tønder og Sønderborg for derefter at køre samlet fra Tinglev, bliver den lille, parlamentariske familie efterhånden fuldtallig, ofte er den suppleret med andre koryfæer fra Nordslesvigs offentlige liv: Amtmænd, skolekonsulenter, formænd for tilsynsråd, direktører . . .



Det er klart, at der er opstået en vis rytme i denne pendultrafik mellem Nordslesvig og København. Som det første bliver de næsten trykfriske morgenaviser gransket og byttet indbyrdes. Såvidt rækker den af den varme kaffe fremkaldt energi endnu. Men omtrent på højde med Kolding lammes de gennem denne stimulans samlede kræfter hos de folketingsmænd, der gennem aftenmøder og andre repræsentative forpligtelser er blevet snydt for en sund nattesøvn. De henfalder efterhånden i letargi og under den søvndyssende virkning af lyntogets monotone brummen glider de ind i Morfeus arme. Men på den flotte bro, der er svunget over Lillebælt, vågner de som regel til nyt liv. Fru Ingeborg Refslund Thomsen får ild på en sort cigar, Clausen-Olufskjær begynder omhyggeligt at skrælle et æble, og Andreas Hansen fortæller den nyeste vittighed fra Haderslev.

Den politiske normalforbruger vil have vanskeligt ved at forstå, hvorfor det skulle være ganske upassende, ja ligefrem hensynsløst at trænge ind i dette parlamentariske familieliv med politiske diskussioner. Det hænder, at en ivrig statsborger, tilmed måske endda en Knud Kristensen-tilhænger, gør et forsøg på at udnytte lejligheden til en nyordning af landet. Dette har dog et omgående fald på stemningsbarometeret til følge, og derfor må man lære at begribe, at folketingsmændene fra tirsdag til fredag må beskæftige sig med politik på Christiansborg, og heller ikke i weekenden slipper de herfor. Dersom de også skulle føre diskussioner under rejsen til København, ville den sidste rest af en individuel tilværelse gå op i røg. Det politiske liv i lyntoget består deri, at der ikke drives politik.

### *Familielivet*

Denne konstatering er ingenlunde paradoksalt, thi her møder de kvinder og mænd, som laver politik, nemlig hinanden på et helt andet, personligt plan, hvilket er med til at præge denne politik på afgørende måde. De tilhører højst forskellige partier, som ofte står yderst stejlt over for hinanden i folketinget. Men i et godt funk-

tionerende parlamentarisk demokrati er det en principiel regel, at man kan holde den politiske indstilling adskilt fra det indbyrdes personlige forhold. Denne gensidige respekt parret med gensidig resignation er det, som overhovedet gør det politiske klima tåleligt og frugtbart. Lyntoget er stedet, hvor denne visdom bliver til levende virkelighed.

Medens Fyns milde bakkelandskab smiler gennem kupévinduet, indtræder der da også en ny forandring. Nogle folketingsmænd begynder at sludre med hinanden, andre henter tidsskrifter, bøger eller knaldromaner frem fra bagagen og begynder at læse. Men mest yndet er et parti bridge, dersom det lykkes at finde de nødvendige partnere. Hertil kræves som oftest assistance fra borgmestrene, der er på vej til forhandlinger i København, eller fra folketingsmedlemmer, som er steget på toget nord for Kongeåen. Men de nordslesvigske folketingsmænd, som ikke selv spiller, har intet imod at kigge de andre over skulderen. Partiet fortsættes, efter at man er kommet over Storebælt.

Storebælt må overvindes pr. færge. Når bortses fra udlands-ekspresserne, har lyntoget det fortrin fremfor andre tog, at det kører om bord på færgen og overføres med denne. Man kan altså stige ud om bord og begive sig op på dækket og ind i I. klasses restaurant. Restauratøren hedder Schwarzlose og har som princip altid at levere de samme varer. Man får altså konstant det samme standard-smørrebrød, et stykke med flæskesteg, et med fiskefilet og remoulade, et med leverpostej, et med røget ål og røræg samt til kaffen et stykke af den berømte Schwarzlose-standard-smørkringle. Den rejsende finder, at det smager udmærket, men folketingsmændene er for fortrolige med dette repertoire, og man kan slutte sig til deres anciennitet deraf, om de ikke foretrækker at bestille bacon med spejlæg.

### *Stjerner på himmelhvælvet*

Om bord er man vant til at se større stjerner glimre, end nordslesvigerne kan byde på. Det sker ikke så sjældent, at en mini-

ster er på vej tilbage fra en tjeneste- eller møderejse til Jylland. Men først og fremmest spyer lyntoget også folketingsmedlemmerne fra Fyn, Midt-, Nord- og Vestjylland ud her. Så kan man f. eks. få øje på Erik Eriksen, de borgerlige partiers statsminister fra 1950 til 1953 og formand for Venstre. Han er tilsyneladende et selskabeligt menneske, altid i en munter kreds og altid med sin fynske hjemstavns humørfyldte ansigtsudtryk. Onde tunger hævder, at han ejer sine fynske landsmænds temperament og en jysk uldkræmmers taktik. Ét ved man med sikkerhed: Politikken bringer ham glæde, også politik for politikens skyld.

I selskab med ham ses ofte hans partifælle Jens Sønderup, som tidligere har været minister tre gange. Han er en jyde af allerbedste støbning og en af Venstres mest indflydelsesrige mænd. Sønderup siger ikke mere end det, der absolut ikke kan undgås. Da en journalist engang spurgte ham om grunden hertil, svarede han, at den, der intet siger, ikke siger noget dumt. Eller som et modstykke til ham: Holger Eriksen, socialdemokratisk redaktør og valgt i Aarhus, en mand, i hvis skarpt skårne ansigtstræk man endnu mener at kunne finde begejstringen og forbitrelsen fra hans partis unge år. Eller den radikale Oluf Steen, en kæmpemæssig skikkelse, præget af de taktiske færdigheder, som opnås ved at være tungen på vægtskålen i folketinget.

### *Hvem betaler spillegælden?*

På den sidste lyntogsstrækning over Sjælland skete det engang, at det konservative medlem Lars Clausen, årgang 1892 og i tinget siden 1949, tabte et parti bridge. Men så udbrød en af hans folketingskolleger, idet han lænede sig ind i kupeen: »Tag det ikke for tungt, Clausen, du behøver blot at udskrive højere skatter.« For Clausen-Olufskjær, som han kaldes efter sin gård i Haderslev amt, har i 23 år været sognerådsformand i Starup. Men alligevel skiller han sig i sit væsen ud fra den gængse type på en dansk bonde, som er blevet vakt til liberalisme og optimisme på en grundtvigsk højskole, for Clausen-Olufskjær er konservativ.

På folk, som lærer ham at kende første gang, kan han gøre et noget bedrøvet indtryk. Også han har buskede øjenbryn, hvorunder de dybtliggende øjne velvilligt iagttager samtalepartneren, som snart vil bemærke, at Clausen-Olufskjær er i besiddelse af en ganske anselig portion jysk humor; så kommer der glimt i øjnene. Men af sig selv siger han ikke særlig meget. Han er en ordknap mand, ikke blot i lyntoget, men også i folketinget, hvor man kun forholdsvis sjældent hører hans stemme. Dette siger dog ikke noget om den rolle, han spiller inden for sit partis gruppe. Især når der i udvalgene forhandles om landbrugs- eller kommunalpolitiske spørgsmål, plejer Clausen-Olufskjærs parti at gøre ham til udvalgsmedlem.

Også grænsepolitisk følger han i overensstemmelse med sit rolige væsen en meget tilbageholdende kurs, som tager sigte på selv ved en udpræget hensyntagen til nationale, danske interesser ikke at volde andre fortræd. For så vidt angår det grænsepolitiske temperament er der altså stor forskel mellem ham og det mangeårige konservative folketingsmedlem, redaktør A. Svensson, Haderslev, som i mellemtiden er indtrådt i folketingspensionisternes rækker. Denne aktive og angrebslystne politiker, som i 1945 gik imod strømmen, dominerede på sit område i folketinget. Det gør Clausen-Olufskjær ikke, og det er utvivlsomt hverken hans ønske eller hensigt.

### *En mand tager afsked*

Venstres folketingsmand Jørgen Gram, årgang 1887, forstår at more sig over et bridgespil uden selv at deltage heri. Jørgen Gram, der siden 1909 er ejer af »Ankergård« i Gabøl i den vestlige del af Haderslev amt, er de nordslesvigske folketingsmænds nestor, men det ses ikke på ham, idet man ville anslå ham til at være ti år yngre. Og alligevel er han en mand, der tager afsked; ved udgangen af indeværende folketingsperiode i efteråret 1957 – eller i tilfælde af, at der forinden udskrives nye valg – vil han ikke mere være at finde på sit partis kandidatliste. Da han tilkende-

gav denne beslutning, gjorde han det med en henvisning til, at han har tilhørt folketinget siden 1935, og det måtte kunne siges at være »lang og tro tjeneste«.

Hans tilbagetræden fra den politiske scene sker på et tidspunkt, hvor han beklæder omkring et dusin ærifulde tillidsposter uden for folketinget og er medlem af tingets to vigtigste udvalg, det udenrigspolitiske udvalg og finansudvalget. Ved at kaste et blik på de funktioner, han udøver, vil også den udenforstående føle sig overbevist om, at han spiller en ikke ubetydelig rolle inden for dansk politik. Det kan siges uden at overdrive, at han siden Frede Nielsens død beklæder den mest fremskudte post blandt de nordslesvigske folketingsmænd, medmindre da, at denne karakteristik skulle kunne gælde det socialdemokratiske folketingsmedlem Fr. Teichert.

Jørgen Gram er typen på den danske bonde, som er stærkt præget af højskolevæsenet. Hos ham finder man en ganske særlig udpræget, følelsesbetonet tilknytning til det danske, folkelige arbejde syd for grænsen.

Han er en overbevist forkæmper for princippet om folkenes selvbestemmelsesret – og for udsigten til, at det kan bringes til anvendelse ad åre. Det danske mindretal har bestemt ikke nogen bedre talsmand på Christiansborg end netop ham. At man alligevel viger tilbage for at kalde ham en Ejder-politiker, skyldes, at dette begreb for os forbinder sig med ensidighed og bedrevenen. Og med Jørgen Gram kan man diskutere alle grænselandets forhold i den største åbenhed, og det ville være forkert at antage, at han på forhånd ville stille sig afvisende til modpartens synspunkter.

Ud fra eksemplet Jørgen Gram er det interessant at trække forskellene i de nordslesvigske politikeres tænkemåde op: Medens de parlamentarikere, som er præget enten af kredsen omkring H. P. Hanssen, af afstemningsresultatet i 1920 eller af forsvaret for Nordslesvig indtil 1945, gør Nordslesvig til midtpunkt for deres tænkning, tænker mænd som Jørgen Gram ud fra Mellemslesvig og Sydslesvig. Det har derfor kunnet forekomme, at Jørgen Gram

i folketinget med henblik på det danske mindretal syd for grænsen er gået stærkt ind for det tyske mindretals kulturelle interesser. Dette trådte ganske særligt frem ved ophævelsen af forbudet mod tyske eksamensskoler efter de dansk-tyske mindretalsforhandlinger.

### *Han bragte Hans Hedtoft til fald*

Venstrefolketingsmanden Frederik Heick, årgang 1904 og medlem af folketinget siden 1945, opnåede landsomfattende berømmelse, da han væltede den første regering under Hans Hedtoft. Han kom lige fra en begravelse i Bedsted og sprang på lyntoget i Røddekro, således at han var i København sent om aftenen den 25. oktober 1950 og i skarpt trav nåede frem til Christiansborg, netop da »smørdebatten« nåede sit dramatiske højdepunkt. Der stod to dagsordensbeslutninger til debat. I den ene opfordredes regeringen, som lige var blevet omdannet oven på folketingsvalget, til at ophæve rationeringen af smør, så snart dette var forsvarligt. I den anden skulle den gøre det så snart som muligt. Han Hedtoft var kun villig til at acceptere ordlyden i den førstnævnte beslutning.

Heick, som endnu var iført sit sorte begravelsestøj og dårligt nok havde fået vejret igen efter løbeturen, nåede rettidigt at række højre arm i vejret. Den ordlyd, som Hans Hedtoft kunne acceptere, blev forkastet med 69 stemmer, medens 68 var for den. Stemme nummer 69 kom fra Heick. Og på denne mærkværdige måde blev Hans Hedtoft og hans socialdemokratiske parti for et tidsrum af tre år trængt over i oppositionen og dermed i et klima, som hverken behagede ham eller hans parti, som var vænnet til at være ved magten. Endnu i dag kan tanken herpå fremkalde politisk kuldegysning i socialdemokratiske kredse, og derfor er Hedtofts anden regering, som efter hans død ledes af H. C. Hansen, så absolut imod at gøre regeringens eksistens afhængig af dagsordensbeslutninger.

Manden, der væltede Hedtoft, er af profession leder af Statens

forsøgsanstalt i Store Jyndeved og har i denne egenskab en snæver kontakt med Nordslesvigs landbobefolkning. Forsøgsanstalten har opnået så bemærkelsesværdige resultater, at der også inden for fagkredse i Tyskland vises stor interesse for den. På denne måde har Heick, omend på et fagligt område, samtidig kontakt med tyske personligheder og institutioner.

Hans nøgterne vurdering af det dansk-tyske forhold er dermed baseret på et virkeligt kendskab også til forholdene i det nordlige Tyskland.

For Heick står Nordslesvigs erhvervspolitiske behov formentlig i forgrunden. På Christiansborg er han en ivrig talsmand for en fortsættelse af de udviklingsprogrammer fra 1920, som efterhånden er ved at løbe ud. Med hensyn hertil er der en bedre balance mellem interessen for Sydslesvig og Nordslesvig hos ham end hos Jørgen Gram, hvilket dog ikke udelukker, at det danske mindretal i ham har en altid velvillig ven og hjælper, ligesom han i det hele taget, da Gram holdt op, har måttet overtage hans rolle inden for det parlamentariske liv. Heick, der er elskværdig at omgås og tilgængelig for saglige synspunkter, indtager en så sikker stilling blandt sine vælgere og inden for sit parti, at man må kunne regne med, at han endnu i mange år vil være at finde i folketinget.

### *Valgt i Randers*

Venstre i Nordslesvig råder yderligere over et tredje folketingsmedlem, som dog ikke vælges her, men siden 1943 i Randers, hvilket allerede i sig selv er bemærkelsesværdigt. Navnet på denne folketingsmand er Simon Johansen From; han tilhører årgang 1904 og ejer gården »Bygvrå« i Fjelstrup i Haderslev amt. At han politisk hører hjemme i en valgkreds i Randers, hindrer ham ikke i at spille en rolle i Nordslesvig. Således har han allerede længe været formand for »Danske Samfund« i Haderslev østeramt og siden fornylig formand for tilsynsrådet ved dagbladet »Dannevirke«, som har overtaget »Hejmdal«.

Simon From, en ungdommeligt virkende, slank fremtoning, kan henregnes til den snævrere kreds omkring Venstres formand, Erik Eriksen. I alle tilfælde optræder han ofte som Venstres ordfører under udpræget politiske debatter i folketinget. Som ret begavet taler er han i stand til ved sådanne lejligheder at rette endog meget skarpe udfald imod den socialdemokratiske regering. På den udenforstående gør han i kraft af sit væsen et køligere indtryk end sine folketingskolleger fra Nordslesvig. I grænsepolitisk henseende repræsenterer han en stærk national holdning, også med hensyn til området syd for grænsen.

### *H. P. Hanssens datter*

I rækken af nordslesvigske folketingsmedlemmer ses kun én kvinde. Men her drejer det sig til gengæld også om en kvinde, som er særpræget på en ganske sjælden måde; Ingeborg Refslund Thomsen, årgang 1891, datter af H. P. Hansen og gift med fhv. amtmand kammerherre Refslund Thomsen. Fra 1947 til 1953 var hun medlem af den radikale gruppe i landstinget, indtil dette blev ophævet ved grundlovsrevisionen i 1953, og herefter kom hun i folketinget, som i dag er det eneste kammer. Men denne forholdsvis sene indtræden i det parlamentariske liv er på ingen måde ensbetydende med, at fru Refslund Thomsen ikke tidligere skulle have interesseret sig for politik.

Hun har, kunne man sige, politik i blodet. Dette kommer allerede deraf, at hun som H. P. Hanssens datter er vokset op i et hjem, hvor det mere end summede af politik. At hun blev gift med en mand, der som amtmand for det dobbelte amt Aabenraa-Sønderborg og i den mest bevægede tid som øverste, politiske leder af Nordslesvigs politi spillede en central rolle inden for den danske administration, gjorde, at hun oplevede de politiske begivenheder på nærmeste hold. Men herudover er fru Refslund Thomsen i besiddelse af den familien Hanssen (med dobbelt s) særegne åndsfriskhed, veltalenhed og vitalitet. I så henseende er hun den mest markante arvtager i H. P. Hanssens store børneflokk.



Det er velkendt, at H. P. Hanssen-kredsen anså grænsedragningen i 1920 ikke alene for rigtig, men også som endelig, ligesom det var kredsens erklærede mål at føje Nordslesvig ind i kongeriget Danmark på en sådan måde, at den gamle Kongegrænse fuldstændigt mistede sin betydning. Når der ses bort herfra, har den i dag levende Hanssen-generation på en overbevisende måde bevaret sit nordslesvigske særpræg. Dette er noget af det, man må vide for at kunne forstå den popularitet, som fru Refslund Thomsen utvivlsomt nyder i store dele af den nordslesvigske befolkning. Nordslesvigerne kaldte ikke hendes fader »H.P.«, således som rigsdanskerne gør det, men Hans Peter. Og datteren kalder de ganske enkelt Ingeborg.

At hun er populær hos den lille mand, skyldes tillige, at denne kan være sikker på hos hende at finde forståelse for sine personlige problemer. Fru Refslund Thomsen er utrættelig – og det ved enhver, også en tysk nordslesviger – når det gælder om at slide trapperne på Christiansborg eller i centraladministrationen i forsøg på at hjælpe en landsmand. For hende er det tilstrækkeligt, at det drejer sig om en landsmand, dersom det da ikke drejer sig om behandling af en sag, som er uigennemførlig eller udsprunget af den i grænselände blomstrende kværulance. På denne måde har hun hjulpet mange af de mennesker på benene, som var blevet tvunget i knæ af forholdene, ikke mindst efter 1945.

Dette menneskeligt medfølende træk i hendes Hanssen-væsen parret med en stærkt udpræget sans for ret og billighed har den for en udenforstående paradoksale virkning, at fru Refslund Thomsen kan føre de hårdeste angreb, uden at den lille mand af den grund ville bære nag til hende. Dette gælder også for det tyske mindretal. I overensstemmelse med familietraditionen laver hun ofte »politisk bankekød« af mindretallet, uden at man tager hende det ilde op, som da hun f. eks. indtog et særstandpunkt i spørgsmålet om Bonn-erklæringen og eksamensretten. For til denne vægt findes der tilstrækkeligt med modvægte. Uforglemmeligt vil være et møde i »det gamle land« efter kapitulationen, ved hvilket et opbragt publikum krævede en fordrivelse af hjemmetyskerne.

Da råbte Ingeborg Refslund Thomsen med en gennemtrængende stemme ud over salen: »Vi hører hjemme i vest og ikke i øst!«

### *En stille mand*

Siden slutningen af 1954 stiger en stille, venligt udseende mand på lyntoget; han har på dette tidspunkt sæde i folketinget som suppleant. Det er forstanderen for den private realskole i Christiansfeld, Alfred Jørgensen, årgang 1891; han tilhører det lille parti, Retsforbundet, som man vel nærmest kan betegne som georgister. Denne partigruppens medlemmer har et stærkt individualistisk og idealistisk præg, og dette gælder også Alfred Jørgensen, hvis person udstråler menneskelig forståelse og sympati. Han er den eneste af de nordslesvigske folketingsmænd, som har et fip-skæg, og mærkværdigvis er han også den eneste lærer.

### *Altid i godt humør*

Efter Frede Nielsens død i 1954 kom Andreas Hansen, årgang 1898, ind i folketinget, som han allerede havde tilhørt fra 1950 til 1953. Andreas Hansen var allerede i 1921 førende inden for det socialdemokratiske ungdomsarbejde, og han er forblevet aktivt medlem af Socialdemokratiet. Han er frisør i Haderslev. Der findes frisørsaloner, i hvilke der hersker en munter stemning, og således må det være hos ham. Denne folketingsmand, som har sine rødder i det brede lag af sin hjembys befolkning, er altid fuld af gode historier og i godt humør, som smitter af på atmosfæren i lyntoget.

Det er ikke uden betydning for et parti at råde over folketingsmænd, som er i stand til at give noget fra sig. Andreas Hansen hører til dem, der elsker at tale med andre mennesker og fortælle dem om egne oplevelser. Han gør det på nordslesvigsk facon; hverken rigsdansk, sønderjysk, tysk eller plattysk er ham fremmed, og af en blanding heraf opstår ægte nordslesvigsk snak. Endskønt Andreas Hansen kom ind i folketinget som suppleant,

taler Socialdemokratiets stærke stilling i Haderslev for, at han vil være at finde der også efter et nyt valg.

Den anden af de tre socialdemokratiske folketingsmænd fra Nordslesvig kommer fra Sjellerup ved Guderup på Als. Hans fulde navn er Jens Dominicus Bladt, men han skriver kun Jens D., hvad der på en måde er synd. Bladt, årgang 1900, er et barn af Als og gik, ligesom alle denne generations fødte nordslesvigere, i en tysk skole og var arbejdsmand, indtil han i 1940 blev bestyrer af arbejdsløsheds-kassen for Als. Også som folketingsmand er han forblevet en jævn mand af folket, som ikke mindst holder kontakten vedlige med de tusinder af arbejdere, som er beskæftiget i »Danfoss« på en af Als Nørreherreds grønne enge.

Hans specielle område inden for det parlamentariske arbejde er den danske landarbejders levestandard, ganske særligt med henblik på opførelsen af landarbejderboliger, der egner sig til deres formål. Ved behandlingen af sådanne spørgsmål viser Bladt sig at være en skoletaler, der behersker paragrafferne ligeså godt som sin abc. Som Andreas Hansen er også Bladt en mand med sund sans og et muntert sind. Han og det tyske medlem Hans Schmidt, Oksbøl, der også bor i Als Nørreherred, har den længste vej. De må stå op før hanegal for at nå lyntoget i Sønderborg.

### *Den tredie i selskabet*

En stor del af den arbejdsbyrde, som havde ligget på Frede Nielsens skuldre, kom efter dennes død til at hvile på den socialdemokratiske folketingsmand Friedrich Wilhelm Teichert, der er af årgang 1902. Som allerede navnet antyder, stammer Teichert fra en familie, der er indvandret fra Tyskland; hans fader kom til Nordslesvig som teglværksarbejder, og i national henseende er familien splittet. Teichert selv, som først var landarbejder, men i 1928 overtog et husmandssted i Søgaard ikke langt fra grænsen, fandt tidligt sit politiske ståsted inden for det danske Socialdemokrati, som han tjener med den selvfølgelige loyalitet, som er typisk for de overbeviste socialdemokrater.

Allerede før Frede Niensens død var hans parlamentariske rolle ikke uden betydning. Han var kommet ind i rigsdagen allerede i 1946 og havde sæde i finansudvalget og det udenrigspolitiske udvalg. Men først og fremmest er Teichert siden 1951 medlem af Statens jordlovsudvalg, som især i Nordslesvig gennemfører et planmæssigt arbejde med henblik på oprettelse af nye brug, udstykning og kultivering, og som til dette formål råder over store arealer, der tildels er erhvervet gennem konfiskation. Man tager næppe fejl i at antage, at Teicherts kæreste virke ligger på dette område. Tyngdepunktet i hans arbejde vil formentlig i endnu højere grad komme til at ligge her, når han efter næste valg må forventes at forlade folketinget på grund af et besynderligt valg-system inden for Socialdemokratiet.

Teichert hører til de folketingsmedlemmer, som gør sig mindre bemærket på folketingets talerstol, men des mere i folketingets udvalg. De rejsende i lyntoget »Sønderjylland« forstår at påskønne hans altid reserverede og venlige væsen. I overensstemmelse med linjen inden for partiet satte Teichert sig energisk ind for Bonn-erklæringen. Selv om han er en af danskhedens bedste kræfter i videreførelsen af det økonomiske udviklingsprogram for Nordslesvig – hvorved det for ham især kommer an på husmandstederne – må man dog ikke herudfra drage den slutning, at han ikke skulle stille sig positivt til et fredeligt forhold mellem dansk og tysk i grænselandet.

### *Andre tider*

Dette korte blik, som vi har kastet ind i lyntogets 1. klasse, viser, at de 36 år, der er forløbet siden genforeningen, også har forandret karakteren i den nordslesvigske danskheds politiske repræsentation. Ganske vist lever der endnu hos mange af folketingsmændene ungdomsminder om den folkelige kamp i fremmedherredømmets tid – og mange af dem bærer endnu præg heraf – men de er ikke mere typen på den tids forkæmper, der stod som knudrede ege mellem deres landsmænd. Det er danske parlamen-

tarikere med et nordslesvisk særpræg, men trods alt danske parlamentarikere som kollegerne til højre og venstre.

I folketinget forstummer grænsedebatterne mere og mere, ja, siden behandlingen af Bonn-erklæringen har der næppe været tale om sådanne meningsforskelle. Under disse debatter var folketingsmændene fra »det gamle land« og bladfolk forberedt på det værste. De vidste, at hvis blot én nordslesviger tog ordet, ville alle tage det, og det ikke blot i første og anden runde, men også under de korte slutbemærkninger. Dette kaldtes på en godmodigt skæmtende måde for »Sønderjyderi«. Selv formanden anstrengte sig for ikke at gå glip af den temperamentsudfoldelse, som pludselig kunne høres fra talerstolen på hans venstre side.

Nu er de nordslesvigske folketingsmænd mere end nogen sinde tidligere blevet hjul i Christiansborgs partipolitiske maskineri. Men i forholdet mellem Danmark og Tyskland vil de altid spille en særlig rolle. De er en klods om benet på dem, der eventuelt måtte få trang til at henfalde i en himmelblå forståelsesmani som den ene yderlighed, der alligevel ikke kunne få nogen reel betydning. Men på den anden side er det heller ikke muligt at rive dem med ind i et antitysk hysteri, fordi de kender forholdene for godt. På Christiansborg repræsenterer de med andre ord det virkelige dansk-tyske forhold, således som det tager sig ud der, hvor de to folk mødes.

Klokken 17.10 om fredagen tager de igen plads i lyntoget »Sønderjyden« med kurs hjemefter, grundigt trætte af det parlamentariske liv og dets besværligheder. Men også nu findes der blandt dem nogle, som har energi til at spise gule ærter og flæsk på færgen. Restauratør Schwarzlose plejer at servere denne nationalret om fredagen, og man kan få tallerkenen fyldt så ofte, at man må blive bange for at skulle revne. Vælgerne, som rejser sjældnere, plejer ikke at give afkald på denne finale på en Københavnstur. Under indtryk af den mæthed, som et sådant måltid giver, mister de som regel lysten til at belemre folketingsmændene med politiske diskussioner. – Også revolutioner burde man bekæmpe ved, at der uddeltes gule ærter med flæsk.

## Fortidens skygger

### *En grænselandstyskers personlige tanker*

Hvem kender ikke denne anekdote? Dronning Victoria, efter hvem en hel britisk tidsalder er opkaldt, beder sin kabinetsminister aflægge beretning om det slesvig-holstenske spørgsmål. Palmerston bukker og siger: »Deres Majestæt, kun tre personer i England er inde i dette spørgsmål; den ene er død, den anden blev sindssyg, og jeg er den tredje, men jeg har glemt alt om det.«

Anekdoten er så yndet, fordi den for mange er en hjælp til at trække sig ud af affæren, når vor hjemstavns indviklede forhold kommer på tale. Men hvad gavner Palmerstons elegante buk os, der stammer fra grænselandet Slesvig? Hvad der for andre er et næsten glemt kapitel i historieundervisningen, er for os fortidens skygger, som bestandigt følger os.

### *Den stumme rytterkonge*

I København fører min vej mig ofte gennem buegangene ved Christiansborg slots ridebane med ridehuset, hofteatret og paviljonerne ved Marmorbroen over Frederiksholms kanal. Ofte stiller jeg mig ved siden af rytterstatuen af Kong Christian IX, som fra sin høje sokkel skuer ned på charabanc'erne, landauerne og vis-a-vis-kareterne, som er blevet hentet frem fra de kongelige stalde og nu røres på ridebanen med et forspand af prægtige heste. Hvilket hyggeligt billede.

Kongen ser ud, som om han smiler. Det er vel kun vintersolens spil i hans broncestøbte ansigt. Eller tænker han på de usædvanlige begivenheder, som i 1852 gjorde ham, der er født på Gottorp slot,

til »traktatprins« og dermed til tronfølger i Danmark? Eller på de dramatiske hændelser, som i 1863 tvang ham, hvis dybeste ønske var at bevare helstaten, til at underskrive novemberforfatningen, som fik helstaten til at lide endeligt skibbrud?

Måske smiler han, fordi der nu kører en galla-coupé frem på ridebanen, om hvilken han kun alt for godt erindrer, at det netop var i dette køretøj, der var en gave fra Københavns håndværkerlaug, at han på sin guldbryllupsdag i foråret 1892 som »Europas svigerfader« kørte gennem København med sin dronning Louise af huset Hessen-Kassel, og hvorledes de gennem spejlglassruderne havde vinket til de jublende københavnere. – Hvor tiderne forandrer sig! Kun ét er blevet, »Den kongelige staldetat« ved ridebanen.

### *Tragedien i 1848*

At Christian IXs livsløb kom til at forme sig som en halvcirkel, får os til at huske på, at man ikke vil kunne forstå udviklingen omkring 1864 uden at kaste et blik tilbage på året 1848, hvor februar-revolutionen i Frankrig tændte den gnist, som udløste folkerøret i København og i hertugdømmerne. Man må nævne begge i samme åndedrag; her som der er det de liberale kræfter, der bryder igennem som en naturkraft; her som der slutter de sig sammen med den nationale tanke. Ført tilbage til udgangspunktet, er idégrundlaget det samme.

Professor Alexander Scharff har gjort opmærksom på, at der før skismaet i 1848 en tid lang havde udviklet sig en venskabelig udveksling af tanker mellem kredsen af liberale i Kiel omkring Hegewisch og de danske liberale Tscherning og David, og mellem ditmarskeren Hans Reimer Claussen og Orla Lehmann, og at den københavnske avis »Kjøbenhavnsposten« bragte Uwe Jens Lornsen et ærefuldt eftermæle.

Mig har det altid forekommet, at den egentlige tragedie ved de slesvigske krige i 1848 til 1851 lå deri, at det var de liberale kræfter fra begge sider, som tørnede sammen. Jo mere en ny

dansk generation formår at frigøre sig af det synspunkt, der knytter sig til begrebet »oprør« i hertugdømmerne, jo mere vil den kunne respektere den indre rigdom i frihedstrangen, som førte den slesvig-holstenske ungdom helt frem til Fredericias fæstningsvolde, og som i nederlagets stund satte dem i stand til at kæmpe så tappert ved Isted.

Det skal indrømmes, at det dynamiske i det liberale idégrundlag på slesvig-holstensk side i højere grad har ligget under for en påberåbelse af dokumentariske landsrettigheder; en opfattelse, som i høj grad er præget af efterkommernes indstilling. Men selv ved den måde, hvorpå forbindelserne mellem det liberale og det nationale knyttedes, er det fælles udgangspunkt umiskendeligt; danskerne stræbte efter en dansk nationalstat, slesvig-holstenerne efter et selvstændigt land inden for et forenet Tyskland. Kædereaktionen opstod, fordi ingen af parterne ville give afkald på hertugdømmet Slesvig.

### *Provisoriet fra London*

Forløbet af den prøjsiske intervention i den slesvigske krig viser tydeligt, i hvor høj grad udviklingen gled såvel slesvig-holstenerne som danskerne af hænde; våbenstilstand den 26. august 1848 i Malmø, atter våbenstilstand den 10. juli 1849 i Berlin efterfulgt af Slesvigs besættelse med svenske tropper, prøjsisk resignation ved overenskomsten af 29. november 1850 i Olmütz og sluttelig underskrivelsen af Londontraktaten den 8. maj 1852 – altsammen etaper, der bestemtes af udenlandske interesser.

For slesvig-holstenerne var Prøjsens optræden et »forrhæderi imod en broderstamme«, som satte sig dybe spor hos dem. På dansk side viste der sig en psykologisk virkning, som ved næste vendepunkt forøgede tilbøjeligheden til at ville sætte alt på ét kort; for tilsyneladende gik den danske ligning i de europæiske stormagters regnestykke altid op.

Men hvad var i de europæiske stormagters interesse? Status quo ante: Genoplivelsen af helstatsmonarkiet efter et udefra an-



lagt synspunkt, nemlig politisk-strategiske overvejelser, der koncentrerede sig om Holstens og Danmarks nøglestilling ved Østersøen, men som ikke interesserede sig for Slesvig.

En genoplivelse af helstatsmonarkiet under sådanne forudsætninger kunne kun blive et provisorium, fordi den gik imod de indre, levende kræfter både i hertugdømmerne og i Danmark. Slesvig-holstenerne, som heller ikke havde givet Londontraktaten om ordningen af tronfølgerspørgsmålet deres tilslutning, kunne ikke affinde sig med, at det politiske bånd mellem Holsten og Slesvig blev skåret over; det danske folk kunne ikke affinde sig med, at Slesvig alligevel ikke ville blive en del af den danske stat, og at fællesmonarkiet gennem Holsten blev blandet ind i det tyske spørgsmål.

#### *Den sidste danske chance*

I min barndom bladede jeg ofte i slægtens gamle papirer. På mødrene side fandtes den gamle skolemesterfamilie Henningsen i Angel. Optegnelserne berettede om læreren og degnen Christian Henningsen, som, fem uger før slaget ved Isted, den 20. juni 1850 i anledning af sit 50-års tjenestejubilæum blev hyldet ved en fest givet af Thorsted sogn. Den gamle var en slesvig-holstensk patriot, som længtes efter et selvstændigt Slesvig-Holsten inden for et forenet Tyskland, men han var samtidig vænnet til at give kejseren, hvad kejserens er.

»Under krigen var huset stærk belagt med militær,« læste jeg i optegnelserne. Danskere og præjsere afløste hverandre. Over for danskerne forsøgte han ikke at lægge skjul på sin sande, slesvig-holstenske og tyske indstilling. Over for en officer gav han udtryk for den opfattelse, at de præjsiske soldater var de reaktionæres værktøj, at de spillede under dække med danskerne og kun var sendt for at spille Slesvig-Holsten i hænderne på danskerne. Det kom til et meget stormende optrin.

Det kunne ikke undgås, at Henningsen som politisk ustabil blev sat på listen over oprørere, da danskerne havde genvundet herre-

dømmet i 1851. Han blev udsat for mange drillerier og var i fare for at blive afsat. Det var blevet meldt den danske kommandant, at Henningsen havde forbudte bøger i sit hjem, f. eks. Burgdorfs læsebog »Bildungsfreund« og Sass's regnebøger. Forbudt var alt, som blot indeholdt navnet Slesvig-Holsten.

De nævnte bøger fandtes ganske vist i hjemmet, men en husundersøgelse gav intet resultat, og danskerne trak sig stille tilbage. Henningsen derimod havde ingen ro. Han plagedes af tanken om, hvad han skulle gøre, dersom de nu kom tilbage, og han muligvis skulle aflægge ed på sin påstand om ikke at have noget forbudt i huset. Denne tanke røvede ham hans nattesøvn, og han sprang derfor pludseligt ud af sengen og løb i bar skjorte ud til komfuret, hvor han tændte ild.

Bestyrtet så hans kone, der var vågnet, ham rode rundt. Hun troede vist, at han var blevet skør. På sine ængstelige spørgsmål: »Far, far, hvad laver du? Hvad er der i vejen?« fik hun intet svar. Han fortsatte sin håndteren, idet han af og til mumlede hen for sig, hentede bøgerne, rev bindet itu, rev bøgernes blade itu og overgav det hele til flammerne. Så stod han stille og så til, indtil alt var brændt. Da var trolldommen brudt, og idet han glad udbrød: »Så, nu lad dem blot komme,« gik han i seng igen og sov beroliget ind.

Da den danske pastor Ewaldsen overtog embedet i Brodersby og Thorsted og lærte Henningsen at kende som en tro og pligtopfyldende lærer og som sognets højtansete ven og rådgiver, der var alt andet end en agitator, da hørte alle chikanerier op. Forholdet udviklede sig til at blive meget hjerteligt, og den gamle blev også ven og rådgiver for den unge præst. Denne holdt ham en gribende begravelsesprædiken over ordet: »Ej, du fromme og tro tjener . . .«

Dette lille tidsbillede i optegnelserne indeholdt tre momenter, som bevægede mig stærkt: Skolemesterens heftige anklager mod Prøjsen; stupiditeten hos det tilbagevendte danske styre og den indsigtfulde holdning hos den danske præst, som ikke kunne henregnes blandt de »sorte gendarmer«, som mange af hans kaldsbrødre kaldtes blandt slesvig-holstenerne.

Havde Danmark i denne provisorietid fra 1851 til 1863 muligvis sin sidste chance for på en positiv måde at vinde en stor del af den slesvigske befolkning syd for de nordslesvigske distrikter, og forspildte denne chance gennem gendarmernes overgreb, Tillisch' sprogreskripter og Regenburgs administration? Meget taler herfor. Ude på landet var den nationale stillingtagen først i sin vorden, endvidere levede helstatstanken stadig i den ældre generation, og de bevidste slesvig-holstenere var skuffede over det tyske fædrelands afmægtighed og forbitrede på Prøjsen. Dette var en mulighed for Danmark.

### *En slags desperation*

Alle disse elementer, fra de to rejsninger i 1848 og krigen over mellemkrigstidens flydende tilstand til den faretruende tilspidsning i 1863, indgår i billedet af et optrækkende uvejr, som måtte have udløsning; et billede som kun kan tydes på denne måde. Det bemærkelsesværdige er, at alle kloge hoveder såvel på dansk som på slesvig-holstensk side føler – ja, måske endog er vidende om – hvorfor og hvornår uvejret må bryde løs.

Hvorfor? Fordi Danmark, drevet dertil af nationale kræfter, som kun periodevis lader sig tæmme, vil sprænge Londontraktatens snærende bånd og frigøre sig for Holsten og knytte Slesvig nærmere til sig. Og hvornår? Senest ved Konge-hertugen Frederik VII's død og »Traktatprinsen«s tronbestigelse som Kong Christian IX. Begge begivenheder indtræffer samtidigt som et lynnedslag i 1863, og professor Troels Fink kalder meget rammende baggrunden for den danske handle måde for en »slags desperation«.

Det er forbavsende med hvilken nøgternhed nulevende, yngre danske historikere, således f. eks. i Danmarks radios fjernsyns-serie, skildrer den kæde af begivenheder i København, der begynder med reskriptet af 30. marts 1863 vedrørende Holstens særstilling i helstatsmonarkiet, og finder sin logiske fortsættelse i »novemberforfatningen« af 13. november 1863 vedrørende Danmarks

og Slesvigs fælles anliggender, som ganske vist først skal træde i kraft den 1. januar 1864.

De indre uoverensstemmelser, illusionerne og tvivlen, følelses-eksplosionerne og resignationen – alt dette drevet til klimaks ved den gamle konges død på Lyksborg slot den 15. november 1863 – gør tiden i København mellem den 13. november 1863 og 1. januar 1864 til et stort historisk drama, som indtil da ikke har haft sin lige. Facit bliver, at Danmark folkeretligt set begår brud på Londontraktaten og i troen på sit held og på fremmed hjælp tager muligheden for en krig med i købet.

Der kan ikke ændres en tøddel ved denne udlægning, og ud fra en formalretlig tankegang, som Prøjsen kunne støtte sig til, har vi i generationer sat os på den høje hest over for dette traktatbrud. Herved er ét kommet til kort, nemlig erkendelsen af, at slesvig-holstenerne, som ganske vist hverken ved beslutninger eller underskrifter var bundet til Londontraktaten, reagerede på nøjagtigt samme måde. Heller ikke de betragtede det i London tilvebragte provisorium som forpligtende i nogen som helst form. Også de handlede i en slags desperation.

### *Forhåbningerne til hertug Friedrich*

»Skændselen er forbi, den tunge tærning er kastet. Nu eller aldrig. Tidens fylde er kommet. Danserkongens dødeklokke ringer. Mig forekommer det som påskeklokkens ringen.« Således skrev Theodor Storm, fjernt fra sin elskede hjemstavn, i sin »Gräber in Schleswig-Holstein«, og i dag rammer sammenligningen mellem dødeklokker og påskeklokker os med en fremmedartet hårdhed som et ekko fra de mest forbitrede modsætningers tid. Politisk kommer den slesvig-holstenske indstilling til udtryk gennem meddelelsen om kongehertugens død i »Kieler Wochenblatt«:

»Ifølge officiel bekendtgørelse er Hans Majestæt Kong Frederik VII den 15. november, klokken 2<sup>1</sup>/<sub>2</sub> eftermiddag, afgået ved døden på Lyksborg slot. Med ham ophører den kongelige linie i det oldenborgske kongehus, som siden 1460 uden afbrydelse har her-

sket over vort land, og vi stilles nu over for det skæbnesvangre spørgsmål om den legitime arvefølge. Det ligger uden for al menneskelig beregning at kunne skønne om, hvilke politiske omskiftelser vi nu går i møde. Tilbage bliver kun at ønske, at den kommende tid må finde vort folk væbnet med bevidstheden om dets ret, med mod og med udholdenhed!«

Kvintessensen i denne meddelelse, som førte til, at det danske styre konfiskerede bladet, er ikke-ankendelsen af Londontraktatens arvefølge. Betydningen af prins Friedrichs fremtræden – den førstefødte prins af huset Augustenborg, nærmeste linie til det oldenborgske hus – som hertug af Slesvig-Holsten, lå deri, at han gav slesvig-holstenerne et alternativ i hænde.

»Slesvig-holstenerne! Opfyldt af overbevisningen om, at min ret er Eders redning . . .« fremkom samme dag, som »traktat-prinsen« udråbtes til Kong Christian IX af Danmark. Her var altså en modhertug, der støttedes af en så berømt historiker som professor Georg Waitz, der stammede fra Flensborg, men underviste i Göttingen, og som i et otte-siders skrift, der fik stor udbredelse, udtalte: »Man kan sige, at intet regerende hus i Tyskland og Europa har en ret, der er bedre begrundet end hertug Friedrichs . . .«

Med hertugen vil slesvig-holstenerne, løst fra Londontraktaten, nå frem til deres gamle mål: Et selvstændigt land inden for et samlet Tyskland. Man bør ikke glemme forudsætningerne. Det tyske forbund, som siden Wienerkongressen var blevet til en svag afglans af Det hellige romerske rige af tysk nation, havde allerede den 1. oktober 1863 med hensyn til Holsten vedtaget forbunds-eksekution over for Danmark. Tiljuble af slesvig-holstenerne, overskred saksisk-hannoveranske forbundstropper den 23. december 1863 Holstens grænse, efter at danskerne havde trukket sig tilbage uden kamp.

### *Bismarcks »mesterstykke«*

Ikke blot danskerne, også slesvig-holstenerne spiller højt spil hinsides Londontraktaten, og deres idé har intet tilfælles med den

prøjsiske, hvor meget disse forhold end måtte have forvirret sig i senere faser. På begge sider, den slesvig-holstenske og den danske, er man blevet offer for den samme historiske fejltagelse, at man enten overhovedet ikke har indkalkuleret eller totalt har undervurderet den afgørende faktor, som Bismarcks udenrigspolitik måtte være for udgangen på denne strid. Men kunne dette være anderledes?

Med hensyn til fejlvurderingen af Bismarck i København såvel som hertugdømmerne er det, med den viden vi i dag har om det historiske forløb, alt for let at sige: »Hvem Gud vil ødelægge, slår han først med blindhed!« Men hvad kunne man vide om Bismarck i 1863? Ikke særlig meget. Først den 23. september 1862 havde Kong Wilhelm i en fortvivlet konfliktsituation med landdagen over en forstærkelse af hæren som sidste og voveligste triumfkort udnævnt ham til Prøjsens ministerpræsident.

Efter alle normale begreber måtte Bismarck, hvis politiske geni endnu ikke havde kunnet afsløre sig, som følge af den indre, prøjsiske konflikt, befinde sig i en yderst svag position. Og hvem forstod til fulde betydningen af Bismarcks første, virkeligt mesterlige skaktræk, den »Alvenslebenske konvention«, gennem hvilken han tilsikrede Rusland hjælp imod det polske oprør og dermed neutraliserede det som en potentiel modstander i spillet om Slesvig-Holsten?

Med Bismarck trådte der en kølig regnemester, hvis indflydelse ingen kunne vide noget om, ind på den europæiske scene, den scene som dengang var verden. En figur, der, som han selv senere har udtalt i sine »Gedanken und Erinnerungen«, med hensyn til Slesvig-Holsten »fra begyndelsen urokkeligt ville holde blikket vendt imod en annektion«. I betragtning af danskernes og slesvig-holstenernes høje spil, som ingen forstand syntes at kunne sætte grænser for, falder Bismarcks »risikotabel« desto mere i øjnene:

»Efter min opfattelse skulle de trin, der syntes fremkommelige i det danske spørgsmål, som hver for sig betød fremskridt hen imod det bedre for Slesvig-Holsten, sammenlignet med de øjeblikkelige forhold, til sidst føre frem til, at hertugdømmerne erhver-

vedes for Prøjsen, således som jeg allerede gav udtryk for det under en rådslagning straks efter Kong Frederik VII's død den 15. november 1863.«

»Dersom det højeste mål havde været uopnåeligt, så kunne vi til trods for alle augustenburgske afkaldserklæringer gå med til en indsættelse af dette dynasti og oprettelsen af en ny mellemstat, hvis man kunne sikre de prøjsiske og tysknationale interesser, der væsentligst bestod i de senere februarbetingelser, militærkonventionen, Kiel som forbundshavn og Nord-Østersø-kanalen.«

»Havde dette . . . heller ikke været opnåeligt, uden at Prøjsen var blevet isoleret fra alle stormagter inclusive Østrig, kunne det komme på tale, ad hvilken anden vej man kunne nå frem til en foreløbig afslutning, f. eks. i form af en personalunion eller andet, som imidlertid skulle være en forbedring i hertugdømmernes stilling.«

Denne »risikotabel« indeholdt alle muligheder, blot ikke sådanne, der kunne føre til en katastrofe, således som Bismarcks sande mesterskab jo – trods alle andre, meget udbredte opfattelser – netop bestod i at kunne afstikke og overholde grænserne for enhver udvikling; og alligevel rammes mange endnu i dag i deres inderste af den følelseskulde, hvormed han gjorde den sag, for hvilken danske og slesvig-holstenske hjerter bankede, til genstand for sine beregninger.

Den løftestang, Bismarck betjener sig af, er legitimiteten: I modsætning til danskerne og slesvig-holstenerne lod han Londontraktaten være sit grundlag og forpligter herved de europæiske magter på deres underskrifter, trækker Østrig med ind i interventionen som forbundsstat, overtrumfer det tyske forbund og stiller den 16. jan. 1864 Danmark over for et prøjsisk-østrigsk ultimatum med to dages frist, et ultimatum, om hvilket han ved, at det må føre til et brud. Prøjsere og østrigere marcherer forbi de saksisk-hannoveranske forbundstropper i Holsten i retning mod Slesvig. Den slesvig-holstensk sindede del af befolkningen i Holsten har ikke glemt, hvad der skete i oprørstiden, og de har med forbitrelse hørt om Bismarcks fastholden ved Londontraktaten. De viser frem

for alt de prøjsiske tropper – i modsætning til forbundstropperne – kulde og mistro. Mange prøjsere har en fornemmelse, som drog de ind i fjendeland. Først i Slesvig kommer det til glædestilkendegivelser fra bevidste slesvig-holstenere, der føler sig udfriet af en trængslernes tid.

### *I krigens spor*

I anledning af hundredåret for krigen i 1864 behandles alle krigens faser udførligt i bøger, presse, radio og fjernsyn i denne tid. Ganske naturligt sker det med kikkert for øjet, som om alt hørte den ældste fortid til; og dog havde vore bedstefædre eller fædre endnu personlige erindringer herom, de har fortalt os herom; og vi selv, der er opvoksede som skolebørn i Nordslesvig, har travet gennem Danevirke og over Dybbøls skanser ført af oprigtigt bevægede lærere eller redaktører, for hvem hver høj og hver mindesten havde en konkret betydning, og hvis historieopfattelse endte med 1864, fordi det, der herefter skete, ikke af dem kunne godkendes som krigshistorie.

Hvad der fascinerede mig mere end krudtrøg og bajonetakampe, var den skæbne, der blev den danske overgeneral de Meza til del. Da jeg var barn, havde endnu langt fra alle danskere tilgivet ham, at han lod Danevirke rømme. Gennem danske publikationer her i mindeåret er billedet af ham igen blevet levendegjort.

Ved inspektionen af Danevirkestillingerne den 4. februar 1864, en afgørende dag, bar overgeneralen en grøn pelsfrakke med snævre ærmer og lange frakkeskøder, som dækkede hans sporer og fødder. Den uniformskasket, han havde båret siden de slesvigske krige, var trukket dybt ned i nakken. Med et mørkt blik og sammenknebne læber red han gennem stillingerne med soldaterne, der led under den isnende kulde.

Når en general trådte frem og begyndte at afgive sin melding, lyttede overgeneralen et stykke tid, nikkede derpå let og red videre uden et ord – en næsten spøgelsesagtig fremtoning, denne 72-årige mand, som i 1849 havde ført den danske avantgarde ved



udfaldet fra Fredericias fæstningsvolde, men som nu stod over for sit livs bitreste beslutning.

Om aftenen denne 4. februar i 1864 mødtes de danske generaler i nedslået stemning til krigsråd i Prinsens Palæ i Slesvig; de tyngedes af den opgave med 35.000 utilstrækkeligt uddannede, dårligt forsynede soldater udrustede med gammeldags våben at skulle holde Danevirke over for en betydelig overmagt af østrigsk-prøjsiske tropper. Ydermere hæmmedes de af ordren om ikke at sætte den danske hærs kampkraft på spil, men at bevare denne til forårets kampe.

Nu var de Meza som forvandlet, klar i sin fremstilling af situationen, beslutsom i sine meninger om de nødvendige skridt, som om han havde overvundet sig selv for at redde den danske hær fra den truende undergang, som var tiltænkt den af Moltkes store generalstab. de Meza gjorde over for sine generaler rede for nødvendigheden af at rømme Danevirke.

Generalerne tøvede, kom med betænkeligheder, overvejede en kamp til sidste mand, frygtede reaktionen i den danske offentlighed, indtil de Meza ophidset udrød: »Vi står ikke her for at høste publikums bifald!« Diskussionen varede ved, og man nåede ikke til klarhed, før de Meza pludseligt erklærede, at hvis meningerne var så delte, måtte man blive i Danevirke. Dette forskrækkede generalerne, og det kom herefter til udarbejdelsen af en protokol vedrørende tilbagetrækningen.

de Mezas ridderlige holdning er umiskendelig, da han tilbyder alene at underskrive protokollen og påtage sig det fulde ansvar. Men generalerne holdt fast ved også at ville underskrive. Efter henstilling fra de Meza afholdt artillerigeneral Lüttichau sig fra at underskrive, fordi han måtte efterlade alt sit svære fæstnings-skyts og derfor ikke kunne bifalde en tilbagetrækning.

Den følgende dag traf generalerne forberedelser til tilbagetoget, som fandt sted natten til den 6. februar, uden at prøjserne og østrigerne mærkede noget før i den tidlige morgen. På en udstilling, som for tiden vises i Tøjhusmuseet i København, ser man det telegrafapparat, hvormed de Meza umiddelbart før tilbage-

trækningens begyndelse underrettede regeringen i København. Herefter lod han forbindelsen afbryde for at undgå en kontraordre, der kunne have tvunget ham til at gøre sig skyldig i lydighedsnægtelse.

de Meza måtte tømme den bitre kalk til bunden. Fjorten dage senere afsattes han, og et år senere blev han afskediget fra hæren. Indtil sin død den 16. september 1865 isolerede han sig fra omverdenen, fra slægt og venner; en tragisk skikkelse, således som kun de store tabere er det.

Min fader, der dengang var tre år, kunne endnu huske noget fra den tid, der fulgte efter tilbagetrækningen fra Danevirke. Østrigere, der var indkvarteret på slægtsgården i Harres ved Bredebro, lod ham drikke vin fra deres feltflasker og gav ham knaldperler. Om efteråret kom prøjsiske husarer med deres heste til gården, som var »slesvigsk« i modsætning til de »kongerigske« gårde.

Bevæbnet med en træsabel legede min fader krig i køkkenhaven, hvor han nedlagde talrige kålhoveder, »indtil en interesseret stormagt erfarede herom og i min moders skikkelse intervererede afgørende til fordel for kålhovederne, så jeg skammeligent måtte kapitulere.«

### *Slesvig-holstensk skuffelse*

Det, der under krigen udspandt sig bag de politiske kulisser, var præget af Bismarcks vilje til gennem anneksion at sikre Prøjsen vigtige, militære stillinger, en krigshavn i Kiel og bygningen af Nord-Østersø-kanalen som forudsætning for en flåde, der kunne operere i begge have uden at være afhængig af danske farvande. Formentlig er Bismarck først i det videre handlingsforløb blevet fuldstændig klar over, at han i Slesvig-Holsten tillige ville få et vigtigt tyngdepunkt i den afgørende kraftprøve med Østrig om herredømmet i Tyskland.

Derfor tromlede historiens tunge hjul henover hertug Fried-

rich, som var sindbilledet på de slesvig-holstenske forhåbninger; og faserne i den for ham så tragisk udvikling, der forblev skjult for hans samtid, kender vi i dag fra kildemateriale og litteratur.

I min faders reol stod bogen »Die Kämpfe um Schleswig-Holstein 1863–1866« af Hinrich Ewald Hoff, som blev udgivet i Kiel i 1914 i anledning af krigens halvtredsårsdag, og jeg læste ofte i den. Det var ikke noget nøgternt afvejende, videnskabeligt værk, men en slesvig-holsteners dybtfølte bekendelse til en liberal frihedsarv, for hvilken han forsøgte at finde en fællesnævner med Slesvig-Holsten i rollen som en prøjsisk provins i det tyske rige.

Således kom det for Hoff først og fremmest an på at drage hertug Friedrich med ind i de historiske betragtninger for, som han skriver i sit forord: »I næsten tre år har hertugen været genstand for slesvig-holstenernes hyldest og tilbedelse, og alligevel får man indtrykket af, at hertug Friedrich skulle være glemt i Slesvig-Holsten allerede efter et halvt århundrede. Men den, der kender vor folkestamme, ved, at dette ikke kan være tilfældet.« Og dog bliver der for Hoff til sidst kun den trøst tilbage, at hertug Friedrich, før han døde den 14. januar 1880 i Wiesbaden, kunne velsigne ægteskabet mellem hans ældste datter Auguste Viktoria og prins Wilhelm i bevidstheden om, at hun ville blive Tysklands kejserinde.

Efter Hoff's opfattelse forsonede dette også de gamle kampfæller og patrioter, som inderst inde endnu ikke helt havde kunnet affinde sig med Slesvig-Holstens skæbne.

Grundlæggelsen af det tyske rige i 1871 var naturligvis af afgørende betydning for, at slesvig-holstenerne kunne forsones sig med udfaldet af deres opstand, nemlig at landet blev en prøjsisk provins. Forsoningen ligger som et slør over den historiske kendsgerning, at der i 23 dramatiske år i forrige århundrede, fra 1848 til 1871, ikke bestod nogen som helst identitet mellem Slesvig-Holstens og Prøjsens indre, regerende organer og deres mål udadtil – dog med den ene undtagelse, at begge stræbte efter et forenet Tyskland, hvorom de dog dannede sig et meget forskelligt billede.

### *Hvem tabte egentlig krigen?*

Kan man, i betragtning af den østrigsk-prøjsiske sejr, skabelsen af det prøjsisk-tyske kejserrige og slesvig-holstenernes forsoning med Prøjsen, alligevel stille spørgsmålet om, hvem der egentlig tabte krigen? I dag kan man, for enhver ved, at det ikke er den militære afgørelse, som alene bestemmer svaret på dette spørgsmål, og at det ikke er tilstrækkeligt at sige, at Danmark tabte krigen.

I de tyske skoler i Nordslesvig havde vi gode danske lærere. Allerede i folkeskolen i Tønder gjorde lærer Alfred Torp os fortrolige med det danske synspunkt – en klog iagttager, hvis memoirer for nyligt er udkommet i »Sønderjydske årbøger« – og derefter gik det videre ved det tyske gymnasium i Aabenraa. Herved blev vi hurtigt klare over én ting: Uden nederlaget i 1864 ville man overhovedet ikke kunne forstå nutidens Danmark. Tidligt fik vi indpræget betydningen af hedeopdyrkeren Dalgas's ord: »Hvad udad tabes, det skal indad vindes.«

Professor Povl Bagge har ganske vist gjort opmærksom på, at der er indtrådt en vis forskydning i dansk historieopfattelse. Som en »ideel historieopfattelse« henviser han til Niels Neergaards opfattelse: »I kongeriget Danmark vågnede der en følelse af, at folket for at kunne hævde sin eksistens og udligne det tabte måtte anspænde sine kræfter i en helt anden målestok end tidligere, og at denne følelse bar frugt gennem en åndelig og materiel udvikling, som man ikke havde oplevet den i tidligere perioder.«

Heroverfor stiller Bagge Erik Arups konstatering, at tiden fra 1848 til 1872 udgjorde en sammenhængende periode i folkets indre udvikling, økonomisk, indrepolitisk og i åndslivet. Bagge redegør for, hvorledes denne Arup-tendens træder tydeligere frem hos yngre historikere, men vil alligevel holde fast ved, »at nederlaget og tabet af hertugdømmerne havde store umiddelbare og middelbare virkninger.«

Kun under denne synsvinkel vil man kunne forstå, hvorfor hundredåret for 1864 finder så stor interesse i Danmark og har

ført til en så livlig udgivervirksomhed; det danske folk udforsker den vej, der har ført det derhen, hvor det står i dag. Det ser ind i historiens spejl, som fortæller det, at et militært nederlag forvandlede til en folkelig, økonomisk og social sejr.

Det er vanskeligt at få øje på en modsigelse mellem Neergaard og Arup i disse citater, for de indre kræfter, som man kunne have lyst til at kalde folkelige, havde deres udspring i rejsningstiden omkring 1848, men kunne først komme til fri udfoldelse efter overvindelsen af provisoriet, da Danmark i 1864 var blevet en nationalstat og ikke mindst efter tabet af det stærkt danskprægede Nordslesvig, hvis folkelige selvhævdelse med en ny grænse-  
dragning som mål betød en yderligere, drivende kraft.

### *Statslig og folkelig tænkemåde*

Også i Slesvig-Holsten var de folkelige kræfter fra 1848 vågne, og de hævdede sig i tiden mellem 1851 og 1863, der af slesvig-holstenerne betragtedes som en trængslernes tid. De fik et nyt gennembrud i 1863 og blev altid båret oppe af et åndeligt oplyst, fædrelandskende og fremskridtsvenligt lag i befolkningen, ligesom det var tilfældet i Danmark. Udviklingen kunne være gået i samme retning henimod en folkelig tænkemåde som i Danmark.

Men her tror jeg, at den militære sejr i 1864 og Slesvig-Holstens senere indlemmelse som provins i Prøjsen kom til at betyde et brud. Der skal intet siges imod Prøjsen, som det var i sin egentlige kerne af oprigtighed, retskaffenhed, klarhed og nøjsomhed. Mange slesvig-holstenerne og nordslesvigere blev varigt prægede af disse prøjsiske kardinaldyder, og min egen fader var en af dem. Men til prøjsisk provinsforvaltning knyttede der sig en statstænkning, der yderligere forstærkedes, efterhånden som den sande prøjser-ånd sank ned til at blive et udtryk for den wilhelmske tids storpralende magtfølelse, som i alt for høj grad lod de folkelige kræfter ligge brak, som oprindeligt havde præget den slesvig-holstenske bevægelse.

Da vi i 1920 flyttede til Tønder, stod der i kælderens væg

af den store, gammeldags tøjrule en træbom. Som dreng spurgte jeg min moder, hvad det var. Hun forsøgte at forklare mig, at min faders forgænger i embedet som amtsforstander i Bredebro, en tilflyttet prøjsler, havde stillet bommen op mellem sig og de nordslesvigske bønder. Min fader fjernede den. Dette var mit første indtryk af prøjsisk grænsepolitik, men også af, at den kunne ændre sig; under landråd Rogge fandtes der kun hjemmehørende som amtsforstandere.

Men hvorfor bære ugler til Athen? Det er efterhånden blevet erkendt overalt, at den prøjsiske grænsepolitik kom til kort over for danskhedens opvågnende folkeliv i Nordslesvig. Man har aldrig positivt interesseret sig for, hvilke folkelige kræfter – udgået fra det liberale og nationalstatlige idégrundlag i den slesvig-holstenske bevægelse – der kom til at stivne i prøjsisk provinslivs statslige tænkemåde. Hvilken betydning fik dette for den folkelige, økonomiske og sociale udvikling ikke blot i Nord- men også i Mellem- og Sydslesvig og i Holsten? Fandtes der mon nogen anden taber af krigen i 1864 end netop Slesvig-Holsten selv?

## Friedrich Joachim von Moltke (1799-1864)

*Et liv i loyalitet i tiden mellem de slesvigske krige 1848 og 1864*

I det følgende offentliggøres en historisk studie ved den nuværende leder af postkontoret i Flensborg over en af hans forgængere i dette embede, postmester og dansk kammerherre Friedrich Joachim von Moltke. Hvad der oprindeligt blev påbegyndt af interesse for postetatens historie, blev på grund af den centrale figurs personlighed – en loyal og kongetro dansk embedsmand og broder til strategen i krigen mod Danmark i 1864, den prøjsiske generalfeltmarskal Helmuth von Moltke – til en bredt anlagt historisk skildring, der ikke er uden aktuel interesse. Vi glæder os over at kunne offentliggøre dette arbejde, som kun er afkortet, for så vidt nogle specielle flensborgske, postale forhold angår.

*Hvad der hændte i Aabenraa i 1848 . . .*

Ved kgl. resolution af 21. november 1842 udnævntes capitain Friedrich Joachim von Moltke med virkning fra 1. januar 1843 til postmester i Aabenraa, ligesom det blev ham tilladt, af sin forgænger i embedet, justitsråd Petersen, at købe ejendommen nr. 12 i byens 3. kvarter til den af retten fastsatte pris under samtidig overtagelse af to lån, der var ydet af generalpostdirektionen, medens huset var under opførelse. Dette rummelige hus, opført i Rokoko-stil i 1758 af den daværende postmester Hermann Daniel Linde, repræsenterede i henhold til brandforsikringsprotokollen fra 1845 den anselige værdi af 6.400 rigsdaler.

Aabenraa havde på denne tid noget over 4.000 indbyggere, hvoraf den besiddende borgerklasse næsten uden undtagelse hørte

hjemme i den tyske kulturkreds, hvorimod flertallet af småborgerne og først og fremmest skibstømmerne ved byens 7 skibsværfter holdt fast ved deres hjemlige, sønderjyske mundart. Denne nationale og på samme tid sociale deling i to lag førte, efterhånden som de nationalliberale demokratiske kræfter vågnede, til de første gnidninger, der tog til i styrke fra omkring det tidspunkt, hvor Friedrich von Moltke tiltrådte sit embede, og som under og efter oprøret i marts 1848 førte til modsætninger, der klart viste, at datidens slesvig-holstenske kalamitet havde sin oprindelse i det næsten uløselige, slesvigske problem.

Måske netop fordi Friedrich von Moltke selv stod så fjernt fra disse modsætninger, skulle han blive draget ind i dem med en ganske særlig og skæbnesvanger heftighed.

Umiddelbart efter, at der den 24. marts 1848 var blevet dannet en provisorisk, slesvig-holstensk regering i Kiel, godkendte byrådet i Aabenraa enstemmigt nyordningen; men da borgmester Schow opfordrede postmesteren til at vise sig den nye regering underdanig, svarede Friedrich von Moltke, at han var bundet af sin ed til kongen og følgelig kun kunne efterkomme den provisoriske regerings anordninger, for så vidt disse ikke stred imod de anordninger, han havde modtaget fra generalpostdirektionen.

Med dette ligeså klare som myndige svar sagde Friedrich von Moltke samtidig nej til den slesvig-holstenske tese, at landsherren siden martsrevolutionen ikke havde nogen fri vilje, og at hertugdømmerne derfor var uden regering; en tese som var alt andet end en abstrakt fiktion og uden hvilken, som Beseler engang har udtrykt det, den slesvigholstenske opstand ville være brudt sammen på mindre end tre dage. Thi datidens helstat, der regeredes af oldenborgerne, bestod af såvel danske som tyske rigsdelen, der blev holdt sammen af en enevældigt og upartisk regerende landsfader. Men i det øjeblik, hvor forholdene også i denne oldenborgernes helstat førte til, at det enevældige styre erstattedes med et konstitutionelt, afløstes den hidtidige landsfaderlige interesseudligning af nationale bevægelser; på den ene side den slesvig-holstenske bevægelse, som ville knytte båndene mellem Slesvig



og Holsten endnu fastere, og som i konsekvens heraf stræbte efter Slesvigs optagelse i det tyske forbund, og på den anden side den ejderdanske bevægelse, som ville frigøre Slesvig fra den oprindelige tilknytning til Holsten og føje landet mellem Ejderen og Kongeåen fast ind i det danske kongerige. Begge bevægelser havde kunnet sætte sig igennem i marts 1848, og derfor følte det overvejende flertal af slesvig-holstenske embedsmænd sig i den daværende revolutionære situation ikke bundet af deres ed til den nu konstitutionelle og dermed ufrie konge, men var villige til at adlyde den provisoriske regering.

Friedrich von Moltkes svar til borgmester Schow var imidlertid også, hvad vi i dag ville kalde bemærkelsesværdigt nonkonformistisk. For med dette svar bragte han sig selv i et for menneskelig dømmekraft uovervindeligt modsætningsforhold til den del af Aabenraas borgerskab, hvortil han selv hørte gennem sin stilling i samfundet såvel som gennem sin nationale afstamning.

Vil vi forsøge at finde en forklaring på denne holdning hos postmesteren, som uvægerligt måtte føre til hans isolation, da finder vi den ikke blot i hans agtværdige viljestyrke, men også deri, at der dengang foruden den nationalliberale bevægelse, som dels ytrede sig slesvig-holstensk og dels ejderdansk, også fandtes konservative personligheder, som uden at gøre forskel til nogen af siderne så en national ulykke for hertugdømmet Slesvig i det to nationale bevægelser.

Senere blev disse konservative personligheder ofte kaldt helstatsfolk eller blot loyale eller kongetro. De holdt fast ved deres konge, fordi kun han legemliggjorde helstaten, og fordi kun han formåede at skabe ligevægt mellem de to nationaliteters interesser og bringe dem i ét spor, og fordi helstatens viderebestaan imødekom bestemte, meget reale handelspolitiske forhold og sidst, men ikke mindst, deres egne interesser.

Friedrich von Moltke var forudbestemt til at sige nej til den provisoriske, slesvig-holstenske regering allerede af den grund, at han – ganske vist uden udsigt til noget resultat – ved stændervalget i januar 1847 havde ladet sig opstille som kongetro kandi-



*Postmester, kaptajn Joachim Friedrich von Moltke og hustru Elisabeth,  
f. Bölte*

dat for Aabenraa og som modkandidat til advokat Güllich, der virkede for hertugdømmet Slesvigs indlemmelse i det tyske forbund.

Friedrich von Moltkes holdning førte med sig, at han dengang blev betragtet som dansker og suspenderet umiddelbart efter, at general von Wrangels prøjsiske og slesvig-holstenske tropper var rykket ind i Aabenraa den 28.4.1848. Men alligevel synes man på tysk side ikke i al almindelighed at have misbilliget hans holdning. I et brev, som Helmuth von Moltke, allerede dengang generalstabschef i det IV prøjsiske armekorps, skrev til sin broder Adolph den 17. november 1848, finder vi den tankevækkende bemærkning, at han lige har talt med en prøjsisk officer, der havde været indkvarteret ved Fritz i Aabenraa, og som yder denne fuld retfærdighed uanset hans hele danske indstilling. Hertil bemærker Helmuth von Moltke: »Dette har virkelig glædet mig.«

Efter suspenderingen den 4. maj 1848 måtte Friedrich von Moltke forlade posthuset, endskønt det tilhørte ham.

Efter at have forladt Aabenraa, tog han til Odense. Her udnævnte generalpostdirektionen ham den 18. maj 1848 »for på hensigtsmæssig måde at kunne udnytte hans tid og kræfter« til feltpostmester ved hæren, og den 8. september 1848 udnævnte kong Frederik VII ham til ridder af Danebrog.

Allerede i slutningen af september 1849 kunne Friedrich von Moltke vende tilbage til Aabenraa. Imod det slesvig-holstenske statsholderskabs vilje havde Danmark og Prøjsen sluttet våbenstilstand i juli 1849 og truffet aftale om en dansk-prøjsisk bestyrelseskommission, på hvis foranledning Nordslesvig blev besat af neutrale svensk-norske tropper og hertugdømmets sydlige del af prøjsiske tropper.

I den mellemliggende tid havde den nye postmester Knutzen, som var indsat af den provisoriske regering, indrettet sig i posthuset i Aabenraa, og det stod til at begynde med ikke klart, om Knutzen skulle fortsætte som postmester, eller om han måtte vige for den tilbagevendte postmester von Moltke. Landsforvaltningens tremandskommission, der bestod af den prøjsiske grev Eulen-

burg, den danske kabinetssekretær Tillisch og englænderen Hodges som opmand, havde nemlig, takket være englænderens fornuftige indstilling, truffet den afgørelse, at de af den provisoriske og fælles regering eller af statsholderskabet ansatte embedsmænd – også hvor der kun var tale om en forbigående ansættelse – kun skulle kunne afskediges, dersom de satte sig op imod bestyrelseskommissionens anordninger. Dette skulle også gælde de tilfælde, hvor de tidligere, udelukkende af politiske grunde forjagede, indehavere af sådanne embeder gjorde deres krav gældende.

Efter denne påskønnelsesværdige afgørelse var en genansættelse af Friedrich von Moltke ikke mulig. Bestyrelseskommissionen fik imidlertid helt uventet hjælp i dette forhold, idet postmesteren i Tønning i Ejdersted fortsat henholdt sig til statholderskabet og overførte sine indtægter til den slesvig-holstenske hovedkasse i Rendsborg i stedet for til bestyrelseskommissionen i Flensborg. Bestyrelseskommissionen beordrede derfor Flensborgs postmester, von Holstein, til at fjerne den opsætsige Tønning-postmester fra embedet og midlertidigt besætte det med den tidligere postmester i Haderslev, Nissen. Herefter forflyttedes Aabenraas postmester Knutzen til Tønning.

Men i den rent tyske by Tønning stødte suspenderingen af den gamle og indsættelsen af den nye postmester på en så forbitret og håndgribelig modstand fra hele befolkningens side, at såvel Flensborgs postmester, von Holstein, som den tidligere postmester Nissen fra Haderslev, som tilmed var blevet såret af et stenkast, havde mere grund til at takke datidens solide postvogne for, at de var i live, end de havde til at takke de til deres beskyttelse udkommanderede, men påfaldende passive, præjsiske husarer.

Ikke mindre beslutsom, og samtidig opmuntret af den slesvig-holstenske succes i Tønning, var den modstand, som Friedrich von Moltke så sig stillet overfor. Den 1. oktober 1849 meddelte han det velærværdige amtskontor for Aabenraa og Løgumkloster amter, at han fra samme dag i henhold til den høje landsforvaltnings ordre af 21. september d. a. havde tiltrådt tjeneste som postmester i Aabenraa. Og endnu samme dag sendte man ham under adressen:

»Til kgl. Capitain hr. von Moltke, fhv. postmester i Aabenraa«  
følgende af 110 borgere underskrevne mistillidserklæring:

»Da i det henrundne Aars uforglemmelige Martsdage Schleswig-Holstein hævede sig og rystede det skjændige Aag, holdt De det for en Æressag, Hr. Capitain, at slutte Dem til Landets Fjende og vende Deres Fædreland Ryggen.

Under den dengang herskende Begrebs- og Meningsforvirring fandt vi denne Deres Adfærd om end ikke tilgivelig, saa dog forklarlig, thi hvo ville miskjende Vanskeligheden af, at en ved sin Opdragelse allerede fordansket Officer som Embedsmand skulle blive sit Fædreland Schleswig-Holstein tro. De vil sikkert have overbeviist Dem om, hvor stor og almindelig Glæden over hiin hæderfulde Opstand var i vor By; De vil være nødsaget til at aflægge Vidnesbyrd om, at, ved Siden af Embedsmændene, den egentlige Kjerne af Borgerskabet øieblikkeligen sluttede sig til Opstanden.

Vi saae Dem drage bort af vore Midte med en vis veemodig Følelse, thi som Privatmand saavel som Administrator havde De – vi tilstaae det aabent – erhvervet Dem Publicums Agtelse. Om saameget mere paafaldende synes Deres Opførsel at have været i de sidste Dage af den Flensborgske Trias-Commission, hiin Commission, hvis retslige Existens ikke anerkjendes af nogen Landsøvrighed eller Hædersmand hverken i Slesvig eller i Holsteen, har De ved Vold ladet Dem trænge ind i Deres tidligere Embede.

Undertegnede Borgere og Indvaanere i Kjøbstaden Apenrade, som for Øjeblikket have maattet vige for lovløs Vold, troe at skylde saavel sig selv som ogsaa Landets Rettigheder at indlægge Protest imod Deres factiske og voldsomme Gjenindsættelse.

At opfordre Dem til at takke af igjen og at befrie Staden fra Deres p. t. ikke ærefulde Nærværelse, vilde sandsynligviis kun forblive et fromt Ønske. Skulde vi imidlertid ikke tage Feil heri, saa føle vi os drevne til at afgive den Erklæring imod Dem, at vi, ligesom vi ære megen Høiagtelse for Deres Broder, Hr. Adolf v. Moltke paa Grund af hans prøvede Troskab mod Schleswig-Hol-

stein, ere opfyldte af det Modsatte af denne Følelse imod Dem som Statsborger.

Med eventuel Foragt  
(her følger underskrifterne)

Til den Kongel. danske Capitain  
Hr. v. Moltke, Expostmester i Apenrade.«

(citeret efter Den Danske Slesviger No. 82, Løverdagen, den 13.  
October 1849 Side 513)

Det er sikkert ikke rigtigt i denne, med varme hjerter og kølige hjerner affattede erklæring at se »et complet Narreproduct . . . af vore exalterede Hjemtyskere«, som »Den danske Slesviger« dengang udtrykte sig. Tværtimod giver såvel indhold som form udtryk for en næppe fattelig ophidselse, som var opstået inden for det slesvig-holstenske borgerskab efter våbenstilstanden i Berlin. Denne ophidselse var absolut forståelig; for den prøjsisk-danske aftale om kun at indsætte en bestyrelseskommission i hertugdømmet Slesvig prisgav det slesvig-holstenske mål at kunne forblive »evigt sammen og udelt« og overlod den talmæssigt meget underlegne tyske befolkningsdel, som i overvejende grad tilhørte de besiddende klasser i hertugdømmets nordlige del, til en uvis og helt igennem tvivlsom skæbne, for så vidt deres fremtidige nationale og sikkert også sociale stilling angik.

Det slesvig-holstenske borgerskabs ophidselse gav sig samme dag også udtryk i en yderligere erklæring, nemlig til postmester Knutzen, i hvilken ikke enkelte borgere, men magistraten meddelte, at »forhenværende postmester, kaptajn von Moltkes meddelelse havde foranlediget den til over for postmester Knutzen at tilkendegive en dyb beklagelse af, at han ved en i sandhed eksorbitant fremgangsmåde med magt var blevet tvunget til forbigående at overdrage varetagelsen af sine tjenestepligter til en anden.«

Det var dog ikke kun i form af litterære protester, at det slesvig-holstenske borgerskab skaffede sig luft i deres lige så fortvivlede som spændingsladede situation. Således beretter den slesvig-

holstenske politimester i Aabenraa i 1848, Henrici, at ingen ringere end borgmester Schow under de daværende »ekstraordinære forhold« gik ind for, at man skulle knuse ruderne hos en dansk-sindet, der vendte tilbage, indtil han på ny forlod byen. Schows forbitrede holdning var ganske vist forståelig, eftersom han i april 1848 var kommet i dansk fangenskab og herunder havde måttet finde sig i en behandling, der ville spotte enhver beskrivelse. Da Schow krævede hans understøttelse til en sådan aktion, skal Henrici, som senere blev senatspræsident ved rigsretten i Leipzig, have svaret, at de to umuligt kunne forblive på samme sted som embedsmænd.

I anledning af en inspektion hørte general Malmborg, der var øverstkommanderende for de svensk-norske tropper, den 3. oktober, at man ville tage den på de tider ganske normale og af borgmesteren billigede fremgangsmåde i anvendelse over for postmesteren, og at den skulle indledes med en omgang natlig kattedemusik, og han lod da omgående sende bud efter borgmesteren. Da han ikke modtog nogen tilfredsstillende forklaring, men måske snarere tværtimod måtte høre, at der ikke forelå nogen grund til at skride ind, tilkendegav han over for borgmester Schow noget i retning af, at »såfremt der om aftenen skulle finde en kattedkoncert sted, da måtte bykommandanten, oberstløjtnant Rappe, besørge orkestret nogle kapelmestre, som havde forstand på at få sving i taktstokkene. Det var ingen skade til, at borgmesteren lod sig dette vide«. Ifølge en anden version skal han endog i overværelse af borgmesteren have givet ordre til, at »enhver, der deltog i kattedkoncerten, skulle bringes til vagten, hvor han ville blive gennempryglet med hasselkæppe«.

De slesvig-holstenske aabenraaere betragtede dette budskab, som jo i begge versioner stillede prygling med stok i udsigt, som en grov fornærmelse, og indgav allerede næste dag en af 98 borgere underskrevet protest-adresse. Herved understøttedes de af den slesvig-holstenske presse, som gjorde generalen opmærksom på, »at den danske part for størstedelens vedkommende bestod af mennesker, der dannelsesmæssigt stod på laveste trin, og at ca. ni tiende-

dele af den samlede skattepligtige formue i Aabenraa tilhørte den tysksindede befolkningsdel og kun én tiendedel den dansksindede«.

Vi ser ingen anledning til at betvivle rigtigheden af denne påstand. Den forekommer os at være en klar bekræftelse på, at datidens spændte situation i Aabenraa ikke blot var bestemt af nationale, men i lige så høj grad af sociale modsætninger mellem de to parter. Påstanden bekræftedes yderligere af det meget indfaldsrige modtræk, som den »på det laveste, dannelsesmæssige trin stående« part foretog. Denne sendte nemlig nogle dage senere en deputation til Flensborg, hvor den overgav grev Eulenburg en tilidserklæring til general Malmborg, hvori de »beskedent ytrede, at underskrifterne ikke udelukkende kom fra de velhavende og intelligente borgere«. Begribeligvis måtte grev Eulenburg give dem det bemærkelsesværdige svar – noget andet kunne man med sikkerhed ikke have ventet på baggrund af den tids præjisiske politik – »at kun den er i besiddelse af egentlig intelligens, som opfører sig ordentligt og roligt«.

Friedrich von Moltke nøjedes med på kong Frederik VII's fødselsdag den 6. oktober at besvare sine 110 medborgeres såkaldte mistillidserklæring med en myndig, men mådeholden erklæring:

»Jeg har modtaget en Skrivelse, undertegnet af 110 Indvaanere her af Byen. Her er mit Svar. Paa en Tid, da Ophidselse og Borgerkrig finder sted, maa enhver Borger lide, mere eller mindre, men den rolige og besindige Borger kan holde sig borte fra Partierne. Anderledes er det med Embedsmanden. I forrige Aar blev gjort mig det bestemte Spørgsmaal, om jeg vilde underkaste mig den selvgjorte provisoriske Regjering eller ikke; det vilde efter min redelige Overbeviisning sige, om jeg vilde bryde Eed og Pligt som Embedsmand, eller ikke. Jeg valgte det Sidste, opgav min Stilling og min med Anstrengelse erhvervede Eiendom, og gik en sorrigfuld Fremtid imøde. Den samme Pligtfølelse har ført mig tilbage hertil; thi det var sandelig let at forudsee hvilken bedrøvelig Fremtid der her ventede mig.

Den Mand, som ikke selv har nogen Mening, er foragtelig, men



den, der har en fast Overbeviisning, som han lader sig forlede af Egennytte eller andre Lidenskaber til at opgive, er en Skurk. Jeg ærer enhver ærlig Mening, ogsaa da, om den er aldeles modsat min egen. Ingen vil kunne bebreide mig nogen Uret i Ord eller Gjerning imod dem, som efter min Overbeviisning ere hildede i Vildfarelser. Med lige Velvillie har jeg behandlet Enhver. Dette vil jeg ogsaa gjøre for Fremtiden.

De opfordrer mig til, frivilligt at forlade Byen og mit Embede; derpaa svarer jeg frimodigt og bestemt: Nei! det vil jeg ikke gjøre, saalænge jeg har mindste physiske eller aandelige Kraft tilbage, og min Pligt foreskriver mig at blive.

Den Mand, om hvem De siger, at han har vundet Deres Agtelse baade ved sit private Liv og ved redelig Opfyldelse af sine Embedspligter, true De med Foragt, just fordi han har handlet efter disse Grundsætninger. Kunde vel en saadan Foragt have nogen Værd i mine Øjne? Og hvad kan De gjøre mig? De kunne krænke og fornærme mig og gjøre mig Livet suurt, – nu vel! det vil jeg betragte som et nyt Pligtoffer; Pligten selv vil jeg hverken nu eller nogensinde opoffre. Og her er Grænsen for, hvad De kan gjøre.

Jeg kan miste min Eiendom, nu vel – jeg har jo allerede engang givet den til Priis, og betragter som en Gave, hvad jeg har faaet tilbage. Min Frihed kan De ligesaalet berøve mig som min gode Samvittighed, begge fører jeg med mig, de beroe ikke paa udvortes Former eller Forhold; den kun er fri, som ikke lader sig beherske af Lidenskaber, alt andet er kun Biting. Jeg er ligesaa glad ved tørt Brød, som i Overflødighed; altsaa kan man ikke tage andet end mit Liv, og jeg skal ikke forbande den Haand, som befrier mig fra denne Verden, fuld af Vildfarelse, Troløshed og Ukjærlighed.

Dette er min Overbeviisning og dette er den Vei, jeg agter at vandre aabenlyst og uden Forbeholdenhed. Mine Embedspligter vil jeg fremdeles redeligt opfylde; jeg vil holde mig borte fra alle Intriguer, og forøvrigt leve tilfreds i min lille Kreds; men hvad der strider imod min Overbeviisning, tilbageviser jeg med Fast-

hed. – Her staaer jeg, den ene Mand. ligeoverfor Dem, thi den Deeltagelse og Beskyttelse, som fra en anden Side er bleven mig tilbuden, har jeg afslaaet. Gjør nu De, som De kan forsvare det.

Efterat jeg i 33 Aar har tjent Staten med Troskab og Redelighed, vil jeg ikke besmitte Slutningen af min Livsbane, som maaske snart har Ende, med Feighed og Pligtforglemmelse.

Apenrade, den 6te October 1849

F. Moltke

Capt. og Postmester

(citeret efter Den danske Slesviger No. 84 Løverdagen den 20. October 1849, Side 519)

Om dette svar, der så vidt os bekendt kun foreligger i dansk oversættelse og i forkortet gengivelse, skrev Lauridsen, at det var et svar, der kunne være givet af Luther. Det samme vil enhver synes, som læser Moltkes erklæring, og især når det erindres, at udgangen på hans uoverensstemmelse med Aabenraas borgerskab endnu var fuldstændig uvis. Men alligevel bør vi ikke lade det blive ved en anerkendelse af postmesterens mod og hans tro på Gud. Ikke mindre betydningsfuld forekommer os hans konstatering, at den rolige og besindige borger lider under parternes strid – det vil altså sige under begge parters – og holder sig ude deraf. Der kan heller ikke bestå tvivl om, hvilket parti, der havde tilbudt ham »deltagelse og beskyttelse«. Men denne beskyttelse fra dansk side afviste postmesteren og gjorde tilmed offentligheden bekendt med sin afvisning. Og over for sine 110 medborgeres vrede beskyldning, at han allerede gennem sin opdragelse var en fordansket officer, og at han var blevet sit fædreland, Slesvig-Holsten, utro, gjorde han kun gældende, at han betragtede krænkelser og fornærmelser som et offer, som han gerne ville bringe for pligtens skyld. Denne reaktion og påberåbelsen af ed og pligt, gennem hvis nøjagtige overholdelse han havde erhvervet sig sine medborgeres tillid, forekommer os ikke blot at være respektabel, men også typisk for en bevidst og overbevist embedsmand af tysk afstamning i helstatens tjeneste. Frie-

drich von Moltke var faktisk, som det siges i en svensk beretning om de daværende forhold i Aabenraa, »så god en tysker som nogen.«

Hans hidtidige levnedsløb havde været hårdt, men heller ikke uden resultater og overhovedet ikke usædvanligt for en embedsmand i helstaten. På fædrene side stammede Friedrich von Moltkes familie fra Mecklenburg, på mødrene side fra Lybæk. Faderen var oprindeligt prøjsisk officer, men på svigerfaderens forlangende måtte han lægge uniformen og blive landmand, et erhverv som hverken bragte ham lykke i Mecklenburg eller senere i Holsten. Friedrich Joachim, kaldet Fritz von Moltke, fødtes den 22. maj 1799 på godset Horst ved Ratzeburg. Han var den anden søn af i alt 8 børn. Økonomiske vanskeligheder, som i 1806 fik faderen til at lade sig ansætte som major i det holstenske landeværn, førte til, at forældrene gik fra hinanden. De ældste drenge kom i 1809 til pastor Knickebein i Hohenfelde, indtil faderen i 1811 kunne få både Fritz og den et år yngre broder Helmuth anbragt på fripladser ved landkadetakademiet i København.

Den »hårde, ja grusomme tid«, som Fritz, der dengang blev karakteriseret som »alvorlig«, og hans broder Helmuth oplevede på kadetakademiet i København, fik et forsonende skær gennem deres venskab med de jævnaldrende kadet-elever Fritz og Cai Ditlev Hegermann-Lindenchrone, den danske general Hegermann-Lindenchrone's to sønner. Fritiden tilbragtes sammen i den Hegermann-Lindenchrone'ske villa »Rolighed« på strandvejen. Her havde der på samme tid omkring generalens hustru dannet sig en kreds af inspirerende og inspireret åndsliv, hvortil blandt andet hørte filosoffen Sibbern, den alsidigt uddannede Anders Sandø Ørsted, senere dansk generalprokurør, præsten, senere biskop over Sjælland, Jacob Peter Mynster og frem for alt digteren Adam Oehlenschläger, som sagde om værtinden, at hun besad det mest poetiske og kvindelige gemyt, som nogen sinde havde eksisteret i Danmark. Brødrene Moltke, som var noget generte og tilbageholdende i deres optræden, tog ganske vist ikke

aktivt del i de voksnes konversation, men det er påvist, at de overværede den, og man kan meget vel forestille sig, at alene den atmosfære, der lå over selskabet og dets konversation, har efterladt et stærkt og blivende indtryk hos dem.

Friedrich von Moltke forlod landkadetakademiet som sekondløjtnant i 1817 for herefter at gøre tjeneste som officer først ved Slesvigske infanteriregiment, nu i Haderslev, og senere som lærer ved landkadetakademiet, hvor hans samvittighedsfulde arbejde fandt fortjent anerkendelse. Uden egen formue led han imidlertid bitre afsavn i denne tid. I 1825 forlovede han sig med den borgerlige og ligeledes uformuende Elisabeth Bölte, som var fra Holsten. Om denne forlovelse sagde hans broder Helmuth, at »selv om den kan byde på sikkerhed for fremtidig lykke, er den en ulykkelig lidenskab.« Heri havde han for så vidt ret, som Friedrich von Moltke, endskønt han forfremmedes til premierløjtnant i 1828, først var i stand til at gifte sig ni år senere, den 20. april 1834.

Det åbenråske borgerskabs modstand imod den prøjsisk-danske administration, som havde vendt sig særlig stærkt imod postmesterens tilbagevenden, fik en bitter afslutning. I midten af oktober 1849 afskedigede landsforvaltningen borgmester Schow. Kort tid senere mistede det tyske parti såvel sine sæder som sin indflydelse i magistrat og deputeretkammer. Og Henrici, den forhenværende politimester i Aabenraa, beretter om, hvorledes han nogen tid senere i »Hamburger Trichter« i St. Pauli opsøgte de fordrevne fra Aabenraa, og herved med inderlig beklagelse havde måttet konstatere, »hvor overordentlig stort deres antal var blevet.« Hertil knyttede han en bemærkning om, at det, dersom man så bort fra alt det øvrige, havde været ham ubegribeligt, med hvilken kortsynethed borgerskabet selv havde været med til at hidføre dette tilbageslag for tyskerne.

På baggrund af sin ligeså modige som ærefulde erklæring af 6. oktober 1849 kan Friedrich von Moltke ikke have været udeltagende over for sine tyske medborgeres skæbne. Ligeledes vil han også i den følgende tid have måttet tage imod bitre angreb.

Disse forhold kan have været årsag til, at han i december 1850 med generalpostdirektionens tilladelse solgte posthuset i Søndergade 20 til vognmand Jochemsen og forpligtede sig til at flytte før påske 1851. Vi kan herefter meget vel forstå, at postmesteren i denne tid ikke besvarede sin broder Helmuth von Moltkes breve. Men broderen, som dengang tilsyneladende endnu ikke var underrettet om begivenhederne i Åbenrå, fandt det »uvenligt og nærmest latterligt.« I november 1851 havde Helmuth von Moltke et kort ophold i Åbenrå, hvorefter han senere meddelte sin broder Adolph følgende:

»I tirsdags kørte jeg atter med Burt til Åbenrå, hvor vi traf Fritz på postgården kl. halvtolv om natten. Både han og Betty syntes at have forandret sig en smule. Jeg undgik omhyggeligt enhver politisk samtale, men dybtgående meningsforskelle har dog en meget generende virkning på enhver form for samvær. Huset, som han bor i, er miserabelt, ikke ét eneste opvarmet værelse. Betty gør et absolut forsonende indtryk og længes efter et gensyn med sin søster i Holsten; jeg tvivler heller ikke på, at han snart kommer derned.«

#### *... og hvorledes der var i Flensborg*

Efter afslutningen af den slesvig-holstenskdanske krig udnævnte generalpostdirektionen den 1. juli 1852 Friedrich von Moltke til postmester i Flensborg. Forud for denne forandring, som havde været et ønske og som tillige, som det fremgik af den lige nævnte meddelelse af 12. november 1851 fra Helmuth von Moltke, havde været til at forudse, var gået kammerherre von Holsteins forflyttelse til Lybæk, hvor han blev overpostdirektør. I Flensborg overtog Friedrich von Moltke kun postmesterembedet, men derimod ikke opgaven som postinspektør for hertugdømmerne Slesvig, Holsten og Lauenburg, som den 7. juli 1843 ved kgl. resolution var blevet betroet von Holstein. Men alligevel var forflyttelsen fra Åbenrå til Flensborg ærefuld. Byen talte dengang over 18.000 indbyggere, og efter København ejede Flens-

borgs købmænd helstatens største flåde af handelsskibe. Hertil kom, at postkontoret og embedsboligen også i Flensborg befandt sig i en af byens smukkeste og stateligste bygninger, hotel Rasch på Nørretorv.

I Friedrich von Moltkes embedstid begyndte også for Flensborg den tekniske tidsalder. Den 4. oktober 1854 åbnedes »Frederik VII's sydslesvigske jernbane« mellem Flensborg, Husum og Tønning og mellem Flensborg og Rendsborg, og den 11. december 1854 befordredes den første brevpost mellem Flensborg og Rendsborg pr. bane. De tjenstlige forretninger i forbindelse med denne banepost i hertugdømmet Slesvig var henlagt til postmestere i Flensborg.

Den 7. februar 1864 rykkede de prøjsiske og østrigske tropper ind i Flensborg. Sammen med dem kom den 12. februar også chefen for den prøjsiske armés generalstab, Helmuth von Moltke. I et udateret, men dog sikkert i slutningen af februar skrevet brev til nevøen Burt, som få år tidligere havde boet ved onkel Fritz, og som havde besøgt den i 1566 grundlagte, ærværdige latinskole i Flensborg, og som nu lige rykkede gennem byen med de prøjsiske tropper, berettede han:

»Jeg har fortalt onkel Fritz, hvorfor du ikke har besøgt ham, og han syntes at vise forståelse herfor. Han er roligt forblevet på sin post, bliver angivet hver dag, men uden resultat. Wrangel har taget ham under armen og spadserede gennem byen med ham, og ligeledes har jeg talt med Zedlitz om ham. De ved om hans danske indstilling, men også at han er en ærlig mand, der ikke vil indlade sig på rænker i nogen form.«

Et halvt år senere hedder det i et brev fra Åbenrå til broderen Adolph:

»Fritz lider naturligvis meget under disse forhold og er blevet ganske grå. Personligt viser man ham velvilje og værdsætter hans dygtighed. Han vil også roligt holde ud . . . Guds nåde har ladet os gøre en ende på krigen, måtte den bære rige frugter for os alle og læge de dybe sår, hvorover så mange os nærtstående stønner.«

Den 15. september 1864 flyttede det prøjsiske stabskvarter til Flensborg. Herom skriver Helmuth von Moltke til sin hustru:

»Kære Marie,

Siden i går er overkommandoens stabskvarter flyttet hertil. Jeg bor ved Fritz og Betty, hvor jeg naturligvis er vel bjærget. Da vi på begge sider undgår at tale om politik, går alt godt . . . Jeg virker, hvor jeg kan, for at der nu også bliver øvet ret mod de dansktalende slesvigere, og at vi ikke henfalder til samme uret, for hvis skyld krigen blev ført.«

Det første af disse breve var skrevet få dage efter, at de efter manges mening uovervindelige, danske stillinger ved Danevirke var brudt sammen, de to andre er skrevet efter erobringen af Dybbøl skanser og Als. Men alligevel fornemmer vi i hver linje, at magtens uheldsvangre hybris var den prøjsiske generalstabschef fremmed, og at det forekom ham som en selvfølge at sætte sig ind for sin broder, som heller ikke nu under Danmarks fornyede ulykke lagde skjul på sin troskab mod sin konge, og som derfor, som det kunne ventes, fik gadens had at føle. Ligeså selvfølgelig gik derfor også den øverstbefalende for de prøjsiske tropper, general von Wrangel, gennem Flensborgs gader med Friedrich von Moltke under armen. Herved demonstrerede han, at man bare havde at respektere postmesteren og lade ham være i fred. Om den prøjsiske civiladministrations chef, friherre von Zedlitz, ved vi, at han ikke optrådte anderledes. Og ligeså selvfølgelig var det, at Helmuth von Moltke ikke alene ønskede at læge de dybe sår hos de ham nærtstående, men også i almindelighed ønskede at vinde agtelse hos de dansktalende slesvigere, »for at vi ikke skulle henfalde til samme uret, for hvis skyld krigen blev ført.«

Nu, efter hundrede år, som har oplevet Köllerpolitik og nationalsocialisme, kan vi kun i bitter vemod forestille os Helmuth von Moltkes prøjsiske holdning. Men dengang gjorde den et dybt indtryk i Flensborg. Således noterede Thomas Graae, at

han – sandsynligvis allerede i februar 1864 – havde iagttaget den prøjsiske armés generalstabschef, general Helmuth von Moltke, under en spadseretur med postmesteren:

»En kæmpehøj, slankbygget skikkelse. Det skægløse, fint-rynkede ansigt med den bøjede næse og de kloge, iagttagende øjne mindede om busten af oldtidens romerske hærførere og historiskrivere. Med de aristokratisk fine hænder på ryggen gik han tavs ved siden af postmesteren, der talte ivrigt; af og til gned han sig i hænderne, som var der noget, der særligt interesserede ham.«

Og den danske pastor G. F. A. Graae skrev den 31. juli 1864 i sin dagbog:

»Min kone, frøken Hansen og jeg til middag hos kammerherre Moltkes. Fru M. fortalte, at det havde gjort et dybt indtryk på hende og hendes mand, da dennes broder, den prøjsiske general, for en tid siden havde besøgt dem.«

Men for Postmester Friedrich von Moltke var det ikke blot de ydre forhold, som brød sammen i 1864. I slutningen af oktober fortalte Helmuth von Moltke sin kone, at hans svigerinde Betty havde forkølet sig:

»Det er synd, hun var så munter, og da hun overhovedet ikke kan gå, havde hun godt af den friske luft under køreturen. Nu er også den sidste familie i deres omgangskreds flyttet til København. De to gamle mennesker må spille tomands-whist i vinter. Må Gud bevare dem for hinanden.«

Men Gud ville det anderledes. Den 28. oktober bragte Helmuth von Moltke sørgebudskabet om, at hans svigerinde var død.

»Hun sov ind i Fritz's arme. Af ængstelse for at han skulle vække hende, har han vist siddet flere timer sådan. Henimod kl. otte kom han til mig og sagde: »Jeg ved ikke mere, om Betty sover eller er død.« Lægen, der boede i huset, blev tilkaldt og erklærede, at alt liv forlængst var udslukt. På den måde gik hun bort uden nogen smerte og uden nogen døds kamp. Afdødes træk er rolige og fredfyldte, man tror, at hun hvert øjeblik kunne



vågne af søvnen – hvad Fritz mister med hende, ved vi, kan ikke erstattes. Han er yderst rolig, fattet og hengiven.«

Tre dage senere meddelte han:

»Fritz har intet ændret ved sin levevis og passer sin tjeneste som hidtil. Om eftermiddagen kører vi en tur, og om aftenen spiller vi vort parti. Hvorfor også føje kedsommelighed til sorgerne. Liget står stadig i en zinkkiste i soveværelset – i dag allerede på fjerde dag. Lige nu skal det lægges i en trækiste, og i morgen kommer det i kapellet. Fritz har købt en meget smuk plads på kirkegården, lige bag ved kapellet. Han er yderst fattet og tilsyneladende næsten munter. Men den, der kender ham, ved, hvor meget han lider.«

Og den 6. november 1864:

»Efter at liget i går havde ligget otte dage i åben kiste og nu var begyndt at vise tegn på opløsning, blev det i går aftes bragt til kapellet på kirkegården. Kun Fritz, Henry og jeg fulgte ligvognen, som måtte gøre en omvej over Søndertorv. I morges kl. 7 holdt pastor Ewaldsen andagten i det smukt oplyste kapel. Guste, Ernestine og frøken Wedekind sad i galleriet. Nedenunder havde der indfundet sig et antal af de mest ansete borgere, som havde meldt sig frivilligt til at bære kisten til graven. Denne var blevet udsmykket med grangrene og blomster af den trofaste Wedekind. Efter velsignelsen var højtideligheden til ende. Fritz er fuldstændig fattet – og har også i dag genoptaget sin sædvanlige tjeneste.«

Og endelig den 12. november 1864:

»Fritz har det, Gud være lovet, godt. Han er stadig rask, og embedet, hans flid og pligttroskab udfylder hans tid. Tilstedeværelsen af Guste og hendes børn har efterhånden ført ham ind i rolige forhold. Hans huslighed har ikke forandret sig, og det var meget velgørende for ham at se sig omgivet af velkendte personer, som var ham fortrolige.«

Havde der, efter at de mødtes første gang i april og september 1864, trods al indsats for broderen, dog stadig været en rest af reservation i deres indbyrdes forhold, og gik alt kun godt, fordi

man ikke talte om politik, så møder vi nu efter svigerindens død en inderlig og fuldkommen forståelse for den af skæbnen så hårdt ramte broder, der var forblevet tro mod sig selv. Da Friedrich von Moltke meddelte, at han med udgangen af oktober måned 1866 ville tage sin afsked som postmester og flytte til Lybæk, modtog han den 3. november dette svar:

»Du har altså nu opgivet dit brydsomme hverv, og jeg tror, Du har gjort rigtigt heri. Kun ønsker jeg, at Du allerede måtte være ude af Flensborg, hvor savnet af din vanlige beskæftigelse kan blive dig en plage. Også jeg har stor forkærlighed for Lybæk og håber, vi besøger Jer der næste år.«

### *Brødrene Moltke og Pragfredens § 5*

Friedrich von Moltke kom ikke til at bo længe i Lybæk sammen med søsteren Auguste Burt, som var enke. Efter at også Helmuth von Moltkes trofaste hustru, Marie, var afgået ved døden juleaften 1868, flyttede Friedrich von Moltke og søsteren Auguste til ham i Berlin, hvor de herefter førte en fælles husholdning. Herfra fulgte de den tysk-franske krig og tog del i broderens succes. Den 6. september 1870 gav denne dem meddelelsen om Mac Mahons kapitulation og Napoleons tilfangetagelse. Den 11. september skrev han:

»Englænderne har endnu ikke begrebet, hvad Tyskland er, men hvad der er vigtigst, er, at Tyskland nu selv har forstået det.«

Det ville Helmuth von Moltke ikke have skrevet, hvis det gode forhold stadig havde været afhængigt af, at man ikke talte om politik. Hvor stærk Friedrich von Moltkes inderlige medleven i broderens resultater faktisk var, viser et brev af 16. sept. 1870 til søsteren Auguste, hvori Helmuth von Moltke skriver:

»Dine og Fritz's breve fra det stille hjemland efterlader et velgørende indtryk, men også I er dog for nært delagtige, til at I kan nyde roen.«

Det var imidlertid ikke kun Friedrich von Moltke, som be-

skæftigede sig med udviklingen i Tyskland. Også Helmuth von Moltke beskæftigede sig inderligt med den stadigt udskudte deling af Slesvig, det spørgsmål, som dengang i ulige højere grad berørte Danmark.

I dag kender vi den lidt opløftende historie om § 5 i Pragfreden af 1866, i hvilken Østrig gav afkald på sine rettigheder i hertugdømmerne under forbehold af, at »Slesvigs nordlige dele, dersom deres befolkninger ved frie afstemninger tilkendegav ønsket om at blive genforenet med Danmark, skulle afstås til Danmark.«

Om denne for Nordslesvig og for det tysk-danske forhold så vigtige historie kan der kun siges lidt opløftende. Desto mindre burde vi glemme skrivelsen af 24. april 1875 fra generalstabschef greve von Moltke til Bismarck, hvor det i sidste afsnit hedder:

»En dansk minister har haft mod til at sige til sine landsmænd, at den bedste forsvarsforanstaltning ville være en god forståelse med Tyskland. Det er vel også kun den endnu ikke definitivt ordnede regulering af grænsen, som stiller sig hindrende i vejen herfor. En løsning af dette spørgsmål forekommer mig at være ønskelig i en tid, hvor vi ikke fra nogen side presses dertil, og hvor der endnu ikke på Europas forskellige troner sidder sønner og døtre af det danske kongehus, og hvor vi kunne vise verden, at Tyskland ikke stræber efter besiddelser, der ikke er tyske. Uden at ville tillade mig en dom i dette spørgsmåls politiske side, må jeg vel ud fra mit standpunkt henvise til, at vi under de herskende forhold under enhver krig mod Frankrig vil være nødsaget til at efterlade ret betydelige troppestykker til beskyttelse af hertugdømmerne, endskønt vi har hårdt brug for dem andre steder.«

På en mesterlig måde nævnes ønsket om et godt forhold til Danmark og om en definitiv regulering af Slesvigs grænse, som vil kunne vise verden, at Tyskland ikke stræber efter ikketyske besiddelser – altså de politiske forestillinger – først og samtidig kun formelt, hvorimod den militære side, som Moltke efter bureaukratisk opfattelse var kompetent for, kun tilsyneladende

fremhæves med den afsluttende bemærkning om ikke at ville tillade sig at dømme i spørgsmålets politiske del.

Bismarck forstod meget vel denne kritik og besvarede det politiske spørgsmål på den sædvanlige måde med et slagord om, at man vel aldrig er så rig, at man kan købe sine fjender gennem indrømmelser.

I dag er vort folk i den situation at skulle påberåbe sig selvbestemmelsesretten. Herved foreholder Jaspers os i sin publikation »Hvorhen driver forbundsrepublikken?«, at Tyskland selv i fortiden aldrig har så meget som blot tænkt på at indrømme andre denne ret. Så hårdt som denne beskyldning rammer os, ligeså lidt er den imidlertid rigtig i denne form, og derfor bør vi være alle dem taknemmelige, som tidligere over for andre har sat sig ind for denne ret. Raloff har fornyligt i »Grenzfriedenshefte« gjort opmærksom på, at de slesvig-holstenske socialdemokrater i 1902 ud fra de ædlest motiver anerkendte § 5 som bindende. Her skulle vi derfor stille det spørgsmål, hvorfor der også fra konservativ side af Helmuth von Moltke i april 1875 blev erindret om den uløste tysk-danske grænseregulering.

Det forekommer os for overfladisk at ville antage, at Helmuth von Moltkes brev til Bismarck skyldes en krise med udsigt til krig i foråret 1875. Sandsynligere forekommer det, at chefen for generalstaben gjorde opmærksom på det tysk-danske grænse-spørgsmål, fordi han i modsætning til Bismarck ikke kunne se nogen »fjende« i Danmark. Fra hans breve fra krigsåret 1864 ved vi, at han også under krigen nærede sympati for det »stakkels lille Danmark«, hvortil han følte sig knyttet gennem sit ungdomsvenskab med den danske general Hegermann-Lindencrone. Ganske særligt karakteristisk for Helmuth von Moltkes holdning over for Danmark er en skildring, som Kamphøvenser gav i »Jydske Tidende« i oktober 1839 af en overlevering fra Åbenrå om den tid, da det prøjsiske hovedkvarter i sommeren 1864 lå i hans hjemby. Dengang skal en ung køkkenpige fra hotel »Stadt Hamburg« bekymret have spurgt generalstabschefen om, hvad der vel ville ske efter krigen. Hertil skal Helmuth von

Moltke have svaret: »Vær ganske rolig, lille Marie, landet her skal nok blive dansk.« Lille Marie, senere fru Danielsen, glemte ikke disse ord og skal endnu i sin høje alder ofte have sagt til medborgere i Åbenrå: »Vi skal nok blive danske igen, for det har Moltke sagt.«

Helmuth von Moltke har måske troet, at de dansktalende Slesvigere engang ville blive gode præjsere. Men da disse danske slesvigere ved to valg i 1867 viste, at de intet ville vide af Prøjsen, er han formentlig igen blevet klar over, at grænsen ved Kongeåen allerede var gået under i den nationale bevægelses strømhvirvler i årene omkring 1848, og at han allerede dengang havde erkendt, »at Europa var i færd med at rekonstruere sig efter nationaliteter; alt fremmed ville falde fra; kunne vi blot genvinde alt, hvad tysk var, ville vi have fået rigelig erstatning.«

Den alleregentligste grund til Helmuth von Moltkes brev til Bismarck skal følgerig søges i hans retfærdige tænkemåde. De seks år, han tilbragte sammen med den nogle måneder tidligere afdøde postmester, kan kun have styrket ham i sin redelige retfærdighedssans.

I hvor høj grad Helmuth von Moltke følte sig forpligtet af båndene til sin broder, fremgår af en bemærkning i general Hegermann-Lindencrones erindringer. Ifølge denne blev Friedrich og Helmuth von Moltkes ungdomsven fra kadetakademiet, Fritz Hegermann-Lindencrone, hårdt såret i slaget ved Bov den 9. april 1848 og endnu samme dag bragt til »sin kæreste og mest trofaste ven Fritz von Moltke« i Åbenrå. Gennem ham sendte han kort før sin død de sidste hilsner til sine forældre og søskende. Til erindring herom forærede general Hegermann-Lindencrone postmesteren det guldlommeur, som vennen havde båret på sig under slaget ved Bov. – Efter broderens død gav Helmuth von Moltke det tilbage til familien Hegermann-Lindencrone.

Og endnu på sin 80-års fødselsdag mindedes Helmuth von Moltke over for Cai Ditlev Hegermann-Lindencrone sin fortræffelige broders loyale principper.

Herefter har vi vel lov til at antage, at postmesteren trods al

sin medleven i sin broders og sit eget folks medgang indtil sin død holdt fast ved sin ubrydelige loyalitet over for det danske kongehus. Alt taler for, at han forblev tro mod sig selv, og at han gennem denne sin trofasthed faktisk tjente begge folk.

Friedrich von Moltke døde den 3. august 1874 i Berlin. Han hviler ved siden af sin hustru Betty på den gamle kirkegård i Flensborg. Kammerherreindens og kammerherrens gravsten, en sort natursten med svage, hvide årer, bærer en henvisning til Matthæus 5,10: »Salige er de, der forfølges for retfærdighedens skyld, thi Himmeriget er deres.«



*Feltmarskal Helmuth von Moltke*

## Marx, Engels, Lassalle og den tysk-danske konflikt 1848 og 1864

### *En emigrant ved Flensborg fjord.*

Ikke få emigranter har oplevet Flensborg fjord, tyskere, der flygtede til forbundsrepublikken via Skandinavien, tyskere, der blev forfulgt i det tredie rige, tyskere, der ikke ville være danske, og danskere, der ikke ville være tyske.

For 98 år siden, i oktober 1864, var der også en emigrant på rejse omkring Flensborg fjord. Hans rejse havde et ganske bestemt formål. Efter at våbnene har talt, vil han undersøge, om beboerne omkring Flensborg fjord er tyske eller danske. Lad os se nærmere på denne fremmede herre.

Han er statelig af figur, i begyndelsen af fyrterne og har et påfaldende, blondt fuldskæg. Hans velplejede tøj er engelsk i snittet. Han slentrer langs med havnen i Flensborg, alt imedens han betragter skarerne af legende børn. Af og til opfanger han nogle flygtige ord fra børnenes leg. Så smiler han veltilfreds, for hvad han hører, er plattysk. Af danske var det blevet fortalt ham, at der blev talt dansk i Flensborg. Men her har han beviset for, at danskerne ud fra egne interesser også løj direkte og bevidst i videnskabelige spørgsmål, for det er åbenbart, at Flensborgs børn taler en tysk dialekt.

Vor gæst er specialist i sprogproblemer. For nogle år siden har han i Manchester lært sig selv dansk, og nu beskæftiger han sig med frisisk-angelsk-jysk-skandinavisk filologi.

Nord for Flensborg har han kunnet konstatere, at folkemålet var sønderjysk, hvorimod bønderne i gæstgiveriet på Sundeved afvekslende talte dansk, plattysk og højtysk med ham. I Sønderborg svarede man ham på højtysk på alle hans, på dansk stillede

spørgsmål. Kan hænde, at hans selvlærte bogdansk har bevæget de udspurgte til at svare på tysk.

Men nu er han imidlertid overbevist om, at Nordslesvig er stærkt angrebet af fortyskningen, og at det vil blive meget vanskeligt at gøre det helt dansk igen. Han er på ingen måde lykkelig ved denne tanke. Han ville hellere, at det havde været mere dansk, for senere vil man dog anstændigvis blive nødt til at overlade noget af landet her til skandinaverne.

Det må være en besynderlig tysker, som midt under jubelen over det slesvig-holstenske broderfolks befrielse kan anbefale en så nøgtern selvbeherskelse. Det må være et menneske, som ikke berøres af de seneste begivenheder, fordi de ikke vedkommer ham, eller et menneske, der lever i en anden tid, enten i fortiden, som ikke kendte nationalitetskampe, eller i en fremtid, i hvilken disse kampe vil være overståede. Han hører til sidstnævnte gruppe. Han er nemlig emigrant fra 1849, en af deltagerne i oprøret i Baden, som senere har kunnet redde sig til England via Schweiz. Siden da følger han opmærksomt enhver politisk konflikt, som eventuelt kunne blive udgangspunkt for en revolution. Fremtiden dvs. »det muliges rige«, er altså hans verden. Men nu, her i efteråret 1864, har man lige oplevet et revolutionært moment, uden at de dertil knyttede forventninger gik i opfyldelse.

»Skade, at noget sådant nu aldrig modnes helt,« sukker han og tænker på sin ven, den røde terroristdoktor Karl Marx, som på samme tid i London plager sig selv med kedelige, økonomiske forstudier til sin bog »Kapitalen«. Medens vennen arbejder med det teoretiske, har han selv påtaget sig at interessere sig for den praktiske politik. Hertil hører også denne studierejse gennem grænselandet Slesvig. Det er Friedrich Engels<sup>1</sup>).

### *Den marxistiske nationalitetsteori*

Normalt fortolker og vurderer man socialismens klassikere i Tyskland som teoretikere. Herved bør det imidlertid ikke glemmes, at størstedelen af deres litterære værker er helliget den praktiske po-



litik. Til disse litterære ytringer hører også flere artikler vedrørende det slesvig-holstenske spørgsmål, som kan suppleres med talrige citater fra breve. Baggrunden for disse ytringer er faste kriterier, som er forblevet uændrede gennem årtier. Men alligevel er summen af dem ikke nogen marxistisk nationalitetsteori, men kun et udtryk for den almindelige praksis, en praksis som ganske vist er fast forankret i marxismens teorier.

Disse uforanderlige kriterier kan sammenfattes til fire grundlæggende træk ved en vurdering af nationalitetsproblemer:

### 1. Fremskridtstanken.

I henhold til denne har højt udviklede nationer ret til at assimilere tilbagestående eller stagnerende nationer. Herom skriver Lasalle:

»Der fandtes og findes folk, som overhovedet ikke er i stand til af egen kraft at nå til en historisk tilværelse; og andre, som vel har været i stand dertil, men som ikke formår at nå videre, og som historien har lagt bag sig som stillestående rester, og endelig andre, som, endskønt de ikke savnede en egentlig udvikling, så dog var blevet overhalet af deres naboers hurtigere og kraftigere udviklingsproces, og som derved havde gjort det muligt for disse at udnytte deres stilstandsperiode til at indlemme enkelte af deres landsdele – til disses tilfredshed – og assimilere dem i erobrerens folkeånd og kulturudvikling«<sup>2</sup>).

Dette privilegium for den fremsynede folkeånd er udledt af Fichtes og Hegels filosofi. Lassalle begrundet det ud fra idealistiske synspunkter som »folkeåndens ret«, og Marx ud fra materialistiske synspunkter som civilisationens ret over for barbariet eller som en ret for det større områdes mere ydedygtige, økonomiske kræfter i forhold til de underudviklede, lokalt begrænsede økonomiske kræfter.

### 2. Revolutionstanken.

Efter denne udgør nationalitetsproblemerne de bedste udgangspunkter for en revolutionær udvikling og dermed for den kommende, store verdensbrand. Man ser derfor med tilfredshed på

nationalitetskampe, også i tilfælde af, at den kæmpende nationalitet i henhold til fremskridtstanken måtte være dømt til senere undergang.

Hos Marx og Engels er revolutionstanken fremherskende, hvorimod den er trådt i baggrunden hos Lassalle.

### 3. Frygten for de slaviske folk.

Ud fra dette kriterium anses de europæiske nationalitetskampe – naturligvis med undtagelse af det fjernt liggende Irland – for at være forpostfægtninger mellem fremtidens fremskridtsvenlige Stortyskland og et fremtidigt, reaktionært panslavisk storrige under førerskab af den russiske zar. Dette gælder ikke blot kampene i Østrig og Østtyskland, men også Slesvig-Holsten. Man så med mistænksomhed på den russiske stræben efter Østersøudgangene, og ved flere lejligheder appellerede Marx til det tysk-skandinaviske interessefællesskab.

Således skriver han i august 1853 i »New York Daily Tribune« om de seneste politiske begivenheder:

»På denne måde har skandinaverne og tyskerne gjort den erfaring, at de ikke skal lade den kongelige arvefølges feudale lovgivning danne grundlaget for deres respektive nationale fordringer. De har gjort en endnu mere værdifuld erfaring, nemlig den, at tyskerne og skandinaverne, der begge tilhører samme race, kun vil bane vej for deres arvefjende, de slaviske folk, dersom de strides indbyrdes i stedet for at stå sammen«<sup>3</sup>).

Hos Lassalle er den antirussiske påvirkning væsentligt mindre, og hyppigt erstattes den af antiøstrigske udtalelser.

### 4. Nationalitetsprincippet.

Med hensyn til Marx's syn på nationalitetsprincippet er meningene diametralt modsatte.

I 1953 skrev stalinisten Streisand:

»Karl Marx og Friedrich Engels, der var samtidige med mange europæiske folks befrielseskampe, var lidenskabelige fortalere for nationernes selvbestemmelsesret og understøttede alle ægte,

patriotiske bestræbelser med råd og dåd«<sup>4</sup>).

Derimod skriver socialdemokraten Heinrich Cunow efter første verdenskrig:

»Både Marx og Engels er afgjorte modstandere af en generel og principiel anerkendelse af det såkaldte nationalitetsprincip«<sup>5</sup>).

De tager begge fejl, og de har begge ret. Teoretisk var Marx og Engels imod en forankring af nationalitetsprincippet i en individuel, naturlig ret, og i den aktuelle politik bekæmpede de det som et bonapartistisk princip.

Til trods herfor har også Marx og Engels kendt et nationalitetsprincip. Dette princip begrundedes ganske vist ikke med naturlige rettigheder, men funktionelt. For dem var bilæggelsen af nationalitetskonflikterne nemlig en nødvendig forudsætning for proletariats fremtidige, internationale sameksistens. I slutningen af firserne gør Engels rede herfor på følgende måde:

»Siden middelalderens afslutning arbejder historien henimod at skabe store nationalstater i Europa. Kun sådanne stater kan udgøre en normal, politisk tilstand for de herskende borgerklasser i Europa, og ligeså ufravigeligt er de en betingelse for, at der kan skabes det harmoniske, internationale samarbejde mellem folkene, uden hvilket proletariatets herredømme ikke vil kunne bestå. For at sikre den internationale fred må først alle undgæelige, nationale gnidninger ryddes af vejen, ligesom ethvert folk må være uafhængigt og herre i sit eget hus«<sup>6</sup>).

Også Lassalles forhold til nationalitetsprincippet er omstridt. På den ene side er han den mere nationale og derfor snævrere knyttet til nationalitetsprincippet; men på den anden side hælder han over imod en imperialistisk centralisme, som ikke lader sig forene med nationalitetsprincippet. Således hedder det i et brev til Karl Rodbertus i 1863:

»Nej, jeg er ikke nogen tilhænger af nationalitetsprincippet. Jeg har i sin tid i min brochure angående den italienske krig ganske klart tilkendegivet min mening herom . . . heri vil De se, at jeg utrykkeligt gør rede for, at jeg kun kræver nationaliteternes

ret, hvor det drejer sig om *store kulturnationer* (fremhævet af Lassalle)«<sup>7</sup>).

Disse fire grundlæggende træk for en vurdering af nationalitets-spørgsmålene er ikke altid lige klare i udformningen. De kan påvirke hinanden og kommer ofte i modsætning til aktuelle, politiske nødvendigheder. Her skal det vises, hvilken virkning de havde for bedømmelsen af det slesvig-holstenske spørgsmål.

### *Før martsrevolutionen*

I september 1846 vedtog det kommunistiske forbunds London-gruppe en resolution vedrørende det slesvig-holstenske spørgsmål. Friedrich Engels, som på samme tid arbejdede inden for det kommunistiske forbund i Bryssel, betegnede resolutionen som noget bras, thi for ham som forsvarer for det moderne proletariat lå Slesvig-Holsten, hvor kun plattyske bondelømler og omstrefjende håndværkssvende promenerede, uden for de kommunistiske muligheds foreløbige virkefelt, og havde derfor ingen interesse. Han havde kun sviende spot tilovers for den borgerlige bevægelse i Slesvig-Holsten og skrev således til Marx:

»Det er skønt, at de gæve danskere så djærvt aver slesvig-holstenerne. Har du forresten læst det berømte digt »Slesvig-Holsten, havomkranset« i »Rheinischer Beobachter«? Det har omtrent følgende ordlyd – det er mig umuligt at huske det udenad:

»Slesvig-Holsten, havomkranset, Slesvig-Holsten, fælles stamme.  
Slesvig-Holsten, tyske tungemål, Slesvig-Holsten, tyske strand!  
Slesvig-Holsten, overbrunstig, Slesvig-Holsten, luerød,  
Slesvig-Holsten, hårdt omkæmpet, Slesvig-Holsten, hold nu stand!  
Slesvig-Holsten, frisk i sangen, Slesvig-Holsten, danskens leg!  
Slesvig-Holsten, sangen klinger: Slesvig-Holsten, gennem hele  
landet!

Slesvig-Holsten, stærke lunger, Slesvig-Holsten, svage arm,  
Slesvig-Holsten, dumme drenge, Slesvig-Holsten, største skam.  
Slesvig-Holsten, fælles stamme, bliv trofast, vore fædres land«;

således slutter dette skidt. Det er en gyselig sang, som har fortjent at blive sunget af ditmarskere, som igen har fortjent at være blevet besunget af Püttmann«<sup>9</sup>).

For Engels var bevægelserne forud for marts 1848 bedsteborgerlige og reaktionære, fordi de på en tid, hvor der ikke eksisterede nogen egentlig, tysk stat, kun kunne ende med skabelsen af en ny lilleputstat<sup>9</sup>).

Det danske grundlovsudkast af 20. januar 1848, som skulle have givet Slesvig-Holsten og Danmark en forholdsvis liberal helstatsforfatning, gjorde det fuldstændig klart for Engels, at den slesvigholstenske bevægelse i tiden før marts havde et reaktionært sigte, fordi den ikke vidste bedre end at hidkalde hjælp fra det tyske forbund i Frankfurt imod den fremskridtsvenlige danske forfatning.

Herom sagde Engels i »Deutsche Brüsseler Zeitung« få dage, før februarrevolutionen brød ud i Paris:

»Dette er virkelig for latterligt. Hertugdømmerne har betydeligt færre indbyggere end Danmark, men alligevel vil de få lige så mange repræsentanter. Deres sprog skal være ligeberettiget i tinget, i protokollerne, overalt. Kort sagt, danskerne gør alle mulige indrømmelser over for tyskerne, og tyskerne holder stædigt fast ved deres overgemte, nationale egoisme. Tyskerne har aldrig været nationale, når nationalitetens interesser faldt sammen med fremskridtets interesser; men når nationaliteten vendte sig imod fremskridtet, var de altid nationale. Hvor det kom an på at være national, spillede de kosmopoliter, og hvor det ikke umiddelbart kom an på at være national, var de nationale indtil det usmægelige. De gjorde sig latterlige ved alle lejligheder«<sup>10</sup>).

Herefter kom Engels med følgende råd:

»Enten er hertugdømmernes indbyggere dygtige mennesker og forud for danskerne i udviklingen; i så fald vil de få overtaget over danskerne i stænderforsamlingen og vil ikke have grund til klage. Eller de er tyske nathuer, der er bagefter danskerne i politisk og industriel udvikling, og så er det på høje tid, at danskerne tager dem på slæb. Men det er virkelig for absurd, at disse

brave slesvig-holstenere tigger de 40 millioner tyskere om hjælp og vægrer sig ved at stille sig i en kamp, i hvilken de ville have de samme fordele som deres modstander; det er for absurd, at de tilkalder det tyske forbunds politi imod en forfatning«<sup>11</sup>).

Så entydigt som Engels negative dom over den slesvig-holstenske bevægelse i tiden før marts, ligeså hurtig skulle den forvandle sig med begivenhederne i marts, for da ville to af forudsætningerne være anderledes; der ville bestå en mulighed for at blive tilsluttet en tysk nationalstat, og Tyskland skulle få en forfatning, der var mere liberal end den danske fra den 20. januar.

### *I revolutionsåret 1848*

Med revolutionens udbrud forvandlede Engels fra en foragtende spotter til en glødende tilhænger af den slesvig-holstenske bevægelse:

»Men revolutionen brød ud og gav bevægelsen et andet indhold. Det slesvig-holstenske parti måtte enten gå til grunde eller selv vove en revolution. Det vovede revolutionen og fik ret. De danske løfter, som før revolutionen havde været meget gunstige, var ikke tilstrækkelige efter revolutionen; tilslutningen fra Tyskland, som tidligere havde været en frase, kunne nu komme til at betyde noget; Tyskland havde en revolution, og Danmark efterlignede den nu i et småborgerligt format«<sup>12</sup>).

I revolutionens første måneder hørte man intet om Slesvig-Holsten fra Marx og Engels. Men senere udtalelser lader formode, at Beselers, Olshausens og Reventlous politik fik deres fulde tilslutning. De tre betegnes som »gammel-liberale hædersmænd, tidligere åndsfæller af Welcker, Gagern og Camphausen«, og ganske særligt fremhæves deres forfatningsudkast som »det mest demokratiske, der nogen sinde er blevet affattet på tysk.« Slesvig-Holsten, som hidtil havde været i Tysklands slæbetov, havde ved revolutionskrigen ganske pludselig fået bedre udviklede institutioner end hele det øvrige Tyskland. »Den krig, vi fører i Slesvig-

Holsten, er altså en virkelig revolutionskrig,« forkyndte de begge i »Neue Rheinische Zeitung«<sup>13</sup>).

Men denne revolutionskrig førtes af prøjsiske tropper under prøjsisk kommando, og over for dette paradoks satte kritikken ind. Især da forhandlingerne om våbenstilstand indledtes, følte Marx og Engels sig tirret til bidende hån: »Den gamle rig-armés stordåd under ledelse af seks hundrede anførere, generalstabe og krigsråd; de gensidige chikaner mellem lederne af koalitionen i 1792; det salige kejser- og kongelige hofkrigsråds ordrer og kontra-ordrer; alt dette er dybt gribende og tragisk sammenlignet med den krigskomedie, som den nye, tyske forbundshær nu opfører, hilst af hele Europas gjaldende latter«<sup>14</sup>).

Der fremkom formodninger om, at den danske krig »kun var en skinkrig, en leg til beskæftigelse af overskydende, patriotisk kraft«<sup>15</sup>).

Da man i juli 1848 stod umiddelbart foran underskrivelsen af en våbenstilstand, citerede Marx og Engels nogle passager fra den danske avis »Fædrelandet«, som udtrykte danske tilfredshed med det prøjsiske dolkestød ovenfra<sup>16</sup>). Den tyske bevægelse syntes ikke længere at have fremskridtet på sin side, og Marx og Engels var i fare for at få et tilbagefald til deres antipati mod den »Schleswig-holstein-meerumschlungene skin-entusiasme«<sup>17</sup>). I deres fortvivelse skrev de:

»Alt revolutionært ved bevægelsen er blevet skånselsløst tilintetgjort, og i stedet for den regering, der fremgik af revolutionen, er trådt en legitim regering udnævnt af tre legitime fyrster«<sup>18</sup>).

»Slesvig har haft det ubegribelige ønske at ville blive tysk. Det er i sin orden, at det straffes herfor ved at blive ladet i stikken af Tyskland«<sup>19</sup>).

Men det skulle endnu ikke komme til den ventede våbenstilstand, derimod afsluttedes der en måned senere i Malmø en våbenhvile. Dens bestemmelser betød afslutningen på den revolutionære bevægelse i Slesvig-Holsten. Men nu reagerede de to revolutionære ved »Neue Rheinische Zeitung« i Køln fuldstændig

anderledes end i juli. Nu var det nemlig ikke længere kun den slesvig-holstenske bevægelse, der stod på spil, men derimod hele det tyske demokrati, der var i fare for at gå til grunde under denne belastningsprøve. Og en uge før det afgørende møde i nationalforsamlingen kom Marx og Engels da med et entusiastisk forsvar for den tyske ret i Slesvig:

»Med samme ret som den, hvormed Frankrig har taget Flandern og Elsass-Lothringen og før eller senere også vil tage Belgien, vil Tyskland tage Slesvig; med civilisationens ret over for barbariet, fremskridtets ret over for stilstanden. Og selv om traktaterne skulle tale for Danmark, hvilket dog kan være meget tvivlsomt, så gælder denne ret mere end alle traktater, fordi det er den historiske udviklings ret«<sup>20</sup>). Men alle opråb var forgæves, og Engels afsluttede sin artikelserie om Slesvig-Holsten i 1848 med en spådom:

»Med et flertal på 21 blev våbenstilstanden vedtaget, Slesvig-Holsten ofret, Tysklands ære trådt under fode, og Tysklands sammenslutning med Prøjsen besluttet«<sup>21</sup>).

En deling af Slesvig, således som den allerede i 1848 blev tilskyndet i et engelsk mølingsforslag, havde Marx og Engels endnu ikke overvejet på dette tidspunkt. Først efter deres erfaringer i reaktionstiden erklærede også de denne løsning for at være den rigtigste.

### *Reaktionens årti, 1849–1859*

I reaktionstiden, altså fra 1849 til indledningen af den ny æra i Prøjsen i 1859, skuede Marx og Engels dels tilbage over bevægelsen i 48 i Slesvig-Holsten, og dels beskæftigede de sig intensivt med den zaristiske ekspansionspolitik, således som den kom til udtryk i blandt andet Danmark og Slesvig-Holsten.

I en tryksag med titlen »Revolution og modrevolution i Tyskland« gentog Engels det tyske krav på hele Slesvig:

»Disse lande (Slesvig, Holsten og Lauenburg) er uden tvivl ty-



ske efter nationalitet, sprog og væsen, og endvidere er de nødvendige for Tyskland af militære, maritime og kommercielle grunde. . . . Hertil kom, at de i henhold til statstraktaterne havde retten på deres side«<sup>22</sup>).

At Slesvig-Holsten gik tabt til trods for sin befolknings beslutsomme kampe, førtes på den ene side tilbage til de tyske regerings forrædderi og på den anden side til general Willisens svigten på det militære område. Selve den slesvig-holstenske hær tillagde han i høj grad en sejrshance og roste den i høje toner: »Disse mænd har kæmpet aldeles udmærket trods de mange rekrutter . . . trods den forvirring, som Willisen endnu så sent som 14 dage før kampen . . . fremkaldte i hele arméen, og ganske særligt trods underbemanding i de enkelte delinger. Denne armé havde med lethed kunnet slå det dobbelte antal prøjsere«<sup>23</sup>).

Bag Olmütz-traktaten og London-protokollen skimtede han zaren som den øverste dommer over Europa, og såvel Prøjsens eftergivenessom Østrigernes indgriben imod holstenerne følte som en ydmygelse og som en national skændsel. Men herudover fremhævedes det, at zaren selv gennem disse aftaler sikrede sig sin indflydelse i Danmark. »Også det slesvig-holstenske spørgsmål afgjorde Nikolaus imod Tyskland og indsatte lyksborgeren Christian som Danmarks tronarving efter først at have forvisset sig om hans anvendelighed til fremme af de zaristiske hensigter«<sup>24</sup>).

Endvidere kritiserede Marx og Engels Danmarks forsøg på uden om traktaterne at fremme det ejerdanske program: »Den danske regering forsøgte gennem forskellige kneb at slippe uden om at opfylde sine løfter«<sup>25</sup>).

Om sprogpolitikken i området med blandet sprog hed det: »Regeringen indledte et regulært korstog for at udrydde alle spor af tyskhed i området«<sup>26</sup>). Sluttelig blev Holsten, som skulle have været et uafhængigt og separat hertugdømme, ved fællesforfatningen af 1855 »berøvet enhver politisk uafhængighed og underlagt et overvejende dansk kammer«<sup>27</sup>).

Men al kritik af Danmark førte hele tiden hen til det russiske problem. Den danske modstand mod den nye arvefølgeordning

af 1852 – Marx nævnte i denne forbindelse også Grundtvig – omtaltes rosende, men samtidig maledede han spøgelse om Danmark som russisk koloni på væggen. På denne måde håbede Marx at kunne gøre det klart for selve det danske folk, at dets sande fjende ikke var Tyskland, men derimod Rusland, og at Danmark ved at skille sig af med hertugdømmerne kunne mindske denne russiske fare. Han håbede, at »det danske folk endelig måtte få øjnene op for, hvad Danmark havde haft ud af sin blinde modstand mod hertugdømmerne Slesvigs og Holstens krav om uafhængighed i 1848; det danske folk holdt fast ved en varig forening af Holsten med Danmark og førte af den grund krig imod den tyske revolution – Danmark vandt krigen og beholdt Holsten. Men som udligning for denne erobring var det nu dømt til at skulle miste sit eget land«<sup>28</sup>).

For uindviede vil det være vanskeligt at forstå disse linjer. Der ligger følgende tankegang bag dem: Gennem Londonprotokollen blev Danmark på den ene side afhængigt af Ruslands velvilje, medens der på den anden side ad omveje over en oldenborgsk arvefølge i Slesvig-Holsten, efter at det danske kongehus var uddøet, bestod en fare for, at øriget kunne komme i zarens besiddelse. I denne sammenhæng faldt også den tidligere nævnte udtalelse om de fælles tysk-skandinaviske interesser over for den russisk-slaviske imperialisme. Det var et synspunkt, som dels tilsigtet og dels utilsigtet har bevaret sin aktualitet.

Særlig under Krimkrigen (1853–56) nærede Marx stor mistænksomhed over for alle russiske forsøg på at påvirke det neutrale Danmark. Heri understøttedes han af sin noget sære ven, chartist-tilhænger David Urpuhart, og slap en pressekampagne løs om påståede, hemmelige begunstigelser af Rusland fra den engelske premierminister Palmerstons side. Herunder rettedes der en hård kritik imod Englands garanti af den russiskvenlige London-traktat<sup>29</sup>).

Efter Krimkrigens afslutning udnyttede Marx og Engels den rolige fredens tid til at lære dansk<sup>30</sup>). De regnede med, at tilegnelsen af dette sprog ville være til nytte, hvis de danske problemer

igen tilspidsedes, og der dermed bestod udsigt til almindelig krig og dermed også til en almindelig revolution.

Året 1858 oplevede endog prøjsiske krigstrusler over for Danmark. Det var Marx's opfattelse, at Prøjsen i sin stræben efter popularitet måske kunne ønske en lokalt begrænset konflikt i Slesvig-Holsten, men at faren for en revolution og for et sammenstød med stormagterne fik det til at lade det blive ved truslerne. Marx følte sig derfor overbevist om, at »Prøjsens højrøstede krigsråd mod Danmark ville rinde ud i en vidtløftig protest i »Staats-Anzeiger«<sup>32</sup>).

De var magre, disse reaktionens år, og ofte måtte revolutionære spekulationer træde i stedet for revolutionær praksis.

### *Prøjsens ny æra og den italienske krig*

Overgangen til en ny æra i Prøjsen bragte sammen med den italienske krig nyt liv ind i politikken og modtoges derfor med glæde af Marx og Engels. Men deres interesse og deres håb knyttede sig mindre til den indre udvikling i Prøjsen end til de krigeriske konflikter, der kunne munde ud i revolutioner.

For dem blev nationalforeningen stiftet, fordi det tyske borgerskab følte sin selvbevidsthed krænket, og de affærdigede den således: »Hvad nationalforeningen først og fremmest krævede, var, at man endelig skulle se at komme fremad igen, og at den øvrige verden skulle holde op med at betragte tyskerne som andenklasses mennesker, at Danmark blev afstraffet, og at man i Slesvig-Holsten skulle vise tænder over for stormagterne«<sup>33</sup>).

Derimod ventede begge noget stort af en revolutionær eller krigerisk udvikling, der formentlig ville få Italien som midtpunkt. Begge var temmelig sikre på, at en sådan udvikling ville føre til en positiv nyordning ikke blot i Italien, men i hele Europa. Det var deres »oprigtige og hjertelige ønske«, at den forestående konflikt måtte bringe en »virkelig og retfærdig orden af det italienske og forskellige andre forhold, der så længe de ikke var bragt i orden, også i fremtiden fra tid til anden kunne forstyrre freden

i Europa og dermed stille sig i vejen for fremskridt og velstand i hele den civiliserede verden«<sup>84</sup>). Til dette spørgsmål hørte i første række også det slesvig-holstenske problem. Det havde tre ting til fælles med det italienske spørgsmål. For det første lå det i brændpunktet for stormagternes interesse, for det andet stod det i forbindelse med samlingen af en stor nation, og for det tredje drejede det sig om at gøre nationalitetsprincippet til en realitet. Der var derfor grund til at håbe, at også det slesvig-holstenske spørgsmål skulle kunne løses i forbindelse med en almindelig konflikt.

I denne situation var det vigtigt, at de to emigranter på ny henvendte sig til offentligheden i Tyskland. Engels besluttede sig derfor til at skrive en brochure over aktuelle, politiske spørgsmål. I denne ville han på den ene side understøtte den italienske enhedsbevægelse, medens han på den anden side ville bekæmpe Napoleon III's politik<sup>85</sup>). I foråret 1859 offentliggjorde Engels sin brochure under titlen »Po und Rhein«. Heri fremlagde han følgende grundsynspunkter:

Italiens krig imod Østrig var faktisk Napoleons krig imod Tyskland, og derfor måtte Tyskland forsvare sig. For Tyskland var det ganske vist uden betydning at få en såkaldt naturlig sydgrænse ved Po og Mincio. I det hele taget afviste Engels teorien om de »naturlige grænser« og skrev under henvisning til Slesvig-Holsten som et analogt tilfælde: »Teorien om de naturlige grænser sætter punktum for det slesvig-holstenske spørgsmål med ét eneste slagord: »Danmark til Ejderen!« Hvad forlanger danskerne andet end deres Po og Mincio, som hedder Ejderen, og deres Mantua, som hedder Frederiksstad?«<sup>86</sup>).

Engels var af den opfattelse, at de europæiske grænser skulle ændres. Men denne forandring skulle på den anden side være upartisk, det vil sige i syd til fordel for Italien, og i nord til fordel for Tyskland, medens den på den anden side skulle føre til naturlige grænser, ganske vist naturlige grænser i en ny betydning. »I det store og hele skal alle varige forandringer gå ud på i stigende grad at give de store, levedygtige europæiske nationer vir-

kelig naturlige grænser, der er bestemt af sprog og sympatier. Men samtidig skal de folkerester, som endnu findes hist og her, og som er ude af stand til at eksistere som nation, forblive indlemmet i de større nationer og enten gå op i dem eller kun bestå som etnografiske mindesmærker, der er uden nogen politisk betydning«<sup>37</sup>).

Engels ville altså skabe et nyt Europa på grundlag af sit funktionelle nationalitetsprincip, som på den ene side hvilede på sprog og sympatier og på den anden side på fremskridtstanken, og som vendte sig imod bonapartistiske bestræbelser.

Men en så fornuftig nyordning lod sig ikke skabe gennem krig alene, krigen måtte ledsages af en revolution. Først revolutionen ville kunne danne grundlag for en nyordning. Med henblik på at fremkalde den nødvendige revolution kan den krigeriske konflikt ikke blive Marx og Engels heftig nok. I maj skrev Engels herom til Lassalle: »I øvrigt synes begivenhederne i verden at skulle foreløbe nok så glædeligt. Man kan næppe tænke sig et bedre grundlag for en grundig, tysk revolution end en fransk-russisk alliance. Vi tyskere skal stå i vand til halsen, før vi i samlet flok forvandles til frygtindgydende teutoner, og denne gang synes faren for at drukne virkelig at skulle komme helt ind på livet af os«<sup>38</sup>).

Umiddelbart efter udgivelsen af Engels' brochure tog Lassalle samme spørgsmål op i et kort skrift betitlet: »Der italienische Krieg und die Aufgabe Deutschlands«. Han sluttede den med et lidenskabeligt krav, som skulle finde tilslutning mange steder i Prøjsen, men fremkaldte mistænksomhed blandt vennerne i London:

»Den eneste værdige og faste holdning, der ville være af lige stor interesse for den tyske nation som for Prøjsen, ville være, at Prøjsen brugte følgende sprog: »Dersom Napoleon reviderer Europakortets sydlige del efter nationalitetsprincippet, nuvel, så lad os gøre det samme i nord; hvis Napoleon befrier Italien, nuvel, så tager vi Slesvig-Holsten. . . Og med denne proklamation sender vi vore tropper mod Danmark«<sup>39</sup>).

Lassalle krævede altså ikke, at Europakortet skulle ændres imod men *med* Napoleon. Herved følte han sig overbevist om, at Prøj-

sen ikke ville blive indblandet i nogen større konflikt derved.

Napoleon ville være nødt til at forholde sig roligt, dels fordi han ikke ville kunne bekæmpe virkeliggørelsen af sit eget princip, og dels fordi han var tilstrækkeligt engageret i den italienske krig. England ville ikke træde op imod Prøjsen, fordi det havde brug for Prøjsens venskab under en eventuel konflikt med Frankrig; Rusland, som Napoleon havde isoleret, ville på den ene side ikke vise nogen særlig foretagsomhed, medens det på den anden side i givet fald ville kunne holdes i skak gennem en opstand i Polen<sup>40</sup>). Udsigterne var derfor yderst gunstige for Prøjsen, og Lassalle anbefalede endog den prøjsiske regering at indlede kampen hen over hovedet på det tyske forbunds øvrige fyrster og at true enhver fyrste, som ikke understøttede Prøjsen, med, at han ville miste sin stat<sup>41</sup>).

Medens Engels altså forsøgte at agitere *for*, at Prøjsen skulle stille sig på Østrigs side i den italienske krig, *imod* Bonapartismen og *for* en almindelig krig, udtalte Lassalle sig *imod*, at Prøjsen skulle understøtte Østrig, *for* Bonapartismen og *imod* en almindelig krig.

På grund af dette modsætningsforhold kom det til et brud mellem Marx og Engels på den ene og Lassalle på den anden side. Lassalle forsøgte i flere breve at redde venskabet med londonerne og rejste endog selv til England. Men det kom aldrig mere til en politisk forståelse mellem dem.

Lassalle ville skabe et nationalstatligt Europa gennem revolutionære aktioner oppe- eller nedefra; men for Marx og Engels var dannelsen af nationalstater kun forudsætningen for og lejligheden til at kunne fremme verdensrevolutionen. Forskellen i deres politik var påfaldende ikke blot i det ydre, men også i principperne.

### *Lassalles oprørs- og anneksionsplaner*

Da den italienske krigs muligheder var forbi, opgav Lassalle i første omgang sin stillingtagen for Prøjsen og vendte blikket imod revolutionære muligheder. Han trådte i forbindelse med Garibaldi

og blev venner med dennes generalstabschef, Wilhelm Rüstow. Hertil kom venskabet med oprøreren fra Baden, Johann Philipp Becker i Genève, som endnu håbede på, at væbnede, tyske folkemasser skulle gøre oprør. Rüstow omgikkes alvorligt med planer om en folkevæbning, og Lassalle syntes at have støttet ham heri, hvorimod Marx og Engels stillede sig skeptisk over for sådanne eventyr. De militære planer er endnu ikke tilstrækkeligt undersøgte; men det kan dog formodes, at der i forbindelse med dem også blev tænkt på en revolution i Slesvig-Holsten.

Da det slesvig-holstenske spørgsmål i slutningen af 1863 på ny tilspidsedes, forsøgte Hamborg-afdelingen af Lassalles »Almindelige, tyske arbejderforening« (ADAV) at gennemføre en folkevæbning. De vedtog først følgende resolution:

»De stedlige medlemmer af ADAV har vedtaget, at de som tyskere med alle til rådighed stående midler og uden hensyn til partifarve vil stræbe energisk henimod, at fædrelandets ære holdes i hævd, og at Slesvig-Holsten følgelig ikke bliver skilt fra Tyskland, men derimod bliver befriet fra sit mangeårige danske åg og får sin ret og frihed tilbage. Der må ikke findes et Tyskland uden Slesvig-Holsten«<sup>42</sup>).

I tilslutning til denne resolution udsendte den befuldmægtigede for Hamborg et begejstret opråb, i hvilket han opfordrede til øvelser i våbenbrug og bekendtgjorde dannelsen af en »krigskasse«<sup>43</sup>). I et forklarende brev til Lassalle gav den befuldmægtigede, August Perl, følgende begrundelse for sin aktivitet i dette spørgsmål:

»Arbejderne har selv krævet den militære forberedelse, og det var vigtigt, at de ved oprettelsen af deres egen forsvarsorganisation blev isoleret fra de øvrige frivillige korps. Men i øvrigt er arbejderens opøvelse i våbenbrug en absolut nyttig forholdsregel over for alle eventualiteter«<sup>44</sup>).

I sit brev lod Perl altså alle tanker om en faktisk indgriben i de slesvig-holstenske affærer falde, og han havde al god grund dertil, for han måtte forsvare sig mod Lassalles heftige angreb. I et brev af 6. december 1863 skrev Lassalle til Perl:

»Det må være vor taktik at beholde de frivillige, altså folkets

kræfter i landet, og lade hærene drage ud! Altså jage regeringerne i krig! Hvis regeringerne ikke går i krig, kan vi beskyldte dem for landsforrædderi. Hvis de går i krig – og det vil de i alle tilfælde gøre til en vis grad – da må vi se at drive dem videre ud; så vinder vi dobbelt: hærene er indsat i det fremmede, og folkets kræfter koncentreret hjemme«<sup>45</sup>).

Lassalles udtalelser over for Perl er ikke umiddelbart forståelige. Medens han i 1859 gik så voldsomt ind for et angreb på Danmark og kort efter satte sig ind for, at Prøjsen skulle annektere Slesvig-Holsten, tager han her øjensynligt afstand fra Perls iver.

I virkeligheden var Lassalle i følge en udtalelse af socialisten fra Leipzig, Dammer, ganske uforberedt blevet overrasket af tilspidsningen i den slesvig-holstenske konflikt i 1863 og havde derfor til at begynde med givet udtryk for modstridende synspunkter, indtil han senere fremkom med en forsigtig, neddæmpende resolution til ADAV-afdelingen. Resolutionen havde følgende ordlyd:

»De europæiske magter var ikke berettigede til i London-traktaten at bestemme over en tysk folkestammes skæbne. Alle tyske regeringer har pligt til at benytte den ved den danske konges død indtrådte lejlighed til at løse Slesvig-Holsten fra forbindelsen med den danske krone og til, i givet fald med våbenmagt, at gennemtvinge den indlemmelse af disse provinser i Tyskland, som forlængst burde have været gennemført af nationale grunde. Derimod må det så eftertrykkeligt som muligt frarådes at sende frivillige og gymnaster til Slesvig-Holsten. Herved ville folket blot kunne miste sine mest offervillige og ædleste kræfter, hvis samling under de øjeblikkelige forhold er mere nødvendig end nogen sinde tidligere. Samlingen af Tyskland til en enhed ville af sig selv løse det slesvig-holstenske spørgsmål. Så længe der i Tyskland findes 33 fyrster, er den omstændighed, at en af dem er en udenlandsk fyrste, af meget underordnet betydning. Nationalforeningens og fremskridspartiets tilhængere, som er så begejstrede for fyrsternes legitime arveret, synes i Slesvig-Holsten at have fundet en lejlighed til at aflede opmærksomheden fra den indre situation og



til – under dække af et patriotisk skær – at unddrage sig løsningen af en konflikt, som de ikke mestrer. Folket må være på vagt! Intet burde få det til at trække sig tilbage fra de vældige, centrale opgaver! Det burde huske, at det slesvig-holstenske spørgsmål vil blive løst af sig selv, når Tyskland bliver samlet og frit, hvorimod en løsning i Slesvig-Hosten ikke vil kunne bringe Tyskland frihed og enhed«<sup>47</sup>).

Denne resolution stammer fra en mand, som fire år tidligere i sin brochure (om den italienske krig var gået ind for en krig imod Danmark, og som et år tidligere skulle udkaste en plan om at starte en omfattende agitation for, at Prøjsen skulle annektere Slesvig-Holsten. Hvorledes lader sådanne politiske kursændringer hos en alvorligt tænkende mand sig forklare?

Af resolutionen fremgik i første række, at Lassalle nu som før gjorde sig til talsmand for den tyske ret til Slesvig-Holsten. Hans indvendinger var kun taktisk betonedede. Han var bange for, at folkets revolutionære energi skulle blive ødet bort i en udenrigspolitisk konflikt, at indsættelsen af augustenborgeren ikke ville føre til nogen principiel ændring, at den liberale opposition imod Bismarck skulle slå om i en tilslutning til Bismarck, og for at ADAV skulle miste sine politiske tilhængere blandt arbejderne.

### *Lassalle i forbund med Bismarck*

Lassalles taktiske indvendinger imod de hamborgske planer og imod den almindelige Slesvig-Holsten-entusiasme var rigtige alle sammen, men man vil dog kun kunne forstå deres egentlige betydning, når de bringes i sammenhæng med de forhandlinger mellem Bismarck og Lassalle, som fandt sted efter maj 1863.

For Lassalle havde forhandlingerne med Bismarck et dobbelt sigte. På den ene side ville han beskytte sin unge bevægelse i dens første begyndelse mod det tyske politis indskriden, og på den anden side ville han forsøge at vinde Bismarck for indførelsen af almindelig valgret<sup>48</sup>). Lassalle kunne kun vente, at Bismarck skulle opfylde hans ønsker, så længe konflikten mellem Bismarck og

fremskridtspartiet stod på. Men i det øjeblik, Bismarck kunne føre en heldig krig imod Danmark, ville han på den ene side være stærk nok til, at han kunne undvære Lassalles hjælp, medens fremskridtspartiet på den anden side ikke længere ville kunne opponere mod Bismarck, som jo kæmpede for tyske interesser. Derfor var Lassalle bange for en prøjsisk-dansk konflikt på dette tidspunkt, og han måtte udnytte de få uger, før krigen brød ud, til rettidigt at føre sine forhandlinger til en positiv afslutning.

Forhandlingerne mellem Bismarck og Lassalle nåede faktisk deres højdepunkt i januar 1864. Lassalle – og med ham politiske kredse i Berlin – anså indførelsen af almindelig valgret for at være umiddelbart forestående. Nået til det foreløbige mål for sin stræben, sendte Lassalle derfor Bismarck et valglovsudkast, som skulle skabe et fællestysk, prøjsisk parlament omfattende hertugdømmerne. Den 13. januar, dagen efter den vigtige samtale, skrev han følgende linjer til den prøjsiske ministerpræsident:

»Først og fremmest bebrejder jeg mig selv, at jeg i går glemte at lægge Dem på sinde, at *valgbarheden* simpelt hen bør omfatte *alle tyskere*. Et umådeligt magtmiddel. Den virkelige, moralske erobring af Tyskland!«<sup>40</sup>).

Men herved fik valgretten ikke alene en anti-dansk eller anti-augustenburgsk, men først og fremmest en anti-østrigsk brod. Da Bismarck ville føre krigen imod Danmark sammen med Østrig, var Lassalles valglovsudkast ikke noget politisk middel for ham i dette øjeblik. Under krigen mod Østrig kom han tilbage til det, men dengang blev det ikke virkeliggjort.

Lassalle følte, at han var ved at tabe spillet, og satte alt ind på en sidste samtale:

»Jeg ville ikke trænge mig på, men de ydre omstændigheder presser vældigt på, og derfor beder jeg dem om undskyldning for min påtrængenhed«<sup>50</sup>).

Lassalle inviterede sig selv til et besøg hos Bismarck og mistede derved dennes hengivenhed. Hans forhandlinger var brudt sammen, og krigsguden Mars havde fået overtaget.

I et tilbageblik på den mislykkede aktion beklagede Lassalle

sig den 24. marts 1864 i et brev til sin befuldmægtigede i Köln, Moses Hess, til hvem han skrev:

»Dersom Danmarks gamle konge levede endnu i dag, ville sagen have stillet sig meget gunstigere. Så ville det indre spørgsmål ikke være blevet taget af dagsordenen. Alt ville vedblivende have koncentreret sig om det«<sup>51</sup>).

I denne udvikling så Lassalle en retfærdiggørelse af sin resolution fra efteråret 1863. Han sagde beklagende:

»Indtil videre har krigen altså, således som jeg med det samme følte det inderst inde og også gav udtryk for i min Slesvig-Holsten-resolution, kun været til stor skade«<sup>52</sup>).

Lassalle taler ganske vist kun om en foreløbig skade, for det var hans håb, at chancen fra januar 1864 skulle kunne vise sig igen ved den næste konflikt. Men da ville han ikke lade sig overrumple af historiens løb, men selv bestemme begivenhedernes gang. I sommeren 1864 – det må have været før den 8. maj – skal han således have ført følgende samtale med Bismarck:

Bismarck: Anneksion (af Slesvig-Holsten) vil blive meget vanskelig. Østrig er interesseret i at grundlægge en ny, tysk lilleputstat dér og vogter med argusøjne på vor politik.

Lassalle: Så må De annektere imod Østrigs vilje.

Bismarck: Meget muligt, men nu, hvor vi hos os selv også har striden med rigsdagen, er noget sådant umuligt.

Lassalle: Jeg vil sætte anneksion af Slesvig-Holsten på mit program.

Bismarck: Det er muligt, at dette punkt på Deres program vil gå i opfyldelse, hvis ikke nu, så dog senere.

Denne samtale blev offentliggjort i 1869 i Wiener-avisen »Wanderer«. Det er ikke oplyst, fra hvis hånd den stammer, og der har været visse tvivl om, hvorvidt den var autentisk; men så pålidelige historikere som Hermann Oncken og Gustav Mayer mener, at det er absolut muligt, at denne samtale virkelig har fundet sted<sup>54</sup>). »Alt, hvad man kender til Lassalles sidste hensigter, stemmer overens hermed«<sup>55</sup>).

### *Lassalles sidste planer*

Heller ikke efter erobringen af Slesvig-Holsten havde Lassalle nogen tiltro til freden i Europa. Den 21. juni 1864 skrev han til sin fortrolige, Sophie von Hatzfeldt:

»Det ville være stor dårskab at stole på en tvivlsom fred«<sup>56</sup>). Nogle dage senere indrømmede han over for sin efterfølger, Bernhard Becker, at »han til det sidste håbede på en europæisk krig«<sup>57</sup>). Denne krig skulle udspringe af den tvivlsomme fred i Slesvig-Holsten. Lassalle ville selv yde sit bidrag hertil ved at forsøge at skabe begejstring i arbejdermasserne for en anneksion af Slesvig-Holsten. I overensstemmelse med hans resolution fra 1863 var det slesvig-holstenske spørgsmål altså heller ikke nu målet for ham, men derimod midlet, der skulle tjene til at realisere større, politiske planer. Det skulle blive hans sidste planer, og i begyndelsen af juli gjorde han nogle venner i Frankfurt am Main bekendt med dem.

På ADAV's generalforsamling i Frankfurt den 2. juli holdt han først et foredrag i »Rebstock«. Heri gjorde han rede for de forskellige standpunkter, som fremskridtspartiet eventuelt kunne tage i det slesvig-holstenske spørgsmål, uden at han dog selv tog stilling til spørgsmålet. Han benyttede udelukkende denne lejlighed til at håne fremskridtspartiet. Men i fortsættelse heraf førte han i »Holländischer Hof« i en kreds af fortrolige en samtale med grevinde Hatzfeldt, Jean Baptist von Schweitzer, Bernhard Becker og andre, og her fremlagde han sin plan, ifølge hvilken han den 25. september i Hamborg ville udsende en resolution vedrørende Prøjsens anneksion af Slesvig-Holsten; i den efterfølgende kampagne ville han tilrive sig det politiske initiativ<sup>58</sup>).

Med undtagelse af von Schweitzer var hans venner i Frankfurt ingenlunde indforståede med denne plan. De opfattede den som en krænkelse af bevægelsens internationale karakter. Men Lassalle holdt fast ved sin plan.

En måned før sin død skrev han under et ferieophold i Svejts til Sophie von Hatzfeldt:

»... jeg er bange for, at begivenhederne vil udvikle sig langsomt, endog meget langsomt, og for min brændende sjæl er disse børnesygdomme og de kroniske processer ikke nogen fornøjelse. Politik betyder aktuel, øjeblikkelig handling. Alt andet vil også kunne ordnes af videnskaben! – Jeg vil forsøge at sætte skub i udviklingen i Hamborg! Men jeg kan ikke love noget om, hvorvidt det vil virke – jeg selv venter mig ikke meget deraf. Ak, kunne jeg dog blot trække mig tilbage«<sup>50</sup>).

Den håbløshed, der kommer til udtryk i de sidste linjer, kan være en hentydning til, at det ikke blot var af dumhed – som Lassalle selv sagde – at han blev indblandet i det kærligheds-eventyr i Svejts, som endte med den dødelige duel, men at hans resignation gjorde sit dertil. Lassalles annekstionsplaner bar præg af fortvivlelse ligesom hans svejtsiske eventyr. Det er sandsynligt, at hans sygdom og de evindelige processer fik ham til at gøre et forsøg på at fremtvinge et sidste resultat.

Allerede fra den første begyndelse fulgte Marx og Engels Lassalles »flirt med Bismarck« med skepsis. Af Wilhelm Liebknecht hørte de om Lassalles sidste planer. Herom skrev Marx:

»I slutningen af september 1864 skulle han (Lassalle) til Hamborg for (sammen med den skøre Schramm og politispionen Marr) at »tvinge« Bismarck til at indlemme Slesvig-Holsten, dvs. han ville på arbejdernes vegne proklamere en indlemmelse, imod at Bismarck skulle give løfte om almindelig valgret og andet socialistisk tant. Det er en skam, at Lassalle ikke kom til at spille denne komedie til ende. Han ville være blevet taget ved næsen og være kommet til at se forbandet latterlig ud! Og det ville én gang for alle have sat en stopper for slige forsøg«<sup>60</sup>).

For Marx førte Lassalles sidste planer på afeje. Han forklarede dem med, at Lassalle ligesom Miquel var real-politiker, blot større i format og mægtigere i sine mål<sup>61</sup>).

Grevinde von Hatzfeldt ville realisere Lassalles sidste planer ved hjælp af ADAV's nye organ, dagbladet »Sozial-Demokrat«. Ifølge Marx strandede disse planer på modstand fra Bernhard Becker og Wilhelm Liebknecht, redaktør ved »Sozial-Demokrat«.

### *Marx's og Engels forslag til en deling af Slesvig*

Medens Lassalle i begyndelsen af tredserne skiftede fra skribentvirksomhed til aktiv politik i en søgen efter aktuel handling, fortsatte Marx og Engels med at observere og kommentere. De tyske regerings politik og kommentarerne i den tyske presse mødte de med en sviende spot. Engels citerede den danske avis »Dagbladet« og gav det sin tilslutning:

»Dagbladet« skrev: »Vi ved alle, at det er et gammelt kneb hos de tyske regeringer at tage det slesvig-holstenske spørgsmål frem, så såre de har behov for en smule popularitet og ønsker at dække over deres egne mangfoldige synder. Herved trækker de veksler på stemningen imod Danmark«<sup>63</sup>).

Hertil mente Engels: »Der kan overhovedet ikke være tvivl om, at de tyske regeringer er uoprigtige i deres pludselige entusiasme for den slesvig-holstenske sag«<sup>64</sup>).

Men alligevel anså Engels det for sandsynligt, at en krig kunne bryde ud på grund af Slesvig-Holsten. Hans kritik vendte sig altså mod den kendsgerning, at den slesvig-holstenske krig ikke ville blive ført for den slesvig-holstenske sag, men for et større, men uvedkommende mål. Han ventede krigen i foråret 1862 eller senere. Nu som før var det hans håb, at der ud af en sådan konflikt måtte opstå en storkrig efterfulgt af den store revolution<sup>65</sup>).

Engels kritiserede den tyske presse, fordi den, der altid havde presset på med løsningen af det slesvig-holstenske spørgsmål, nu, hvor der var udsigt til krig, viste alle symptomer på fejghed, og pludselig betegnede det, som den for nogle måneder siden kaldte en patriotisk forpligtelse, som en østrigsk intrige<sup>66</sup>). Denne kritik af pressen var naturligvis også en kritik af Lassalles holdning i efteråret 1863.

Men netop på den tid, da der indenfor ADAV i Hamborg skulle oprettes en slesvig-holstensk befrielseshær, og medens Lassalle forfattede sin Slesvig-Holsten-resolution, arbejdede også Marx og Engels på en kommentar til det samme spørgsmål. Heller ikke for dem kom skærpelsen af krisen belejligt. Engels skrev:

»I Tyskland bliver sagen kritisk. På den ene side kommer den danske historie ubelejligt, men på den anden side kan den kun fremskynde krisen«<sup>87</sup>).

Engels kastede sig nu over litteraturen om det slesvig-holstenske spørgsmål. I løbet af 14 dage udarbejdede han et udkast til en brochure og satte Marx ind i den med følgende ord:

»Jeg har pløjet mig igennem hele spørgsmålet og er kommet til den slutning, at:

1. Slesvig-Holsten-teorien er noget dumt pjat;
2. Augustenborgerne ganske vist tilsyneladende har ret i Slesvig-Holsten;
3. det er vanskeligt at sige, hvem der har arveretten i Slesvig – mandstammen i hvert fald kun *som bærere af Danmarks len* – hvis overhovedet;
4. London-protokollen er ubetinget gyldig i Danmark, men ubetinget ugyldig i Slesvig-Holsten, fordi stænderforsamlingerne ikke blev spurgt;
5. den tyske ret til Slesvig er begrænset til den sydlige del, som er tysk af nationalitet og egen fri vilje, og at Slesvig altså må deles;
6. Tysklands eneste chance for at befri hertugdømmerne i øjeblikket består i, at *vi indleder en krig imod Rusland til fordel for Polen*. Så vil Louis Napoleon blive vor lydige tjener, svenskerne vil omgående kaste sig i vore arme, og England hoc est Pam (det er Palmerston) vil være lammet; så kan vi ustraffet tage, hvad vi vil fra Danmark«<sup>88</sup>).

Det femte punkt var det vigtigste ved dette udkast. Det var en følgeslutning af de fire foregående punkter. Af dem fremgik det nemlig, at en retfærdig løsning af det slesvigske spørgsmål på grundlag af stats- og arveretslige principper næppe ville være mulig. Følgelig måtte man søge at finde en højere ret, og en sådan fandt man i dette tilfælde i det funktionelle nationalitetsprincip.

Da Marx blev bedt om en kommentar, svarede han: »Med hensyn til det »meerumschlungede« er jeg enig med dig i alt«<sup>69</sup>). Men Marx syntes ikke ganske at billige punkt 6. Han gentog sin opfattelse, således som han allerede 10 år tidligere havde fremført den i »New York Daily Tribune«:

»Man skal blot ikke genere danskerne. De må indse, at skandinaverne og tyskerne har en fælles interesse over for Rusland, og at intet kan gavne dem selv mere end udskillelsen af det tyske element«<sup>70</sup>).

Men ved en krig imod Rusland for at befri Polen ville man tværtimod tvinge Rusland og Danmark ind i et interessefællesskab. Marx ønskede ikke direkte at modsige vennen, og han anbefalede ham derfor blot at afvente endnu nogle begivenheder, før han offentliggjorde sin brochure<sup>71</sup>). Herefter kom der ikke noget ud af brochuren, men siden den tid har Marx og Engels gang på gang sat sig ind for en deling af Slesvig.

Fra Marx og Engels foreligger der kun få udtalelser om begivenhederne i forbindelse med den tysk-danske krig. Siden januar imødeså de en hurtig sejr for de tyske tropper<sup>72</sup>). Senere bedømte Engels Bismarcks holdning som følger:

»Bismarck greb til. Det kom an på at gentage Louis Napoleons statskup, og på en håndgribelig måde at skabe klarhed hos det tyske bourgeoisie om de virkelige magtforhold, så deres liberale selvforblændelse blev brudt, men samtidigt således, at deres nationale krav, for så vidt de faldt sammen med de prøjsiske ønsker, blev gennemført.«<sup>73</sup>).

Men ganske som Lassalle håbede også de, at den tvivlsomme fred, som blev opnået i 1864, måtte føre til nye sammenstød. For i givet fald at være forberedt, foretog Engels i efteråret 1864 den rejse gennem Slesvig-Holsten, som allerede har været omtalt i indledningen. På denne rejse fik han bekræftet sin opfattelse, at Slesvig-Holsten måtte deles<sup>74</sup>).

Ganske som Lassalle, Marx og Engels havde håbet, kom det til nye sammenstød. Men medens Lassalle under disse sammenstød ville understøtte Prøjsen og dets anneksonsplaner, bekæmpede



Marx og Engels de præjiske planer. Medens Lassalle aldrig be-  
tragtede det slesvig-holstenske spørgsmål som andet end et mid-  
del til opnåelsen af større, politiske mål, forsøgte Marx og Engels  
at finde en retfærdig løsning for Slesvig-Holsten. Naturligvis tabte  
heller ikke de herved deres højere, politiske mål af syne.

Den Marx-Engelske løsning blev ikke realiseret i deres levetid.  
Men efterhånden anså Engels den ikke mere for at være en løsning,  
som under bestemte forhold i Europa *kunne* lade sig realisere; fem  
år før sin død mente han tværtimod, at den måtte blive en nød-  
vendig del af et fremtidigt, socialistisk Tysklands udenrigspolitik.  
I 1890 skrev han i »Neue Zeit«:

»Men bag det officielle Tyskland, står nu det socialistiske Tysk-  
land; det parti, som fremtiden, landets nære fremtid skal tilhøre.  
Så snart dette parti kommer til magten, vil det hverken kunne  
udøve eller beholde denne magt, medmindre det gør den uret  
god, som dets forgængere har begået imod andre nationer. Det vil  
forberede genskabelsen af det Polen, som så nedrigt blev forrådt  
af det franske bourgeoisie, og give Elsass-Lothringen en mulighed  
for i frihed at kunne træffe en afgørelse om dets politiske frem-  
tid«<sup>75</sup>).

### *Forskningens stilling*

Med hensyn til det slesvigske grænsespørgsmål har den socialde-  
mokratiske nationalitetspolitik hidtil kun været genstand for tre  
afhandlinger, nemlig:

Peter Hansen Petersen: »Sozialdemokratie und Schleswig-Fra-  
ge«, Kiel 1956 (maskinskrevet);

Heinz Volkmar Regling: »Die Anfänge des Sozialismus in  
Schleswig-Holstein«, Neumünster 1965

Hans-Ulrich Wehler: »Sozialdemokratie und Nationalstaat«,  
Holzner-Verlag, Würzburg 1962.

Petersen behandler i sit arbejde tidsrummet fra begyndelsen af  
vort århundrede og frem til halvtredserne. Arbejdet lider under,  
at han kun søger den ideologiske baggrund hos de østrigske marxi-

ster Renner og Bauer, og at han i alt for høj grad identificerer sig med socialdemokratiske udsagn.

Regling behandler forrige århundrede, men kommer kun periferisk ind på grænsespørgsmålet og begrænser sig til den lokal-organisatoriske historie.

Wehler har præsteret det hidtil grundigste arbejde. Men for ham er problemet om østgrænsen det centrale, og han behandler derfor ikke Slesvig-spørgsmålet med fornøden grundighed. Desuden har han også begået den fejl ikke at have været opmærksom på, at Marx og Engels ønskede at se deres funktionelle nationalitetsprincip anvendt i Slesvig. Wehler skriver fejlagtigt:

»Indstillingen til det slesvig-holstenske spørgsmål har til at begynde med overhovedet ikke været problematisk, for socialdemokratiet kunne tage tråden op ved de tysk-nationale træk i Marx og Engels retfærdiggørelse af anneksionen« (s. 194).

I modsætning til Petersen har Wehler alt for let ved at tage afstand fra socialdemokratiske udtalelser.

Det må håbes, at det historiske spørgsmål om den socialdemokratiske Slesvig-politik, som ikke er uden aktuel interesse, senere må finde sin besvarelse i et grundigt arbejde. Arbejdet skulle omfatte følgende punkter:

1. Udtalelser af Marx, Engels og Lassalle.
2. Udtalelser af de efterfølgende socialdemokratiske teoretikere.
3. Den socialdemokratiske rigs- og forbundsledelses Slesvig-politik.
4. De lokale, socialdemokratiske organisationers Slesvig-politik.
5. Det danske socialdemokratiske Slesvig-politik.
6. Forhandlinger og overenskomster mellem det danske og tyske socialdemokrati og de to landes regeringer.

Det må håbes, at den ro, der nu er faldet over grænselandet, må komme et sådant arbejde til gode, og at dette arbejde må hjælpe med til at bevare eller genskabe roen i kritiske tider.

## KILDEHENVISNINGER

1. Brev Engel/Marx 2.11.1864. 2. F. Lassalle: Der italienische Krieg und die Aufgabe Deutschlands, Werke, bd. 1, Berlin 1919 s. 33. 3. Werke, bd. 9 s. 248.
4. J. Streisand: Zeitschrift für Geschichtswissenschaft, Berlin 1953. 5. H. Cunow: Die Marxsche Geschichts-, Gesellschafts- und Staatstheorie, bd. 1, Berlin 1921 s. 38. 6. Engels: Die Rolle der Gewalt in der Geschichte i Marx, Engels, Lenin, Stalin: Zur deutschen Geschichte, Stuttgart 1954 bd. 2, s. 1053.
7. F. Lassalle: Nachgelassene Briefe und Schriften, Berlin 1925 bd. 6, 8.5.1863.
8. Engels til Marx 18.9.1846, Briefwechsel, bd. 1. 9. Marx til Engels i »Neue Rheinische Zeitung« 9.9.1848, Werke bd. 5 s. 395. 10. og 11. Friedrich Engels: Drei neue Konstitutionen, fra »Deutsche Brüsseler Zeitung« 20.2.1848 i: Marx, Engels, Lenin, Stalin: Zur Deutschen Geschichte s. 184.
12. Marx/Engels i »Neue Rheinische Zeitung« 9.9.1848, Werke bd. 5 s. 396.
13. Marx/Engels sammest. s. 396. 14. Engels i »Neue Rheinische Zeitung« 7.7.1848, Werke bd. 5 s. 34. 15. Engels sammest. s. 180. 16. Marx/Engels i »Neue Rheinische Zeitung« 21.7.1848, Werke bd. 5 s. 254 ff. 17. Sammest. 22.7.1848 s. 257. 18. Sammest. 22.7.1848 s. 257. 19. Sammest. 21.7.1848 s. 255. 20. Sammest. 9.9.1848 s. 395.
21. Marx, Engels, Lenin, Stalin: Zur deutschen Geschichte, bd. 1 s. 406. 22. Engels i »Neue Rheinische Zeitung« 20.9.1848, Werke bd. 5 s. 408. 23. Engels til Marx 9.5. 1854, Briefwechsel bd. 1. 24. Engels: Die auswärtige Politik des russischen Zarentums i »Die Neue Zeit« 8. årg. 1890 s. 196. 25. Engels i »New York Daily Tribune« 12.2.1861, Werke bd. 15 s. 238. 26. Sammest. s. 239. 27. Sammest. s. 240. 28. Marx i »New York Daily Tribune« 9.6.1853, Werke bd. 9 s. 103. 29. Marx i »Neue Oderzeitung« 30.7.1855, Werke bd. 11 s. 403. 30. Marx til Engels 22.5.1857.
31. Marx i »New York Daily Tribune« 21.8.1857, Werke bd. 12 s. 267. 32. Marx i: Marx, Engels, Lenin, Stalin: Zur deutschen Geschichte bd. 2 s. 680.
33. Engels: Die Rolle der Gewalt in der Geschichte i Zur deutschen Geschichte bd. 2 s. 1070. 34. Marx: Die Frage der Einigung Italiens i »New York Daily Tribune« 24.1.1859, Werke bd. 13 s. 167. 35. Marx til Engels 3.3.1859 og 25.2.1859, Briefwechsel bd. 2 s. 455 og 450. 36. Engels: Po und Rhein i Zur deutschen Geschichte bd. 2 s. 725. 37. Sammest. s. 729. 38. Brev af 18.5.1859. 39. Der italienische Krieg und die Aufgabe Deutschlands. Werke bd. 1 s. 106. 40. Sammest. s. 107 ff.
41. Sammest. s. 111. 42. Jakob Audorf jun. til Lassalle 3.12.1863, kun ordlyden af den af Perl fremlagte resolution. Den egentlige tekst findes ikke, fordi »Nordstern«, hvori den var offentliggjort, blev ødelagt ved en brand i Hamborgs statsbibliotek under den anden verdenskrig. 43. Bernhard Becker: Geschichte der Arbeiteragitation Lassalles. Braunschweig 1874 s. 127. 44. Sammest s. 128. 45. Lassalle til Perl 6.12.1863. 46. Becker s. 125. 47. Lassalle:

Nachlass bd. 4 s. 307 ff. 48. Shlomo Na'aman: Lassalles Beziehungen zu Bismarck – ihr Sinn und Zweck, Archiv für Sozialgeschichte bd. 2 Hannover 1962. 49. Hermann Oncken: Bismarck, Lassalle und die Oktroierung des gleichen und direkten Wahlrechts in Preussen während des Verfassungskonflikts, Preussische Jahrbücher 1911 s. 125. 50. Lassalle til Bismarck 16.1.1864, sammest.

51. Lassalle til Moses Hess 24.3.1864 i Grünbergs Archiv 3. årg. 1913 s. 138. 52. Sammest. s. 139. 53. Efter Hermann Oncken: Publizistische Quellen zu den Beziehungen zwischen Bismarck und Lassalle, Grünbergs Archiv 4. årg. 1914 s. 90 ff. 54. Gustav Mayer: Bismarck und Lassalle, Stuttgart 1928 s. 46. 55. H. Oncken: Lassalle 4. udg. 1923 s. 473. 56. Lassalles nachgelassene Briefe und Schriften bd. 4, Lassalle til Hatzfeldt 21.6.1864. 57. Bernhard Becker: Entwürfungen über das tragische Lebensende Ferdinand Lassalles, Schleiz 1868 s. 120. 58. Sammest. s. 21, 119 og 131 jvf. H. Oberwinder: Die Anfänge der Arbeiterbewegung, Maximilian Hardens »Zukunft« 1897 s. 309. 59. Lassalles nachgelassene Briefe und Schriften bd. 4, Lassalle til Hatzfeldt 28.7.1864. 60. Lasalle til Kugelmann 23.2.1865 i Karl Marx: Die Briefe an Kugelmann.

61. Sammest. 62. Sammest. 63. Friedrich Engels: Bewegung in Deutschland i »New York Daily Tribune« 12.2.1861 Werke bd. 15 s. 240 ff. 64. Sammest. 65. Sammest. 66. Sammest. jvf. Brev Marx til Engels 22.1.1861. 67. Engels til Marx 24.11.1863 Briefwechsel bd. 3. 68. Engels til Marx 3.12.1863. Briefwechsel bd. 3. 69. Brev Marx til Engels 4.12.1863. 70. Sammest.

71. Brev Marx til Engels 22.12.1863. 72. Engels i Die Rolle der Gewalt in der Geschichte s. 1073. 73. Sammest. 74. Brev Engels til Marx 2.11.1864. 75. Friedrich Engels: Der Sozialismus in Deutschland i »Die Neue Zeit« 1891/92 1. bd. s. 584.

## Jul på geesten omkring århundredskiftet

Da jeg ind under jul for godt ti år siden kørte ind til byen fra mit fødested, så jeg den allerede på lang afstand som hyllet i et hav af lys. Efter at være ankommet til byen, kunne jeg se, at næsten alle gader var pyntede med lysende guirlander, og at næsten alle forretninger havde sluttet sig sammen om denne illumination. Uvilkårligt måtte jeg tænke på, hvorledes jeg omkring århundredskiftet som barn havde oplevet julen i den lille geestlandsby i Nordslesvig.

Hvilken forandring var der ikke sket i tidens løb, hvor forandret var ikke skik og brug på mange områder. Hos os på geesten blev julen ikke rykket frem. Vi afventede alle i ro dagen, hvor solen stor højere. Ganske vist ventede vi i stigende spænding på juleaften. Ikke fordi vi regnede med at blive overrasket med gaver (Vi vidste på forhånd, hvad vi kunne vente os). For os lå det betydningsfulde i på ny at måtte opleve julen. Optakten til højtidens dannede gudstjenesten i kirken, som unge og gamle strømmede til fra alle huse, også selv om man måtte trave til fods en time. Det var ikke prædikenen, som for os børn var højdepunktet i den kirkelige fest, men derimod salmen »Det kimer nu til julefest«; den gav os vished for, at nu var det blevet jul. Medens orglet spillede, gik præsten op og ned ad midtergangen, og med salmebogen i hånden som taktstok opmuntrede han alle til at synge med i kor. Når vi var kommet tilbage fra gudstjenesten, kunne vi begynde højtidens hjemme. Gennem årtier var julemiddagen forblevet den samme. Hovedret: Grønkål, af os kaldt langkål, med grisehoved. Det var en selvfølge, at også børnene efter denne ret

fik en lille snaps for den bedre fordøjelses skyld. Der var blevet kogt langkål i sådanne mængder, at der var nok til tre-fire dage, og til nytår gentog det samme sig ved bordet. Som anden ret gav det risengrød med hjemmelavet øl og overstrøet med sukker og kanel. Efter at måltidet var afsluttet, læste fader en prædiken fra den hundred år gamle huspostil. Ve den, der forstyrrede ham heri eller begyndte at snorke. Da jeg blev sytten, blev hvervet med at læse op overdraget mig, og så var andagten allerede overstået på en halv time; ingen havde lagt mærke til, at jeg nu og da sprang nogle sider over. Herefter blev der sunget nogle salmer fra salmebogen, og først så var det gavernes tur. Ligesom i de foregående år fik hvert barn en tallerken såkaldte nøddekager. Det var små, bagte nødder på størrelse med en maggiterning, og vi børn byttede dem med hinanden under de mest forskellige lege. At de i løbet af de følgende dage satte noget af deres friskhed og renhed til, blev ikke taget så tungt. Som en særlig overraskelse havde fader og moder hos bageren købt nogle broget malede kager, der var formede som dyr. Disse blev så med søm gjort fast til værelsets træbjælker, hvor de blev hængende til ind i januar; de blev først spist, når der ikke var flere tilbage af de andre kager. Nytårsaften blev betragtet som hørende med til julen, og for os børn betød den for så vidt en stor berigelse for vore kagetallerkener, som det var tilladt os at drage fra hus til hus med vor rummel-potte, hvorved vor sang blev belønnet med kager. Det skal også bemærkes, at der endnu ikke blev stillet juletræer op i noget hjem i vor landsby. Men i de følgende år blev også denne smukke skik indført, og på spisesedlen optrådte nu også gås eller karper. Men endnu holder mange bønder fast ved den gamle tradition, at jul og langkål hører sammen.

JOHANNES TONNESEN:

## Fra fromhedslivet i Nordslesvig indtil 1920

*En vækkelsesbevægelses historie*

*Indre Missions rødder*

*Forholdet til grundtvigianismen og Herrnhuterne*

Enhver i Nordslesvig ved, at der med denne vækkelsesbevægelse tænkes på Indre Mission. Bevægelsen var i væsentlige punkter præget af en fromhed, der kendtes under samme navn i Danmark, hvorfra den da også havde fået sit navn.

Navnet er entydigt: Da der i kirkerne opstod en vilje til at bringe hedningene Kristi frelse, opstod hedningemissionen. Hvad var da mere nærliggende, end at de kristne, som følte sig grebet af denne sendelse ud i verden, nærede alvorlige bekymringer for hjemstavnsens fortabelse og derfor løftede råbet efter en hedningemission til et råb efter en ganske særlig indtrængende mission – nemlig efter en Indre Mission.

Men som trosretning var Indre Mission ikke den eneste, som igennem et århundrede på afgørende måde havde præget fromheden i vor danske nabokirke. Grundtvigianismen har været af lige så stor betydning. Vi vil snart kunne konstatere, at begge oprindeligt er udsprunget af de samme rødder i folkeligheden. På højdepunktet af deres indflydelse bestod der ikke noget godt forhold imellem dem, men begge er gået over i historien, og tilbageskuende vil man kunne overbevise sig om, at begge, trods de stridigheder der opstod mellem dem, var lutherske kirker. Den grundtvigianske kristne kunne ikke rigtig affinde sig med, at de gennem Indre Mission vakte lidenskabeligt holdt fast ved, at enhver omvendt kun kunne være sikker på evig frelse, dersom han havde gennemgået en svær, indre omvendelsesproces, og dersom han kunne godtgøre hver enkelt fase af denne proces. Den vakte på sin side var bekymret ved, at den grundtvigianske husfader

nøjedes med en gang daglig at samle sin husstand til andagt, trosbekendelsen, fadervor og en grundtvigsk salme.

Afgørende for nutidens mennesker er de historiske kendsgerninger. Hverken grundtvigianisme eller Indre Mission er opstået derved, at den forfatningsmæssige kirke, dens biskopper eller præster har skabt en »folkemission«. Forholdet er tværtimod det, at der, begyndende ved udgangen af det 18. århundrede nedefra i folket opstod religiøse kræfter, som vakte familien til en husmenighed. Kaldet gjaldt husfaderen og ikke det enkelte menneske. Fra hvem udgik det?

Nyere historisk forskning forsøger i dag at finde dette udgangspunkt. Der kan være meget, som endnu ligger skjult, men herrnhuternes betydning turde være væsentlig. Ved forskninger inden for de nordiske, lutherske kirker støder man overraskende ofte på deres indflydelse. Og efterhånden lader det sig fastslå, at de ikke var ude på at grundlægge kirker eller menigheder imod den bestående kirke, men derimod vakte husmenigheden og lagde de vakte husmenigheder sammen. Herved opstod den form for gudstjeneste, som kaldtes »hjemmeforsamling« eller møde, her knyttedes båndet mellem kristendommen og lægprædikantens gerning.

For os er det nærliggende engang at dvæle i eftertænkksomhed ved vor herrnhuterkoloni i Christiansfeld. Midt i byen ligger salen. Således betegner de deres gudstjenesterum, ikke kirke. Få hundrede meter derfra ligger Tyrstrups lutherske kirke. De tænkte overhovedet ikke på en egen kirke, som skulle udskille sig. Derimod udgik der fra christiansfelterne en betydelig påvirkning af vore lutherske menigheder, og netop med et specielt sigte på husmenigheden. Disse fromme brødre, søstre og familier, som havde fundet sammen fra alle mulige nære og fjerne lande, tiltrak sig meget snart takket være deres fremragende dygtighed som håndværkere, købmænd og bønder opmærksomheden blandt befolkningen i en stadig større omkreds. I brødre- og søsterhuset udførte de deres opdragende gerning over for omverdenens opvoksende ungdom. De unge mennesker af begge køn, som tilbragte en vinter i deres kostskole, kom ofte langsvej fra. Det var alt andet end en



snæver opdragelse. Det blev aldrig forsøgt at få dem bort fra deres hjemstavnsmenigheds lutherske tro, tværtimod blev de påvirket til at holde fast ved denne. Men ét tog de med sig derfra: Plejen af husmenigheden, og det har nedarvet sig gennem disse familier indtil min ungdom.

Her vil jeg gøre et øjeblikks pause. For denne vakte kristendoms indtrængen i hjemmelivets livsform har været fundamentet i alle vækkelsesbevægelser inden for de nordiske kirker, også der hvor disse senere udviklede sig meget forskelligt og tilsyneladende frakendte hinanden den rette tro.

### *Indre Mission og den officielle kirke*

I begyndelsen, i det mindste i første generation, nærrede kirkerne, deres pastorer og menigheder ikke alene mistænksomhed heroverfor, men var også på en betænkelig måde medskyldige, når politiet greb ind. Først i den efterfølgende generation bekendte sig her og der en enkelt præst til denne fromhed.

Af og til hændte det, at flere sådanne fromme husmenigheder fandt sammen til en fælles andagt, og såfremt en af husfædrene herunder forkyndte det glade budskab, blev han anklaget og straffet for at have tiltaget sig rettigheder, som udelukkende tilkom den ordinerede sognepræst. Men det var disse husmenigheder, som slog deres døre op for den frie forkyndelse og indbød hele landsbyen hertil. Forkyndelsen skete på den ene side i form af en bibeldiskussion helt uden særlig ledelse, idet denne udøvedes af den indbydende husfader, og på den anden side – og her var også et kritisk punkt – ved, at Guds ord forkyndtes af en lægprædikant. I deres indvendinger imod lægprædikantvæsenet påberåbte præsterne sig et afsnit i den lutherske kirkes augsburgske bekendelse fra 1530. Kampen med kirkemyndighederne og præsterne om lægprædikanterne gennemløb en hel række faser, og der blev egentlig først roligt om spørgsmålet, da Indre Mission voksede ud af sin skyggetilværelse.

Spørgsmålet om, hvorfra vækkelsesbevægelsens lægprædikanter



*Pastor Hans Tonnesen med hustru og børn. Johannes Tonnesen t.v.*

kom, må besvares med, at de ikke uddannedes i et eller andet institut. Deres uddannelse og kald fik de i de fællesskaber, der var opstået ved, at husmenigheder sluttede sig sammen. Nogle blev i deres fag som bonde eller håndværker. Men senere krævede arbejdet at også de måtte fast ansættes, som man ville kalde det idag.

Når sådanne vakte ved deres mødevirksomhed i hjemmene fandt sammen i et fællesskab, dannede de en fromhedens kerne i kirkesognet, hvorfra der udstråledes en særlig kraft, men som naturligvis også blev mødt med protester eller heftigt fjendskab. I denne kerne holdtes bibelmøder, den indbød hele landsbyen til prædiken, den optog den vakte i sin midte og bevarede ham imod ensomheden. Hvor sognepræsten tog sig af dem, blev disse kredse til aktive medarbejdere, som samtidig blev hans rådgivere og . . . sjælesørgere. Herom ville vi præster, som var unge dengang, kunne fortælle ting af betydning.

Det er ikke nogen overdrivelse, når vi i dag i et historisk tilbageblik med største ærefrygt konstaterer, at kirkesognenes kristenliv gennem flere slægtled befrugtedes af denne hjælp til husmenighederne. Kun ud fra dette standpunkt vil man kunne forstå Indre Missions betydning for vor hjemstavn. Den velsignede påvirkning, der udgik fra husmenighederne, eksisterer ikke mere, og den vil ganske sikkert hverken kunne genoplives eller erstattes med organisationer.

Bredden og dybden i Indre Missions arbejde i Nordslesvig gav menighedslivet et så egenartet og levende præg, at vor hjemstavn i stadig højere grad udviklede sig til et fremmedlegeme inden for den slesvig-holstenske landskirke. Det må vække til eftertanke, når det må konstateres, at disse stærke kræfter så godt som ikke fik nogen indflydelse i de sogne, der lå umiddelbart op til sproggrænsen. Kun ved diakonisseanstalten i Flensborg og i Breklum, som var hedningemissionens midtpunkt, sporedes der en påvirkning fra vækkelsesbevægelsen i Nordslesvig. Dette gav imidlertid disse to betydelige midtpunkter et særpræg inden for landskirken.

Foreningen for Indre Mission i Nordslesvig blev stiftet i 1887.

Den tog sit navn nordfra. Foreningen overtog en beskeden opgave, nemlig at sende en kolportør ud i sognene med opbyggelig, dansk litteratur. Min fader, der var medstifter og senere formand, har ofte fremhævet, at ingen havde gjort sig nogen forestilling om, at det senere skulle udvikle sig til lægprædikant- og evangeliseringsvirke, og så havde han tilføjet, at noget sådant ikke kunne vedtages i en beslutning. Men forudsætningerne var til stede, netop i de lige omtalte husmenigheder, som kunne føres tilbage til herrnhuterne.

Men nu skete det sjældne: Den første kolportør, et fromt menneske, præget af herrnhuterne, var ikke den, der fik øje på disse husmenigheder, thi de bestod allerede længe; men han begyndte på at føre dem sammen, holdt bibelforelæsninger for dem og vel-sagtens også prædikener. Denne mand var Lars Birk.

Grundlaget for hans forkyndelse var den evige salighed og Kristi genopstandelse: Er du overbevist i troen på salighed? På hvilken side vil Herren finde dig på dommens dag? Har du taget din beslutning? Ellers gør alvor af det nu! Af hvad? »Omvend jer og tro på det glade budskab om en forsoning i Kristus«.

Igennem denne indtrængende forkyndelse af evig salighed tog man den vakte ved hånden, og den, der var foruroliget ved erkendelsen af sine synder, blev som den »søgende« trin for trin ført forbi allehånde fristelser til en frigørelse i fromhed, indtil hans saliggørende tro kunne bekræftes af Helligånden. Menighederne var fortrolige med dette noget egenartede sprog. Lærebog til dette formål var Emil Wackers »Die Heilsordnung«. Denne lærebog har været yderst nyttelig. Den forhindrede sværmeriske tanker, ligesom den, ved bevægelsens første begyndelse i sognene, var grundlaget for uddannelsen af en skare prædikanter med udpræget vidsyn, præster såvel som lægfolk.

### *Om standhaftigheden over for omverdenen*

Dette er kun den ene side. Af ligeså stor betydning er det imidlertid, at de omvendte skulle stå deres prøve i omverdenen – eller

over for verden, som de sagde – gennem en urokkelig bekendelse til deres tro i samtaler såvel som i levemåde. I de troendes sprog hed det at bekende troen og forsage verden.

I mange menigheder var reglerne for barnedåb således, at fadderne tiltaltes med navnet på det barn, der skulle døbes, og i barnets sted skulle svare på, hvorvidt de i deres tro bekræftede dåbsbkendelsens enkelte sætninger. Det begyndte således: »N.N. forsager du djævelen, alle hans gerninger og alt hans væsen?« Fadderne svarede »ja«. Men hvor blev dette løfte efterlevet? De vakte tog dette »ja« alvorligt. Og om denne forsagelse opstod der yderst alvorlige stridigheder inden for deres rækker, stridigheder som aldrig fik en ende.

Djævelen, hans gerninger og hans væsen lurte på os i vor omgang med andre. Og her måtte forsagelsen træde tydeligt frem, lige her midt i hverdagen, midt blandt slægtninge og venner: Drikkeri, kortspil og dans blev bandlyst.

Også i udøvelsen af vort arbejde stiller djævelen sine fælder for os. Vi befinder os i tiden omkring 1890. I landsbyerne begyndte andelsbevægelsen at vokse frem med andelsmejerierne. Står der ikke i Guds bud: Du skal komme helligdagen ihu? Gør vi os ikke skyldige, når vi leverer mælk til mejeriet på en søndag? Mange gårde leverede ikke mælk om søndagen, og det hændte, at de vakte opførte egne mejerier.

Sikkert var også, at pengevæsenet var en af de foreteelser i livet, hvor man ikke kunne være forsigtig nok over for djævelen, alle hans gerninger og alt hans væsen. Dette førte til grundlæggelsen af en egen bank, hvis ledelse blev overladt til to mænd, som nød den største anseelse inden for alle kredse i bevægelsen.

Ganske særligt truet var imidlertid det politiske liv, hvormed især tænkte på nationalitetskampen, som førtes med en stadig voksende hidsighed. Mange holdt ikke nogen avis hjemme, og man måtte overveje grundigt, om man som troende kristen kunne gå til valgurnen.

Vi nulevende kan synes, at denne forsagelse af trosræssige grunde var meget primitiv. Men ét er dog sikkert: Kristenheden

blev ført ind i hverdagen og skabte usikkerhed i den fromhed, som kun skyldtes vane eller skik og brug.

Hvor meget vi end beundrer denne i bevægelsens første generation så strengt overholdte forsagelse – og der er i dag grund nok dertil – er det dog tydeligt nok, at vi på intet område kan udelukke og dermed uskadeliggøre hverken djævelen eller omverdenen.

Det kunne derfor heller ikke undgås, at der inden for den voksende bevægelse opstod en meget pinefuld strid i spørgsmålet om den kristnes rette forhold til omverdenen. Det begyndte, da den efterfølgende generation voksede ind i bevægelsen. Vi vil kalde det generationskrisen. At krisen opstår, er tegn på helbredelse; hvorledes en trosbevægelse overstår den, er afgørende for dens fremtid.

Omkring århundredskiftet voksede vækkelsen frem fra sin oprindelige skyggetilværelse og blev til en bevægelse.

### *Holdningen over for det nationale spørgsmål*

Den præjsiske stats usalige nationalitetspolitik, som er gået over i historien under betegnelsen Köllerpolitikken, skabte bevægelse i de bredeste lag i folket, og ikke blot i den danske del, men i samme omfang i den del af tyskerne, som vi sædvanligvis kalder hjemmetykerne.

Det danske forsvar styrkedes og samlede sig om deres kulturprogram, som tyskheden på sin side ikke havde noget modstykke til. Tallet på unge, som besøgte danske folkehøjskoler, steg fra år til år. Disse fik med sig på vejen en følelse af overlegenhed, som satte sine spor overalt inden for familierne og blandt naboerne. Over for udvisningspolitikken, hvormed man straffede de fra hjem og gård jagede familier, kunne præsterne ikke stille sig, som om det ikke vedkom dem, ligesom de heller ikke som stand kunne affinde sig med de chikanøse forholdsregler imod dansk kirkesprog ved gudstjenester, religionsundervisning og konfirmandforberedelsen. Der var her tale om højtideligt tilsikrede rettigheder,

som ikke uden videre kunne ophæves af en overpræsident. Men heller ikke Indre Missions formand kunne stiltiende finde sig i, at en kommissarisk amtsforstander – fortrinsvis egnsfremmede, pensinerede officerer, som var blottede for kendskab til vore forhold – udviste en familie, fordi der havde været afholdt kristelige forsamlinger på dens gård, eller hvis en gendarm anholdt en af kolportørerne og førte ham til afhøring travende ved siden af hesten.

Modstanden blandt præsterne groede langtsomt frem, os yngre forekom det for langsomt. Men måtte en sådan modstand mod forholdsregler truffet af statsmagten ikke forekomme betænkelig på baggrund af den overleverede lutherske lære om øvrigheden? I dette punkt måtte man først overvinde tungtvejende samvittighedskvaler. Var de slesvig-holstenske præster, som stillede sig på den provisoriske regerings side, ikke blevet bandlyst af den store, lutherske professor Hengstenberg på en luthersk kirkedag i 1848?

Men også hvor præsterne var for loyale under trængslerne med myndighederne, havde menighederne en fin fornemmelse for, hvilken holdning præsten indtog over for disse trængsler.

I et årti efter århundredskiftet fik Indre Mission gennem sin forkyndelse en voksende tilslutning fra den voksne ungdom overalt i landet. Store ungdomstævner afholdtes på fire gunstigt beliggende steder i hele landet og samlede skarer så store, at vi i dag ikke kan have nogen forestilling derom. Kun de færreste af disse unge kom fra hjem med vækkelsestradition. Og mange af disse unge havde lært at lytte og at dømme på de danske folkehøjskoler.

Det kunne slet ikke undgås, at mange af dem stillede sig undrende over for meget af det, der skildredes for dem om den gamle, vakte generations livsholdning: I selskabeligt samvær eller i hverdagsarbejdet kunne man vel ikke udelukke det ene eller andet som en omverden, der måtte undgås af den kristne? Andelsmejerierne skulle betale samme pris for mælken og have samme pris for smørret! Særlig alvorlig blev de unges kritik, da banken blev grundlagt. Kunne I over bankens indgang sætte talemåden:

»Giv ham, der beder dig, og vend dig ikke bort fra ham, der vil låne af dig«?

Og i forbindelse med banken indtraf nu det forfærdelige. Efter kort tids forløb måtte den likvideres på grund af store tab, for hvilke dens ledelse bar skylden. Som en yderligere beskæmmelse kom hertil, at direktøren for en af de største banker på stedet ved likvidationen overførte alle småsparerers sparebøger til sin bank efter deres pålydende værdi, således at småsparerne ikke kom til at lide noget tab. Større kunne uroen om problemet vedrørende den kristne og hans omverden ikke blive. Og ungdommen var modnet til denne situation.

### *Hjemmetyskheden*

Men vi er endnu ikke ved afslutningen af det, vi har kaldt generationskrisen. Den nationale nød i vor hjemstavn var det farligste pas, som bevægelsen skulle føres igennem.

Vore danske landsmænd har præget ordet »hjemmetyskere« om os. Det er en god og rammende betegnelse. Ligesom de har vi vor hjemstavn i Nordslesvig, og ligesom de har vi arvet det fra vore forfædre. Vi er ikke gennem en eller anden politisk handling blevet bosat et sted, hvor vi ikke har nogen oprindelig hjemstavnret. Derfor er danske og tyske fælles om det væsentligste i deres nordslesvigske folkelighed: modersmålet, en i barndommen begyndende tryghed inden for familier med samme livsholdning, og et gennem generationer rækkende slægtsskab uden hensyn til dansk eller tysk. Vi arvede naboskabet i vor landsby og plejede det mange steder højtideligt efter faste, overleverede regler. Og vi er beslægtede med hinanden – i humor såvel som i fromhed. Den skæbnesvangre, prøjsiske grænsepolitik var i færd med at ødelægge disse fællesskabets træk.

Efter alt, hvad her er sagt om de unges opbrud inden for vækkelsesbevægelsen, kan det ikke undre, at skærpselsen af den prøjsiske politik fik en voksende uro til at gribe om sig inden for denne ungdom: Kan vi danske forholde os over for den os påførte uret,



som om denne nød i folket ikke vedkom os som kristne? Kan vi som kristne skjule vort folkelige tilhørsforhold for os selv? Min generations hjemmetyskhed var i høj grad bekymret herved.

### *Indre Mission i Danmark besinder sig på Nordslesvig*

På denne tid besindede Indre Mission i Danmark, ført af sin formand Vilhelm Beck, sig på, at man som Indre Mission vel også havde forpligtelser syd for grænsen. Men man forsøgte ikke at opfylde disse forpligtelser på det område, som man skulle mene var fælles for dem og vor nordslesvigske bevægelse af samme navn. Man ville blive virksom i nationalpolitisk henseende. Man havde hørt, at de danske missionsfolk syd for grænsen afholdt sig strengt fra det nationale og ikke engang opfyldte deres vælgerpligt. Dette blev udlagt som et trick fra de præsters side, som ledede bevægelsen, idet de derved ville svække den danske front. En kommission bestående af præster og lægprædikanter blev sendt til den danske vælgerforenings formand, H. P. Hanssen. Denne har mange år efter skildret begivenheden. Han var bestyrtet over disse mænds uvidenhed med hensyn til forholdene i almindelighed og til kirken og dens præster og Indre Mission i særdeleshed. Dette gjorde, at han i første omgang var ret tilbageholdende – og han sendte kommissionen til Indre Missions formand, min fader i Hoptrup. Der måtte de hente deres første informationer! Han ville ikke lade det indtryk opstå, at han førte forhandlinger bag min faders ryg. Min fader besluttede sig til ikke at lade dem slippe sig af hænde så let igen, han improviserede indkvartering, indbød nogle af sine egne medarbejdere og fastholdt gæsterne fra fredag til søndagen over. Jeg var hjemme på ferie som student. I samtalerne løb afsløredes en ligefrem ufattelig uvidenhed. For første gang stillede jeg unge menneske over for en virkelighed af uhyggelige magter, som var i stand til at afstumpe et menneske, således at det blev ude af stand til at fatte det, som det kunne være ubehageligt at forstå. Bemærkelsesværdig var også en selskabelig aften i mine forældres hjem. Da gæsterne begav sig til ro, sagde værten:

»I morgen kl. 10 er der så gudstjeneste!« I et af de fjernere liggende værelser, hvor jeg sad med nogle gæster, hørte jeg en sige: »Men gudstjenesten er jo på tysk.« Den, der sagde dette, var kommissionens leder! I øjet på en af mine landsmænd glimtede den nordslesvigske humor, og han sagde: »Nå ja, men I kan jo da i det mindste forsøge.« Efter gudstjenesten troede kommissionens leder at kunne udviske sit skammelige ukendskab til gudstjenesteproget med en henkastet spøg, men først tav min fader, så alvorligt på ham og sagde så: »Guds ord på vort modersmål samler søndag efter søndag en stor menighed i vort lille land!«

Det mål, som Indre Mission nord for grænsen havde sat for sine bestræbelser, var at frigøre bevægelsen i Nordslesvig for præsternes førerskab og at gøre den til en lægmandsbevægelse for på denne måde at udelukke de hjemmetyske kristne. Uvidende som man var, kom man derved til at spille samme spil som den prøjsiske grænsepolitik, thi det var netop, hvad denne stiledede efter, en spaltning af menighederne i tyske og danske.

Men ungdommens modningsproces, hvorved den satte sig ud over den gamle generation inden for bevægelsen, foregik som regel stadig væk ubemærket af offentligheden. Dette blev anderledes næsten med eet slag.

### *Foreningen for tysk fredsarbejde og den nordslesvigske præsteforening*

I 1909 offentliggjorde den nordslesvigske præstesøn Johannes Tiedje en artikelserie i det meget udbredte, kirkelige tidsskrift »Die christliche Welt«. Serien gik under titlen: »Tilstandene i Nordslesvig«. Dette fremkaldte en sand storm, hvorunder der dannede sig to fronter imod det skæbnesvangre prøjsiske system: Foreningen for tysk fredsarbejde i Nordslesvig under ledelse af pastor Schmidt-Wodder, og den nordslesvigske præsteforening, som med held fik skabt solidaritet blandt præsterne. I denne bestyrelse indvalgtes pastor Schmidt-Wodder, pastor dr. teol. Prahll og min fader.

Johannes Tiedje havde studeret teologi og var ungdomsven med mange nordslesvigske akademikere. I deres kredse havde man i årevis presset på for at få Schmidt-Wodder til at træde frem for offentligheden for på denne måde at give udtryk for en virksom, tysk opposition i landet. Mange af os unge præster hørte til denne opposition. På universiteterne havde vi i høj grad ladet os påvirke af de friske vinde, og for mange af os blev f. eks. en skikkelse som Friedrich Naumann uforglemmelig. Nordslesvig var kommet i bevægelse.

### *Generationskrisen og spaltningen inden for Indre Mission*

Hvilken indflydelse fik dette nu på generationskrisen i den bevægelse, som vi forsøger at beskrive?

Set udefra var virkningen yderst tragisk! Thi tolv præster og tre lægbrødre skilte sig ud fra Indre Mission under dens hidtidige leder. De grundlagde deres egen Indre Mission, som de gav navnet: Det gamle budskabs indre mission. Dette navn kunne ikke misforstås. Det indeholdt en anklage mod os andre for at have forrådt det gamle budskab og ladet os gribe af vantro. Gamle venskaber, som hidtil havde stået deres prøve, blev slået i stykker.

Hvorledes var dette muligt? Disse ældre præster så med mistro på den efterfølgende præstegeneration. Også her var der altså tale om en generationskrise. Vi unge har set op til disse præster og sluttet følge med dem. Og også i deres sogne og i hele landet havde de et stort følgeskab. Jeg kan med fuld ret sige, at det aldrig er faldet os unge ind at øve kritik imod dem. Hertil var deres overlegenhed for stor. Og dog var der noget, der skilte os.

Vi unge kunne ikke unddrage os tidehvervet inden for teologien og kirken, og et sådant var indtrådt. Det drejede sig om den bibelforskning, som blev taget op med alle en moderne videnskabs midler. Var man her ikke ved at undergrave de hellige skrifers autoritet? Havde Gud ikke hævet disse op over enhver diskussion ved at give kristenheden bibelen som sit ufejlbarlige ord, som af

Helligånden blev værnet og beskyttet i alle enkeltheder? Hvorpå skulle troen hvile?

Hertil kom, at vi måtte anse den overleverede lære om øvrighedsstaten som en umiddelbar, af Gud skabt orden, der havde krav på ubetinget lydighed, for at have overlevet sig selv. Den parlamentarisk-demokratiske stat er ikke nogen sådan øvrighed.

Men hvad betød denne spaltning?

Danske teologer, som i den senere tid har beskæftiget sig med Nordslesvigs kirkehistorie efter 1864, har fundet en alt for primitiv nævner for disse begivenheder: Indre Mission havde spaltet sig i en dansk og en tysk retning. Dette er et fuldstændigt fejlsyn.

Vi i den gamle leders følgeskab gennemlevede og led gennem den generationskrise, hvis indre forløb her er skildret, og blev over det mål, bevægelsen havde sat sig for at kunne skabe fællesskaber, ført videre ud til menighederne og dermed til de opgaver, som et fællesskab ansvarsfuldt må påtage sig i den verden, der omgiver det. Til disse opgaver hørte i den i national henseende spændte og truende situation, at den myndige kristne nåede frem til en modenhed, der lod ham blive sig sit store ansvar bevidst i denne store nød, og som netop ikke isolerede sig fra den inden for en gruppe, som var enig om, at kristne var fritaget for et sådant ansvar. Selv mærkede vi overhovedet ikke, hvorledes vor forkyndelse i sin stil tog en ny retning ud fra dette synspunkt, og hvorledes vi overvandt de overleverede former, som hidtil havde fået den myndige kristne til at isolere sig fra de brændende problemer. Da alt dette kom imod os som en generationskrise indefra, er det aldrig kommet til belæringer eller diskussioner for slet ikke at tale om beslutninger vedrørende en ny kurs inden for vores gerning. Det modnedes indefra. Fyrre år senere gav en stor kender af vor hjemstavn følgende bedømmelse af denne indre modningsproces: »Den skjulte kraft i jeres virke var, at vor befolkning kunne mærke på jer, at I har lidt med den i dens nød.« Hertil kunne jeg kun svare: »Dette hører jeg for første gang, og dersom noget er sikkert, da er det, at vi ikke har været os noget sådant bevidst.« Hvorpå denne svarede: »Så ville det jo også have været uægte.«

### *Første verdenskrig og dens følger*

Den videre udvikling kom vi ikke til at opleve, for i 1914 begyndte den første verdenskrig, og dermed står vi foran sidste afsnit i historien om vor vækkelsesbevægelse. Vore menigheder blev indlemmet i den danske kirke. Den frist, der var sat til at gennemføre denne omstilling, afslører en lidenskabelig vilje i den rigsdanske offentlighed til på radikal vis at befri disse tilsyneladende forsømte menigheder for alt, som havde ført til, at de blev forsømt. Og det var jo først og fremmest præsterne. Det var ubetinget Indre Mission, som overtog førerskabet for disse bestræbelser.

Det kunne overhovedet ikke overraske os, at vi skulle være syndebyggene, thi vi havde jo så forfærdelig tit – især hos Indre Mission – mødt denne uhyggelige magt, som formåede at gøre mennesket fuldstændig blind over for virkeligheden. Hvor denne magt regerer, handler vi mennesker efter princippet: Hvad ikke må være, er heller ikke. Det måtte ikke være, at Guds ord var trængt så dybt ind i folk som ingen sinde tidligere. Det måtte ikke være, at Indre Mission i Nordslesvig var så nær beslægtet med den danske som en tvilling! Det måtte ikke være, at disse levende menigheder blev betjent og understøttet af tyske præster.

Tilbageskuende må man spørge sig selv: Hvorledes var en så grotesk uvidenhed mulig? Men endnu mere ubegribelig var den selvsikkerhed, hvormed man fortalte, at man rådede over talrige kræfter, som ville kunne forvandle denne ørken til et blomstrende landskab.

Især stod det snart os unge præster klart, at vi skyldte vor selvrespekt at udvandre. Afgørende for denne beslutning var noget andet, noget der stod over personen:

Den allerede nævnte H. P. Hanssen var blevet medlem af regeringen i København som minister for det ved fredsslutningen til Danmark afståede område. Han inviterede to af os hjem til sig i Åbenrå. Med stor alvor forsøgte han at overtale os til i kredsen af vore venner at agitere for, at vi skulle blive i vore menigheder. Vi beklagede os over, at man fra den danske kirkes side lod, som om vi overhovedet ikke eksisterede. Kun i aviserne kunne vi orien-

tere os om, hvad man havde til hensigt med vore menigheder og os præster. Han beklagede dette og føjede til: »Men derfor taler jeg jo nu med Dem.« Det var tydeligt.

Vi forsøgte derefter at gøre rede for vore bekymringer om, at man slet ikke havde forstået, hvad det i så ganske afgørende grad kom an på ved indlemmelsen af de tyske menigheder, nemlig at man ved indordningen ville drage omsorg for, at det blev gjort så let som muligt for dem at kunne fortsætte med at gå til gudstjeneste i deres nedarvede kirkesogne. Thi til trods for Köllerpolitikens mange bestræbelser for at skabe et modsætningsforhold mellem dansk og tysk på alle livets områder, havde tyskerne, hvor de var i mindretal på landet, bevist, at de ikke ønskede et sådant modsætningsforhold. Tværtimod havde de holdt sig til det danske menighedsliv. Der fandtes nok tyske gudstjenester, men ikke noget tysk menighedsliv. Det var slesvigsk tradition. Vort menighedsarbejde og i særlig grad Indre Missions dybtgående virke var tilrettelagt med det mål at holde sammen på danske og tyske til deres frelse under Guds ord. Og derfor var vi præster faldet i unåde ved de præjsiske myndigheder. Vi kunne ikke frigøre os af det indtryk, at man for tyskerne forudså kirkelige særbestemmelser, som kunne få os til at ængstes for, at det, som præjsisk politik ikke havde kunnet gennemføre, nemlig at spalte menighederne nationalt, nu skulle blive til virkelighed. Vi fremhævede, at vore menigheder overhovedet ikke kunne forstå, at vi ville forlade dem, men vi måtte sige nej til at skulle betale den pris for at kunne blive i vore menigheder, at vi skulle give afkald på at kunne pleje vor menighed i dens helhed. Dansk kirkelovgivning med valgmenigheder, frimenigheder og lignende havde danske forhold som forudsætning, hos os var timens bud at holde sammen på menighederne i deres helhed. Det ville ikke være svært, nu ved indlemmelsen i den danske kirke at sikre de tyske medlemmer af menigheden deres tilhørsforhold til deres nedarvede menighed. For hvis der var noget, de ikke ville, så var det adskillelse. Det var indlysende, at der her og der kunne blive fremsat ønsker om gudstjenester eller kirkelige handlinger fra tyske familier, men herved

måtte den enkelte sognepræst lægge afgørende vægt på, at han er præst og sjælesørger for sognet i sin helhed og dermed ansvarlig for, at sådanne ønsker blev imødekommet; det måtte først og fremmest undgås, at det tyske mindretal kom i en situation, hvor det måtte gribe til selvhjælp.

Noget sådant ville indtræde, dersom biskoppen eller muligvis endog kirkeministeren skulle overdrage den kirkelige betjening af tyskerne i sådanne sogne til en anden præst. I så fald ville menigheden blive spaltet i en dansk og en tysk og have to præster, som havde hjertelig lidt at sige hinanden. Hvor sognepræsten ikke personligt kunne opfylde *sin* tyske menigheds ønsker, skulle han på eget initiativ træffe aftale med en anden præst om et permanent vikariat til varetagelse af disse opgaver, medens han ellers skulle være sjælesørger for hele sognet. Ministeren gav os ret i, at det tyske mindretal sikkert ikke »ovenfra« ville lade sig påtvinge en præst, som ville skille dem fra deres nedarvede menighed.

I de senere år har biskop Valdemar Ammundsen i mange samtaler vist sig tilgængelig for denne grundtanke. Han indså den store værdi, der lå i en helhedsmenighed i Nordslesvig. For det kan slet ikke være anderledes, end at livet har to brændpunkter: Anstrengelserne for det folkelige og den kristne tro. Livet kredser om disse to brændpunkter. Og herved kan det ikke undgås, at disse nærmer sig hinanden. Her opstår der en fare for fromheden, nemlig hvis folkelighedens midpunkt optager det kristne midtpunkt i sig. Så bliver arbejdet for det folkelige til en erstatning for religionen i kristelig forklædning. Men der, hvor vi føler os knyttede til hinanden som danske og tyske i Guds ord, og hvor vi som kristne ledsager hinanden gennem livet fra dåben til graven og ved nadveren deler det allerhelligste med hinanden, der bekræfter vi for hinanden, at vi i vort spændingsfyldte land bekender os til den fred, der står over al forstand. Her havde kilderne til det så lykkelige og fredelige samliv mellem danske og tyske i vore landsbyer selv i de mest bevægede tider deres udspring.

Den rigsdanske Indre Mission har aldrig rigtig kunnet gøre sig gældende i Nordslesvig. Det er ikke vor opgave at undersøge år-

sagerne hertil. Men vi kan med glæde konstatere, at nye og selv stændigt tænkende præster blev vore efterfølgere. De bygger videre på den grund, der var lagt.

Men det forudsagte, strålende resultat udeblev. I stedet blev stillet den opgave at styrke menigheden ved et ofte møjsommeligt arbejde i det små, som ikke viste store resultater udadtil. Og dette svarer da vel godt til den hemmelighed, som Guds rige er.



## Theodor Kaftan, Slesvigs generalsuperintendent

»Man trækker nu alligevel vejret dybere, hver gang man står uden for hans dør og hører hans »Kom ind«. Denne udtalelse stammer fra en ældre præst, der nød stor anseelse hos Kaftan.

Således var hans væsen. Men der var intet påtaget i denne holden-på-afstand, og langt mindre var den udtryk for en udpræget hierarkisk indstilling.

Han sparede på anerkendelse, men var samtidig tilbageholdende med dadel, også hvor en sådan kunne synes anbragt. Men det skulle have været en mærkelig præst, som ikke var sig sin stilling i forhold til generalsuperintendenten bevidst.

Kaftan kunne skænke betydelig tillid, men lod det ikke så let komme til fortrolighed. Det kan næsten siges at være typisk for den ånd, hvori han udøvede sit biskoppelige kald som sjælesørger i denne urolige og oprørte del af sit embedsområde, at han ofte viste tillid netop over for de præster, der beredte ikke alene ham selv og hans på mange måder og ved mange lejligheder egenrådige teologiske modstandere, men også det prøjsiske konsistorium og den prøjsiske regering i Slesvig og Berlin de allerstørste vanskeligheder. Og denne tillid kom ingenlunde til udtryk gennem et håndtryk under bordet.

Dersom vi ikke havde haft Kaftan som superintendent, ville det have været ganske utænkeligt, at denne vor nordlesvigske kirke netop i de sidste tiår før dens indlemmelse i den danske kirke og midt i de nationale modsætningers voksende, folkelige nød i en tid præget af nationalstatlige bestræbelser som en del af en statskirke kunne få den virkning i bredden og i dybden, som selv

den første danske biskop, Valdemar Amundsen, så klart har anerkendt.

Kaftan sad inde med de bedste forudsætninger for sit embede. Han var grundigt inde i de teologiske og kirkelige bevægelser inden for den danske kirke og holdt sig altid orienteret om dem. På dette område havde han til stadighed kontakt med sagkyndige præster, og samtalen med dem forstummede ikke. Dette var så meget vigtigere, jo stærkere den kirkelige vækkelse, dens bevægelser og livsytringer strømmede ned til os nordfra og gav denne del af den slesvig-holstenske landskirke ned til sproggrænsen et præg, som i stigende grad gjorde den fremmed over for de tysk-sprogede dele i syd.

Den danske kirke karakteriseredes af en tidsalder med vækkelsesbevægelser, som hver for sig havde påfaldende særpræg. Der var grundtvigianerne, for hvem det kom an på et vågent menigheds- og trosliv i en vækket folkelighed, og der var de pietistisk indstillede i »Indre Mission«, som søgte deres udgangspunkt i den enkeltes omvendelse, og som ved at oprette bibelkredse søgte at isolere de omvendte fra det verdslige liv. Disse to bevægelser, som stod i et skarpt modsætningsforhold til hinanden, har aldrig kunnet nå til enighed om, hvad kirken egentlig stod for; men i hvert fald var den ikke mere end en ydre ramme, som mere og mere mistede præg af at være en hellig institution, som den havde været det i forfædrenes tid.

Kaftan har til at begynde med kun tøvende og med bekymring og først senere i stigende grad tilgodeset denne udvikling hos os. Dette gav han vel tydeligst udtryk for ved at erklære, at det ville være at lamme præsterne, dersom man under disse vanskelige forhold ville foreskrive dem en ganske bestemt kurs. Udtrykket om den foreskrevne kurs stammer fra ham og vendte sig imod, at præsterne fik foreskrevet ganske klare regler for, hvorledes de skulle forholde sig over for de spirende fromhedsbevægelser og især over for nationalitetskampen. Men det var netop på disse to områder, der blev stillet krav til generalsuperintendenten.

Kaftan havde kun siddet få år i sit embede, da han en dag i

året 1889 på sit kontor læste Kùchlers sprogforordning i regeringens officielle organ; dette såre skæbnesvangre dokument, som tydeligt bar præg af at være en udfordring til det danske modersmål i kirken, i skolernes religionsundervisning, i præsternes konfirmandundervisning og i gudstjenesten. Dette læste generalsuperintendenten i regeringens organ, som om det vedkom ham ligeså lidt som en forordning vedrørende bekæmpelse af mund- og klov-syge!

Vi ved kun alt for godt, at der hermed indledtes en forsvarskamp til modersmålets bevarelse, og at denne kamp førte andre med sig over en stadig bredere dansk front.

Men lad os se på Kaftan!

På dansk side har man ofte været af den opfattelse, at man mente at kunne bebrejde ham, at han havde svigtet. Han skulle have været hæmmet af, at han havde indstillet sig på en rolig udvikling, som efterhånden skulle føre til en voksende fortyskning. Hertil kan man kun – og ganske særligt med adresse til den tids kritikere – svare: »Den kaste den første sten imod ham, som ikke mener at have syndet ved at have gjort sig de samme tanker om løsningen af vort nationale problem.«

Skulle han havde ladet det blive et kabinetspørgsmål og sat sit embede ind på det? Hvem vil dømme ham, fordi han ikke traf en sådan beslutning? Det er velkendt, at han ved sin ansættelse var upopulær på mange indflydelsesrige steder i statsapparatet, hvor man havde en følelse af, at han var en umedgørlig kirkens mand. Hans udnævnelse trak foruroligende længe ud.

Lad ham blot sætte sin stilling ind på dette spørgsmål! Vi skal nok finde en mere medgørlig efterfølger! Hvem vil dømme Kaftan, fordi han af hensyn til kirken ikke tog dette skridt?

Havde han præsteskabet i Nordslesvig i ryggen, således at han derved kunne give et sådant skridt nogen vægt? Det var jo netop det tragiske ved situationen, at præsteskabet svigtede i sprogsagen. Her kom den formentlige lutherske lære om lydighed over for øvrighedsstaten til at give udslaget. I denne lære var det ikke blot de nordslesvigske præster, der følte sig som gode lutheranere.



*Generalsuperintendent Theodor Kaftan.  
Maleri af H. P. Feddersen 1917 i Slesvig domkirke*

I det nye århundrede blev denne lutherske statstænkning kasseret, men for den tids nød i vor hjemstavn var og blev den en stor tragedie.

Hertil kom, at der inden for præsteskabet opstod en koncentreret, teologisk modstand imod den unge generalsuperintendent. Med sin moderne teologi på det gamle trosgrundlag indtog han en førerstilling i datidens teologiske strid og udgjorde derfor en trussel imod rettroenheden.

Andre grupper tog ham ilde op, at han ikke med tilstrækkelig fasthed forbød lægprædikanternes tiltagende uvæsen. Dette var en fare for præstens embede og forvirrede de troende. Hertil kom, at dette nye vendte sig imod den augsburgske konfessions lutherske bekendelse. Men den tjeneste gjorde Kaftan dem ikke. Ja, det skulle snart vise sig, at han af og til ved nybesættelsen af embeder i sogne, hvor kirkesønnen truede med at blive kronisk, indsatte unge præster, der tenderede henimod denne vækkelse.

Kampen om det danske sprogs eksistensberettigelse inden for kirken, i skolen og ved gudstjenesten er aldrig kommet til ro. Den kunne ikke komme til ro. Kaftan var ikke i stand til at gennemtvinge, at det mest tungtvejende irritationsmoment blev fjernet. De bestod i, at det blev gjort til pligt for alle børn at gå til tysk religionsundervisning, hvorunder de måtte lære et huskestof, som allerede efter den tids begreber var alt for tungt. Herudover var det muligt at få dansk religionsundervisning, men som valgfag. Dette betød ikke blot, at afgørelsen blev henlagt til forældrene, men også at indskolingen af nybegyndere ved et skoleårs begyndelse blev revet med ind i den nationale strid.

Denne tilstands første årti kendetegnes ved, at et stadigt voksende antal præster ikke lod sig indfange i sprogforordningernes net, men på en oftest meget åbenhjertig måde tilegnede sig bibelordet: »Bogstaven slår ihjel, men Ånden gør levende.«

Kendetegnende er også det forhold, at de til regeringen i Slesvig og Berlin og til landskirkens konsistorium indgivne klager og anmeldelser og angiverier fra præster efterhånden tog af, hvorimod der i stedet for i de sidste år før første verdenskrig i begge prøj-

siske parlamenter, både i Abgeordnetenhaus og i Herrenhaus, ofte rettedes heftige angreb imod Slesvigs generalsuperintendent, fordi han »stadigvæk« fortsatte sine visitationsrejser i sognene, hvor han samlede ungdommen fra skolerne, som jo dog var tyske, og holdt danske katekismustimer med dem på kirkegangen og hørte dem i hele den lutherske katekismus på dansk, uden at nogen herved blev ham svar skyldig. Som et kuriosum skal her nævnes, hvorledes en landråd i sin egenskab af præsternes foresatte forsøgte at spille den store mand, idet han ved flere lejligheder lod tilsige en præst, der havde mishaget ham, og under højtidelige former underkastede vedkommende et forhør, fordi han på det groveste havde forsømt sine pligter som kongelig præsjisk tilsynsførende for skolen. En præst, der på det bestemteste modsatte sig et sådant forhør, hvortil landråden overhovedet ikke havde nogen beføjelse, fik lov at gå med den bemærkning, at han kunne regne med sin afsked som tilsynsførende. Det kom dog ikke til nogen afskedigelse, men derimod modtog præster, der havde indtaget denne holdning, ca. to uger efter forhøret en skrivelse fra kultusministeriet bærende ministerens underskrift. Af skrivelsen fremgik, at landråden havde fået påbud om at afholde sig fra enhver forfølgelse, som han havde truet med. Der var ingen tvivl om, at Kaftan stod bag dette. Han var ikke nogen tilhænger af det gamle levn med et stedligt skoletilsyn; men han bad os gang på gang om »at se bort fra en på egen hånd beslutning at opgive embedet. Hans begrundelse herfor var: »Lad os for lærernes og menighedernes skyld bevare de øjeblikkelige tilstande, således at vi kan undgå at bane vej for en kommissarisk besættelse af embederne, således som det tilsyneladende i stigende grad sker med amtsforstanderne, hvis hverv i og for sig er et ulønnet tilidshverv.«

Fra dansk side har man ved mange lejligheder fældet den dom over kirkens bestræbelser for at bevare det danske kirkesprog, at alt var sket for sent.

Nu, så lang tid efter, må det være berettiget at spørge: »Præges de årtier, der fulgte efter sprogreskriptet, af en voksende forar-

melse i kirkelivet? Blev de slægtled, som blev døbt og konfirmeret i dette tidsrum, i stigende grad gjort fremmede over for menigheden og kirkeligt forsømt?

Svaret skal søges i det, som her skal anføres.

Indre Missions pietistisk prægede vækkelsesbevægelse blev i vid udstrækning betragtet som små kredses dagligstuekristendom. Men fra omkring århundredets begyndelse viste det sig, at denne fromhed vandt betydelig udbredelse i folket og viste en voksende virkning såvel i bredden som i dybden. Tydeligst kom dette til udtryk i et opbrud blandt ungdommen i et omfang, som man næppe i dag ville kunne forestille sig. Hvert år på Kristi himmelfartsdag stævnede unge mennesker i tusindvis til en række lettilgængelige steder for at få del i en kristelig oplevelse. Tilstrømningen var ligeså stor som til de store hedningemissionsfester, der traditionelt afholdtes hvert år i Tinglev og Christiansfeld.

Her opstod den generationskrise, som enhver vækkelsesbevægelse må overvinde, hvis den ikke skal stivne i formen.

Den fromme kreds af grundlæggere kunne ikke forestille sig andet, end at deres unge skulle følge i deres fodspor og søge beskyttelse i de gamles fromme kreds. Men netop det vil de unge ikke. De vil kunne udfolde og prøve sig selv på deres egen måde svarende til deres forhold. Men hvor fandtes der udgangspunkter herfor? Hvorhen droges denne ungdom, hvis ikke til den danske folkeligheds front?

Religiøse vækkelsesbevægelser kan ikke komme til udfoldelse i det tomme rum. Så vil de meget hurtigt blive sig selv nok og stivne.

De ledende præster inden for bevægelsen måtte gøre sig klart, at det ville lakke mod enden med den officielle opfattelse af kirken i Nordslesvig, dersom kirken skulle optræde, som om den danske, folkelige bevægelse var noget, der ikke vedkom den, eller noget, som endog kunne være en fare for kristne mennesker. Vi har ikke været tilstrækkelig klartseende her. Her opstod et af de problemer, som også vore dages kristendom må kæmpe med til stor foruroligelse for alle. Men vi forsøgte at handle og gav

vor folkemissionerende indtrængen i vort folk en større radius, og vi inddrog de danske forsamlingshuse heri! I dag vil man ikke kunne gøre sig nogen forestilling om, hvilken virkning dette skridt havde på statslige og kirkelige myndigheder.

Det kom ikke til noget forbud. Det forhindrede Kaftan. Han tillod end ikke en slags kompromis, som skulle have givet det udseende af, at vi underkastede os en særlig kontrol – hvilket vi i øvrigt havde afvist.

Kaftan ønskede ikke at blive spurgt, og vi spurgte ham heller ikke. Vi har ikke hos ham indhentet nogen legitimation for vor dristige optræden. Men når uvejret lidt efter lidt havde lagt sig, var det ham kært at få en samtale. Herunder var han ikke den foresatte, men vi hans samtalepartnere. Det drejede sig om en fælles bekymring. I grænselandet Nordslesvig måtte vor kirke ikke for nogen pris blive »et mål, der helligede midlet.« Det betød, at den ikke ville kunne leve op til sin bibelske og reformatoriske sendelse, dersom den blev sat til at tjene aldrig så høje værdier, det være som statskirke eller som national kirke.

Vi nordslesvigske mennesker er fælles om et overmål af det, der gør os rige: Sproget, skikkene, blodets bånd, humoren og fromheden. Skal fromheden udelukkes fra det, vi har tilfælles i overmål? Skal den danske nabo ikke længere kunne høre Guds ord og tage imod den hellige nadver sammen med sin tyske nabo i deres fælles landsbykirke? Hvorfor skal han ikke det? Er det fordi kirken ikke besidder så megen kraft, at de to parter kan være fælles om trygheden inden for dens mure?

Udtrykket, at kirken ikke skal være målet, der helliger midlet, stammer ikke fra Kaftan. Det findes i en brevveksling mellem Sjællands biskop, professor H. Martensen, og hans ven, den tyske teologiprofessor Dorner, og stammer fra vor hjemstavns bevægede tid mellem 1848 og 1864. I den meget omfattende brevveksling tager disse to kirkens mænd, ofte ud fra meget modstridende politiske standpunkter, stilling til de kirkelige spørgsmål og når altid til enighed om, at kirken ikke for nogen pris må blive til målet, der helliger midlet.



I det her omhandlede tidsafsnit, hvori Kaftan var Slesvigs biskop, gælder kampen igen den kirkelige nød i vor hjemstavn. Og vi venter på udgivelsen af brevvekslingen mellem Kaftan og hans broder, teologiprofessoren i Berlin, Julius Kaftan.

Der ligger godt 50 år mellem Kaftan og Martensen, og næsten samme åremål ligger mellem os og Kaftan. Vi ser os stillet over for den kendsgerning, at de af verdens folk, som står uden for kirkerne, lidenskabeligt beskylder den gamle verdens kristendom for at have misbrugt sin religion som det mål, der helligede midlet i en sådan grad, at de ikke længere kunne stille forhåbninger til denne kristendom.

Det er vor opfattelse, at man dog vel bør bedømme Kaftan ud fra det synspunkt, at han var dybt grebet af bekymringen for det ægte i kirkens budskab, og at han ydede sit til, at denne bekymring blev holdt i live.

*Hermann Clausen:* Der Aufbau der Demokratie in der Stadt Schleswig nach den zwei Weltkriegen

*Troels Fink:* Geschichte des schleswigschen Grenzlandes

Flensburg i billeder

Flensburg, Geschichte einer Grenzstadt

*Jacob Kronika:* Prins Hamlet og Sydslesvig. Udpluk af dagbogs-optegnelser fra årsskiftet 1945/46

Die Kunstdenkmäler der Stadt Schleswig. 2. Band. Der Dom und der ehemalige Dombezirk.

*Poul Kürstein:* Mens Kalle var i krig. Sydslesvig på en noget anden måde

*Poul Kürstein:* Mænd og kvinder i Sankt Peters katedral domkirken i Slesvig

*Ellen Redlefsen:* Flensburg in alten Bildern

*Lorenz Rerup:* A. D. Jørgensen. Historiker aus dem schleswigschen Grenzland

SKANDIA FORLAG

N. A. SØRENSEN K. G. FLENSBORG